

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Збірник наукових праць

Київ
2019

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАН УКРАЇНИ»**

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ**

Збірник наукових праць

*За загальною редакцією доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України
А.І. Кудряченка*

Київ 2019

УДК 930.2

T-33

**Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол № 4 від 21 травня 2019 р.)**

За загальною редакцією д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка

Рецензенти:

Майборода О.М. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Яковенко Н.Л. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України (загальна редакція)

Вознюк П.Ф., к.політ.н. (відповідальний редактор)

Мудрієвська І.І., к.і.н. (технічний редактор)

Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті : збірник наукових праць / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І. ; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 216 с.

ISBN 978-966-02-9238-3

У збірнику наукових праць представлені статті учасників Міжнародної наукової конференції «Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті», проведеної Державною установою «Інститут всесвітньої історії НАН України» у травні 2018 року.

Досліджено проблему концепту історичної пам'яті в історичній науці, проаналізовано історичну політику і «війни пам'яті» в сучасному світі, розглянуто актуальні питання дослідження історичної пам'яті.

Видання орієнтоване на істориків, політологів, фахівців у галузі соціогуманітаристики та інших фахівців, які цікавляться проблемами історичної пам'яті.

УДК 930.2

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

ISBN 978-966-02-9238-3

**© Національна академія наук України
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
2019**

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	----------

РОЗДІЛ І. КОНЦЕПТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Чекаленко Л.Д. До питання методології дослідження поєднання історії і пам'яті	9
Шморгун О.О. Історична пам'ять: традиція та сучасність.....	19
Циватый В.Г. Теоретико-методологические основы и концепт исторической памяти в эпоху раннего Нового времени (историческое наследие Франческо Гвиччардини).....	43
Кудряченко А.І. Політика «подолання минулого» у Федеративній Республіці Німеччина.....	56
Киридон А.М. Студії пам'яті в Україні: діапазон предметного поля.....	76

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА І «ВІЙНИ ПАМ'ЯТІ» В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Захарченко П.П. Русько-Візантійські договори IX-X століть як правові носії історичної пам'яті.....	90
Вовк В.М. Історична пам'ять і політична ідентичність	102
Лозниця С.А. Ідеологеми історії та політика примирення	114
Солошенко В.В. Політика пам'яті ФРН і мистецтво: досвід подолання обтяжливого минулого	124
Метельова Т.О. Формування загальнонаціональної єдності засобами політики пам'яті в Італії: досвід для України	136
Мудрієвська І.І. Політика пам'яті як чинник формування національної ідентичності в Об'єднаних Арабських Еміратах.....	156

РОЗДІЛ III. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Толстов С.В. Концепція державного становлення та розвитку США в контексті політико-ідеологічних суперечностей.....	172
Зернецька О.В. Роль британських глобальних і національних телерадіокомпаній та онлайн-ресурсів у підтримці та розвитку історичної пам'яті.....	195
Цапко О.М. Правова традиція як засіб реалізації історичної пам'яті в соціально-політичній практиці держав.....	204

ПЕРЕДМОВА

Сучасні міжнародні реалії позначені гострим і багатоаспектним геополітичним суперництвом, яке породжує численні ризики для людства. Ці ризики пов'язані з небезпекою розхитування сталих форм спілкування між державами, відсутністю чітких правил світового порядку, порушенням балансу сил.

Кілька років поспіль Україна змушена давати відсіч російській агресії, що призвела до анексії Криму та окупації частини Донецької та Луганської областей. За цих обставин дедалі актуальнішою стає соціально-гуманітарна сфера, яка нині є принциповою в контексті політики просування національних інтересів. У цій площині особливої значущості набуває політика історичної пам'яті, що в багатьох країнах світу переросла суто внутрішні рамки й перетворилася на імператив зовнішньополітичного курсу.

Для України здійснення ефективної та кваліфікованої державної політики історичної пам'яті важливе, передусім, у справі утвердження та відновлення історичної єдності українських земель, зміцнення соборності держави, консолідації суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України як вагомого суб'єкта історичного процесу. Вдосконалення механізмів реалізації політики пам'яті, надання їй сучасних форм має сприяти зміцненню національної єдності. У цьому сенсі видається корисним глибоке вивчення історичного досвіду зарубіжних країн у реалізації політики пам'яті як необхідного складника державної стратегії досягнення національної консолідації.

Мета дослідження, що виконується науковцями Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», полягає у систематизації, концептуалізації та адаптації світового досвіду політики пам'яті до потреб

України задля оптимізації шляхів формування національної єдності та зниження конфліктогенного потенціалу суспільства. Під час виконання проекту критично проаналізовано історичний досвід реалізації політики пам'яті як складника державної стратегії досягнення національної єдності в окремих розвинених і транзитивних країнах світу.

Починаючи від 1980-х рр. у різних галузях сучасних гуманітарних знань спостерігається справжній «меморіальний бум», що вийшов далеко за межі академічного середовища. Причини перетворення досліджень історичної пам'яті (меморіальних досліджень) на один із основних напрямів розвитку суспільно-гуманітарних дисциплін жваво обговорюються науковою спільнотою. Впродовж останніх десятиліть наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворилися на буденне явище громадського життя і на національному, і на міжнародному рівнях.

Початок розвитку досліджень історичної пам'яті пов'язують зі сформульованою у 1920-х рр. М. Альбваксом і А. Варбургом концепцією нетотожності колективної та соціальної пам'яті й дослідженнями ролі історичної пам'яті в процесах націєтворення. Однак у зв'язку з націєтворенням колективна пам'ять вперше стала предметом наукової уваги ще в 1880-х рр. У своїй знаменитій промові «Що таке нація?» (1882 р.) філософ культури Е. Ренан, даючи визначення нації як специфічного утворення, що формується в «добу модерну», доводив, що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками її існування. Для перетворення спільноти на націю необхідні передусім спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах) і колективне забуття певних моментів минулого.

При розробленні державної стратегії політики історичної пам'яті України доцільним є осмислене використання позитивного досвіду країн світу у формуванні традицій національної єдності. У цьому плані найважливішим

видається аналіз та вивчення досвіду близьких як за менталітетом, так і за історичною долею зарубіжних країн.

Тож, у пропонованому збірнику наукових праць «Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті» статті згруповано за трьома напрямками: перший із них об'єднує матеріали під рубрикою «Концепт історичної пам'яті в історичній науці», другий – «Історична політика і “війни пам'яті” в сучасному світі» та третій – «Актуальні проблеми дослідження історичної пам'яті».

У багатьох статтях даного збірника розглядаються як теоретичні питання, так і практика країн, які протягом останніх десятиліть зробили чимало для подолання тоталітарного минулого, а також у справі формування виважених національних наративів пам'яті, підготовці спільних підручників, скажімо, країн-сусідів, історія відносин яких була далеко не безхмарною. Наприклад, опрацювання нацистського та тоталітарного минулого у сучасній ФРН, відповідна політика, цілеспрямовані заходи держави і суспільства сприяли досягненню громадського консенсусу в національній пам'яті сучасної Німеччини щодо визнання злочинів нацистського періоду та винесення уроків з минулого. Тут, як і в будь-якому іншому західному суспільстві, ставлення до Голокосту як до символу злочинів нацизму та центральної історичної події XX століття стало наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну.

Автори статей розкрили межі парадигми студій пам'яті, виходячи із неперервного зв'язку між соціальною/культурною пам'яттю, та поставили питання щодо необхідності осмислення пам'яттєвого дискурсу в міждисциплінарному просторі. У статтях, представлених у збірнику, науковці не оминули увагою наявність певних розбіжностей при перекладі і у використанні термінології українськими та зарубіжними вченими. Учасники Міжнародної конференції наголошували на необхідності нарощування відповідних розробок українськими вченими. Для вітчизняних дослідників

прикладом можуть слугувати напрацювання німецьких і польських колег із проблематики історичної пам'яті. Окремі автори, віддаючи належне наявним в Україні розробкам, наголошують, що Інститут всесвітньої історії НАН України міг би бути важливим осередком студій пам'яті в Україні.

Значення проблематики, що досліджується важко переоцінити. Адже протягом останнього періоду проблеми історичної пам'яті набули особливої гостроти. Ми є свідками того, як історична міфологія «руського мира» перетворюється на ідеологію геополітичного реваншу, як польські інтерпретації трагічних і вельми неоднозначних подій на Волині у 1943 р. стають основою для прийняття законодавчих актів, що вочевидь не відповідають національним інтересам двох стратегічних партнерів – Польщі та України.

Хочеться сподіватися, що наші напрацювання, викладені, зокрема, і в статтях збірника, матимуть продовження у майбутньому, що кожен, хто буде знайомитися з матеріалами даного видання, не залишиться байдужим до цієї животрепетної тематики.

*Кудряченко А.І. – директор ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України», доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Заслужений діяч науки і техніки України*

РОЗДІЛ І

КОНЦЕПТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

УДК 930(477)+94(093)

ЧЕКАЛЕНКО Л.Д.

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЄДНАННЯ ІСТОРІЇ І ПАМ'ЯТІ

Диференційні підходи до дослідження явища пам'яті з погляду історичного минулого змусили автора звернутися до зазначеної тематики. В статті ми намагалися з'ясувати методiku дослідження взаємодії пам'яті та історії вітчизняними і зарубіжними ученими, виявити диференційність як методології, так і методів досліджуваних схем, зрозуміти класифікацію наявних стратегем.

Ключові слова: пам'ять, історія, методика дослідження, диференційність, класифікація.

Chekalenko L. The Question of the Methodology of Studying the Combination of History and Memory

Differential approaches to the study of the phenomenon of memory from the point of view of the historical past forced the author to address to the aforementioned subjects. In the article we have tried to find out the methodology of research of memory and history interaction by domestic and foreign scientists, to identify the differentiation of the studied approaches, to understand the classification of existing stratagems.

Keywords: memory, history, methodology of research, differentiation, classification.

Чекаленко Л.Д. К вопросу методологии исследования объединения истории и памяти

Дифференцированные подходы к исследованию явлений памяти с точки зрения исторического прошлого подтолкнули автора к необходимости обратиться к заявленной тематике. В статье мы стремились прояснить дифференцированность как методологии, так и методов анализа исследуемых схем, понять классификацию существующих стратегем.

Ключевые слова: память, история, методология исследования, дифференциация, классификация.

Історія і пам'ять. Поєднані спільною ідеєю, ці поняття стали однією з тем громадського обговорення тільки у ХХ столітті. Вирішальним поштовхом до цього, як можна припустити, було усвідомлення людством жакливиx катастроф,

спричинених Першою і Другою світовими війнами. Водночас наукове дослідження зазначеної тематики розпочалося тільки від середини 1970-х рр. Які ж причини спонукали зростання наукового інтересу до цього явища? Поза сумнівом, це і пошук засобів запобігання війнам, відмова від війни як засобу розв'язання проблем, прищеплення суспільству почуття неприйняття війни як жорсткого засобу насильства, виховання молодого покоління у дусі толерантності і поваги, що можна зробити через відповідні ідеологічні стратегії навчання, де пам'ять і історія або історія пам'яті являють єдине ціле багатогранного процесу виховання. Зауважимо, що звернення до поглибленого дослідження історії пам'яті стало можливим тільки у «вікні» відлиги, в період пом'якшення протистояння двох ядерних блоків, саме на початку 1970-х рр. – першому етапі розгортання Гельсінського процесу.

Вмотивовані відповідними настановами демократичного врядування, кредо якого полягає в захисті прав людини, учені звернулися насамперед до теми Голокосту, відродження ідеї історичної відповідальності через обов'язок пам'ятати, засудження агресії і покарання агресора. Разом з тим було оновлено дещо призабуті напрями гуманітарної науки: соціальної історії, соціології війни, гуманітарного права.

Однак із часом, із втратою інтересу до позитивізму цікавість до цієї тематики поступово згасає і, як доводять дослідники, «бум пам'яті останніх років був переоціненим» [1, р. 5].

Тим не менше, *пам'ять залишилась постійною компонентою, що присутня в історіографічному ландшафті.*

Кожен дослідник знає, що чітке визначення уживаних понять і формулювань є запорукою половини успішності наукової роботи. У зв'язку з зазначеним постає питання про чітко визначений понятійний апарат, який відповідає сучасним вимогам і науковим стандартам, а також теоретичним

розробкам англо-американської, французької, російської і вітчизняної наукових шкіл.

Найслабшою ланкою в системі визначень, що підтверджують і наукові публікації, на наш погляд, є понятійне сполучення «історична пам'ять» [2]. У наукових мережевих порталах з'явилася навіть спеціальна інформаційна рубрика «Exploring the Past» (укр. – «Досліджуючи минуле»). Полеміка з цього приводу зайшла у глухий кут і єдиної думки щодо визначення поняття «пам'ять» немає. У такому разі й поняття «історична пам'ять» також доволі складно визначити, хоча дехто з дослідників і намагається це зробити. Більшість учених стверджують, що пам'ять є багатовимірною і складається з індивідуальної, родинної, колективної і суспільної пам'яті [3]. Таке визначення межує з описом різновидів одного явища, однак ніяк не є визначенням самого явища. Кожен зі згаданих різновидів є багатовимірним. З цими міркуваннями, як видно з публікацій, ніхто й не сперечається.

Наведемо кілька думок дослідників щодо такого явища, як єдність/протилежність історії і пам'яті. Професор Гарвардського університету Джонатан Хансен, який написав книгу з історії Гуантанамо, звернув увагу на розбіжності між історією та пам'яттю. Він стверджував, що існують конкретні зв'язки між історією, пам'яттю та судочинством, але існують і розбіжності між усіма трьома. Пам'ять, стверджує вчений, є абсолютною необхідністю існування історії (якщо ми вирішили забути про минуле, щоби рухатися далі, історія перестане існувати), але вона є недостатньою, обмеженою та специфічною.

Історія, з іншого боку, може бути упередженою, пропагандистською і елітарною. І все ж, згідно з Дж. Хансеном, *історія має одну явну перевагу перед пам'яттю: «історія розвивається через гіпотезу; пам'ять еволюціонує, але ніколи не розвивається»* [3]. З цього автор робить висновок, що пам'ять випадкова і несподівана. Люди можуть мати страшні спогади, і те, що ми

пам'ятаємо про минуле, може бути затьмарене нашими власними упередженнями і тим, що ми забуваємо поспіль. Крім того, у нас не вистачає здатності вибирати те, що ми хочемо пам'ятати.

Історики можуть використовувати первинні документи, щоби перевірити свої висновки про минуле, але пам'ять людини про події не може бути випробувана таким чином, а це ускладнює створення *колективної пам'яті*. Історія має свої обмеження, але через наявні артефакти вона може виправити свої похибки. Водночас пам'ять цього не зможе зробити. Отже, ми бачимо глибоке різночитання між історією і пам'яттю, що їх важко поєднати в одне ціле.

Інші автори, пояснюючи сутність такого явища, як «історична пам'ять», використовують *соціологічний підхід* і ділять пам'ять на сімейну, релігійну, національну. Критерієм визначення при цьому використовуються накопичені пам'ятні події, факти, явища. Визначають «історичну пам'ять» тільки як феномен, що стосується накопичення групами людей конкретних наративів про історичні події. Інші дослідники історичну пам'ять називають колективною пам'яттю або соціальною пам'яттю, що, фактично, є підміною понять. І ця соціальна пам'ять формується під впливом:

- сімейної пам'яті, яка є спогадами, що створюють сім'ї і передають власний досвід наступним поколінням;
- релігійної пам'яті, якщо релігія в конкретному суспільстві відіграє важливу роль зі збереження і, врешті, створення пам'яті;
- національної пам'яті, яка нагадує офіційну пам'ять, визнану нацією [4].

Ретроспективний аналіз наукових публікацій, історичних розвідок пам'яті приводить до висновку, що більшість досліджень англо-американської історичної і соціальної шкіл зосереджені на вивченні конкретних документів, що безперечно сприяє аналізу великого стосу різноманітних джерел:

текстових, візуальних або усних уявлень про минуле. У пошуку відповідей на поставлені питання автори звертаються до історичних фотографій, архітектурних пам'яток, артефактів загалом. При тому більшість дослідників визнають, що для вивчення та аналізу найскладнішою є *індивідуальна пам'ять* (shellshock) [4, 5].

Складним явищем для розуміння і пояснення поза *індивідуальною* виявилась *колективна пам'ять*. Зазначене, як у першому, так і в другому випадку пов'язано значною мірою з диференційним сприйняттям різними людьми здавалось би однакових подій і явищ. Особливо яскраво таке простежується у дилемі «загарбник – жертва». Цікавий приклад щодо колективної пам'яті наводить Ліндсі Додд, який досліджує французьку усну історію про події Другої світової війни. Автор підкреслює доволі дивний феномен пам'яті: бомбардування союзниками території Франції згадується тільки окремими особистостями, однак замовчується на рівні всього суспільства. Таке явище названо автором «*чорною дірою*» *французької пам'яті* про Другу світову війну [1, р. 37]. Інший дослідник, Розанна Кеннеді, у статті «Пам'ять, історія і закон» досліджує роль судочинства у формуванні колективної пам'яті. При цьому вона досконально вивчила Нюрнберзькі документи, що, однак, не внесло суттєвих доповнень до колективної пам'яті про Голокост [1, р. 55]. На думку Петра Новика, «колективна пам'ять спрацьовує вибірково; це форма міфотворчості, яка формується потребами соціальних груп [1, р. 57]. Історичний підхід до минулого, на думку автора, визнає складність подій у той час, як пам'ять має тенденцію все спрощувати, «щоби вписатись у залізобетонну форму культурного сценарію».

Цікавить дослідників і *візуальна пам'ять*. Так, Франциска Серафим робить цікавий висновок: зображення функціонують інакше, ніж тексти. Цю думку підтверджує і Джоан Тумблті: образ героїв Руху Опору у післявоєнній Франції культивувався через фільми, які «публічно фінансувались і

контролювались урядом» [1, р. 109]. Такі фільми фактично виконували роль ідеологічних джерел виховання суспільства і функціонували як історичні джерела в умовах відсутності інших писемних матеріалів, що були, як правило, глибоко засекреченими. Авторка також розглядає писемну форму пам'яті, яка часто виступає викликом офіційній [1, р. 115].

Сьюзан М. Стабіле, що вивчає явище *палімпсесту* [5] стверджує, що історична пам'ять – це не лише матеріальний об'єкт, але й метафора пам'яті. Нагадаємо, що *палімпсест* (грец. *παλίμψηστον*, від *πάλιν* – знову і *ψηστός* – зіскребений, лат. *Codex rescriptus*) походить зі Стародавньої Греції і означає рукопис, написаний на попередньо використаному пергаменті. Через дорожнечу пергаменту попередній напис стирався і писався новий. Це поняття пізніше поширилося і на наскельні рукописи первинного мистецтва, коли на стіни з напівстертими від часу розписами наносили нові зображення. Цей принцип використовували і середньовічні майстри, коли по попередніх давніх розписах у храмах або іконному зображенні малювали нові образи – згадаймо Софійський собор, Кирилівську церкву в Києві тощо.

Відтак, оригінальний «напис» на тлі історії (сама подія) поступово стирається і забувається, а пережитий досвід зберігається в пам'яті і буває закладений у переданій інформації. Отже, пам'ять змінюється з кожною *ітерацією*, тобто формується тоді, коли вона згадується. Це згадування ніби «перезаписується» у майбутньому і, як правило, замінюється новою пам'яттю.

Таким чином, роблять висновок дослідники, минуле існує тільки у вигляді фрагменту або загибелі, або як *синекдоха* [6]. Як прийом творення словесного образу синекдоха відома з античності і означає художній засіб, що створюється перенесенням найменування предмета з його частини на ціле і навпаки. Дослідниця Стабіле на прикладі антикварника XIX століття тлумачить потяг до історичних реліквій через збереження якоїсь їхньої частки, як, наприклад, камінчика, раковини з ракушняка стіни, шматка мармуру тощо. Таке явище

називається *палімпсестом*, що означає речі, полишені людьми, через які зберігається і повертається пам'ять.

Як розуміємо, у науковому вимірі дискусія між історією і пам'яттю існує й досі. Історик найчастіше скептично ставиться до усних свідчень, надаючи перевагу історичним фактам і археологічним артефактам. На протигагу історії, яка може бути виправлена (переписана), пам'ять (за Хансеном) не розвивається, а стирається, перетворюючись на свою колишню тінь [7].

Російська наукова школа – послідовниця радянської системи, зі всіх пам'ятей надає перевагу *соціальній* [7]. При цьому *російські автори часто підмінюють соціальну пам'ять історичною пам'яттю*.

Наголос же робиться на різних підходах до розуміння терміну «історична пам'ять», а також на значенні історичної пам'яті в сучасному суспільстві. Виконуючи замовлення владних структур щодо посилення патріотичного виховання, російські учені доводять необхідність вироблення єдиної стратегії в питанні формування історичної пам'яті у сучасного покоління з боку держави, школи, інституту і соціальних інститутів. *Для сучасної російської історичної науки історична пам'ять сьогодні є одним з інструментів виправдання і підтримки владної вертикалі, в яких би формах і проявах вона не відбувалася.*

Назвати такий підхід щодо методології науковим не видається можливим, оскільки наука тут не простежується, а є політико-ідеологічним замовленням і завданням.

Українські дослідники звертають увагу на важливість історичної пам'яті для формування ідентичності українського народу. Приділяють увагу і вивченню історичної пам'яті, що стало повноцінно можливим тільки зі здобуттям Україною незалежності. Стверджують, що «*історична пам'ять перетворюється на могутній засіб формування національної свідомості*» [8].

Більшість вітчизняних дослідників (Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, І. Гирич, С. Єсельчик, В. Масненко, В. Артюх,

О. Смоляр та ін.) щодо зазначеної проблеми схиляються до думки про диференціацію історичної пам'яті у різних регіонах країни, що може свідчити про сприйняття цього явища лише як накопичення історичного фактажу.

Оригінальний підхід до дослідження історичної пам'яті запропонувала, зокрема, В. Артюх, що розглядає її як угоду (культурну, ідеологічну) між різними варіантами *локальних* моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють [9]. Хоча у визначення «локальний» необхідно внести ясність: за якими критеріями автор визначає локальність? Згадавши понятійні, В. Артюх залишає поза увагою географічні, які є важливим фактором формування засад цього явища.

Зі всіх відомих вітчизняних розробок щодо пам'яті науковим підходом і об'єктивністю характеризуються роботи професора Н. Яковенко, на думку якої *«Історична пам'ять – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне колективне переживання, яке згуртовує спільноту. В цьому сенсі “історична пам'ять”, по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину сущого лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини»* [9].

З таким висновком, тобто з дещо штучним поєднанням історії і пам'яті в єдине ціле, можна погодитись. При цьому необхідно згадати і політичний компонент, який присутній у «розкрутці» зазначеної теми. Саме на історичну пам'ять звернено увагу ідеологічною системою Російської Федерації, що висунула зазначену тезу в якості засобу патріотичного виховання заради опертя на соціальну масу для свого зміцнення, отримання дивідендів від суспільства і додаткових козирів задля підтримання власного іміджу, який дещо підупав в результаті Чеченської та Грузинської воєн. Саме російські владні структури через історичну пам'ять впритул займаються відповідною обробкою та

ідеологічним вихованням молодого покоління, а у старшого звернення до історичної пам'яті пов'язують лише з жертвами війни за «отечество». Таким чином, залишають історії і пам'яті тільки нішу «пам'ятати про позитивне минуле», часто блефуючи вигаданими героями та подіями.

Об'єктивним дослідникам цієї тематики підкажемо, що не науково вичленовувати з історії і пам'яті тільки патріотизм та виховання. Необхідно вивчати це явище в комплексі, застосовуючи методологію всеохопних методів і підходів різноманітних наукових шкіл, які перебувають на різних континентах і мають різноманітне ідеологічне забарвлення. А там, де починається чиста політика – розгорається нечистоплотна гра на поняттях пам'яті та історії.

Отже, дослідження історичної пам'яті охоплює великий проміжок часу – від XIX століття до сьогодення, однак масштабне систематизоване її вивчення тільки розгортається. Це зумовлено цілим рядом концептуальних, економічних, політичних та інших чинників. Така ситуація спричиняє наявність кризових явищ у самоідентифікації українців, відсутність цілісного образу вітчизняної історії на рівні колективної пам'яті.

Джерела та література:

1. Citation: Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject edited by: Joan Tumblety, Abingdon, Routledge, 2013. 240 p. Reviewer: Mr Adam Timmins. URL: <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>
2. What is historical memory. URL: <http://www.greensborotrc.org/intro.doc>
3. Understanding the Differences Between History and Memory. URL: <https://pastexplore.wordpress.com/2013/01/12/understanding-the-differences-between-history-and-memory/>
4. For the uninitiated, a palimpsest is “Paper, parchment, or other writing material designed to be reusable after any writing on it has been erased”. Definition taken from the Oxford English Dictionary. URL: <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1356>
5. Patrick H. Hutton. Memories of trauma: problems of interpretation. History and Theory, 43 (2004). 258 p.
6. Синекдоха. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

7. Ахметшина А. В. Понятие «историческая память» и ее значение в современном российском обществе. Материалы XXXVIII Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история» (Россия, г. Новосибирск, 23 июня 2014 г.). URL: <https://sibac.info/conf/social/xxxviii/38675>.
8. Васірук І. Феномен історичної пам'яті: історіографічний аспект. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, 2012. Вип. 9. С. 311-316. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012_9_37.
9. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій. URL: soippo.narod.ru/documents/konf.../artuh.

Відомості про автора: Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розкривається зміст поняття «історична пам'ять» в контексті досліджень всесвітньої історії. У цьому зв'язку окреслено базові підходи до розуміння процесу відтворення та ретрансляції духовної спадщини від минулого до сучасності, впливу ментальних характеристик етносу на модерні всесвітньо-історичні процеси у дослідженнях відомої історичної школи «Аннали». З-поміж іншого, показано, що еволюціонізм у розумінні довготривалих циклів всесвітньо-історичного розвитку представниками цього напрямку розглядається як форма гомеостатичного збереження системних характеристик різноманітними історичними спільнотами, зокрема сталими утвореннями культурно-цивілізаційного масштабу. Показано, що історична пам'ять функціонує у режимі діалектичного синтезу між традицією та інновацією, що й забезпечує креативність у діяльності титульних суперетносів сучасних політичних націй. Спираючись на таке методологічне бачення, автор розглядає особливості трактування ролі історичної пам'яті у розвитку сучасних демократичних країн, передусім Німеччини та Франції; аналізує наслідки викривлення історичного минулого цих держав та його ціннісне сприйняття з позицій неоліберального фундаменталізму.

Ключові слова: історична пам'ять, школа «Аннали», традиція, тривалість, системність, Німеччина, Франція.

Shmorhun O. Historical Memory: Tradition and Modernity

The article reveals the meaning of the concept of "historical memory" in the context of studies of world history. In this connection, the basic approaches to the analysis of the mechanism of reproduction and retransmission of the spiritual heritage from the past to the present and the influence of the mental characteristics of the ethnos on modern world-historical processes by the specialists of the famous historical school "Annals" are analyzed. In particular, it has been shown that evolutionism in the understanding of long-term cycles of world-historical development by representatives of this trend is considered as a form of homeostatic preservation of system characteristics by various historical communities, including the permanent formations of the cultural-civilizational scale. It is shown that historical memory functions in the mode of dialectical synthesis between tradition and innovation that ensures creativity in the activities of titular superethnos of modern political nations. On the basis of a similar methodological vision the features of the interpretation of the role of historical memory in the development of modern democratic countries, especially Germany and France are considered; the conceptual destructiveness of the distortion of the historical past of these states and its value perception from the standpoint of neoliberal fundamentalism are revealed.

Keywords: historical memory, school "Annals", tradition, duration, system, Germany, France.

Шморгун А.А. Историческая память: традиция и современность

В статье раскрывается содержание понятия «историческая память» в контексте исследований всемирной истории. В этой связи очерчены базовые подходы к пониманию процесса воспроизводства и ретрансляции духовного наследия от прошлого к современности и воздействия ментальных характеристик этноса на современные всемирно-исторические процессы в исследованиях специалистов известной исторической школы «Анналы». В частности, показано, что эволюционизм в понимании длительных циклов во всемирно-историческом развитии представителями этого направления рассматривается как форма гомеостатического сохранения системных характеристик различными историческими общностями, в том числе устойчивыми образованиями культурно-цивилизационного масштаба. Показано, что историческая память функционирует в режиме диалектического синтеза между традицией и инновацией, что и обеспечивает креативность в деятельности титульных суперэтносов современных политических наций. Опираясь на подобное методологическое видение, автор рассматривает особенности трактовки роли исторической памяти в развитии современных демократических стран, прежде всего Германии и Франции; анализирует искажения прошлого этих государств и его ценностного восприятия с позиций неолиберального фундаментализма.

Ключевые слова: историческая память, школа «Анналы», традиция, длительность, системность, Германия, Франция.

З методологічного погляду дослідження історичної пам'яті вкрай актуальне тому, що саме це поняття орієнтує не лише на аналіз минулого та врахування ролі традиції в модерних процесах, а й на виявлення потужного активаційного, мобілізаційного потенціалу цього багатовимірного минулого: «...Суспільний індивід в змозі діяльно жити, дивлячись уперед, назустріч часу, лише в тому випадку, якщо його думка звиряє свій рух із минулим, черпає у ньому свою впевненість у майбутньому» [1, с. 5]. Водночас саме внаслідок такої емоційної ціннісної націленості, подібно до людської індивідуальної пам'яті, пам'ять історична є гранично вибірковою і часто навіть упередженою, «навантаженою» естетичними, міфологічними, релігійними, етнічними стереотипами, образами та символами, що критично ускладнює дослідження цього феномену. Тому не випадково проблематика історичної пам'яті в контексті осмислення сучасних історичних реалій України та світу перебуває у центрі уваги як закордонних, так і українських дослідників [2, с. 311-316; 3, с. 112-117; 4, с. 265-273].

Школа «Анналів»: історична пам'ять як повернення до витоків

На наш погляд, особливо актуальним для розкриття поняття «історична пам'ять» в усій його багатовимірності є подальше продовження наукових пошуків, започаткованих на початку 1930-х рр. М. Блоком та Л. Февром, що призвело до постання потужної історичної школи з досить символічною назвою «Анналі» (тобто «Витоки»). Як відомо, діяльність цього напрямку вивчення всесвітньої історії триває і нині.

Слід зазначити, що у методологічному плані практично всім дослідженням найбільш знаних представників «Анналів» притаманний акцент на духовно-світоглядному аспекті світової культури в її сталості, орієнтація на збереження стародавніх традицій, що витримали випробування часом, коштом будь-яких форм економізму та технократизму в оцінці історичних подій. Навіть матеріально-економічне життя класиками «Анналів» завжди так чи інакше трактується як похідне від усієї духовно-історичної картини світу того чи того регіону та історичного періоду. Наприклад, обґрунтовуючи сенс понять «матеріальна цивілізація» та «матеріальне життя», Ф. Бродель наступним чином формулює основне дослідницьке завдання: «Слід показати матеріальну цивілізацію ...водночас із цивілізацією економічною..., яка існує з нею поруч, збурює її та, перебуваючи у протистоянні до неї, пояснює її». При цьому, матеріальне життя зовсім не тотожне модерній економіці: «Матеріальне життя у проміжок між XV-XVIII століттями – це продовження стародавнього суспільства, стародавньої економіки, що перетворювались дуже повільно, непомітно... Ненаситне минуле, що вперто обстоює свою присутність, монотонно ковтає крихкий час людей» [5, с. 11].

Саме тому ключовим для даного напрямку аналізу всесвітньої історії стало запропоноване Л. Февром та М. Блоком поняття «*mentalité*», що означає історію умонастроїв, почуттів, психології, історію без писемності (усні сказання, легенди, саги), нові типи історичних джерел та удосконалення способів

аналізу» [6, с. 143-144]. Знов-таки, неважко помітити, що подібне бачення також нерозривно пов'язане з розкриттям механізмів функціонування історичної пам'яті, з притаманною їй символізацією та суб'єктивізацією фактів і подій минулого. Невипадково вивчення різноманітних типів ментальності передбачає обов'язкове з'ясування співвідношення історії та психології, про що, зокрема, пише фундатор «Анналів» Февр у статті під недвозначною назвою «Історія та психологія» [7, с. 97-109].

У цьому зв'язку не можна не згадати праці знаного на Заході радянського історика Б. Поршнева «Соціальна психологія та історія» (1979); а також такий дотичний до всесвітньої історії напрям гуманітарної науки, як історична антропологія, що вивчає світ цінностей та ментальностей. Причому показово, що до цього методологічного підходу до аналізу історичної реальності належать відомі історики Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі, Ж. Делюмо, Ф. Ар'єс, М. Вовелль та інші представники наступних поколінь школи «Анналів».

Загалом, подібний традиціоналістський ухил бачення історичної реальності засновано на методологічному постулаті, який коротко можна охарактеризувати наступною тезою: «в історії не відбувається нічого такого, що б не мало своїх витоків у минулому» або лаконічніше – «в історії не відбувається нічого безпрецедентного», що, до речі, цілком збігається з поширеним уявленням про історію й особливо історію всесвітню як «науку про минуле», що не має умовного способу.

Звідси походять базові категорії даної історичної школи, які мають свої витoki ще у розумінні відомим німецьким етнопсихологом В. Дільтеєм історичного часу, викладеному у його знаменитій багатотомній «Психології народів». За В. Дільтеєм, «історичність» («Geschichtlichkeit») завжди не просто усвідомлюється, а саме переживається як неперервний рух, в якому сучасне неухильно поглинається минулим, а майбутнє миттєво і невлучно постає сучасним. Тому автор «психології народів», подібно до багатьох французьких

істориків романтичного спрямування (Е. Ренан, Ж. Мішле та ін.), визначає темпоральність в історії передусім як «тривалість», «плинність» («*durée*»).

До схожого бачення можна віднести й трактування одним із фундаторів локально-цивілізаційного циклізму О. Шпенглером причин появи історичного типу культури («світу-як-історії») внаслідок самореалізації первісного ґешталту («образу») або «прафеномену», тобто саме ментальних засад та розуміння самої історії як своєрідної «розтягнутості» цих визначальних характеристик її локальних утворень у часі, що вони передаються, часто неусвідомлено, із покоління в покоління протягом сотень років (як відомо локальну цивілізацію, з її претензією на заперечення традиції, автор трактує як фазу остаточного занепаду культури, зокрема й модерного Заходу).

На цей же методологічний фундамент спираються концептуальні підходи вже згаданого Ф. Броделя, який удається до панорамного бачення різноманітних цивілізацій та «історичних епох» з позицій поняття «*la longue durée*», що можна перекласти як «довготривалість» або «довготривала неперервність». Причому знаний французький вчений пропонує трирівневу схему вивчення всесвітньої історії. До найбільш нерухомого вищого рівня «тотальної історії» він зараховує «геоісторію», що вимірюється «часом надвеликої плинності» («*la très longue durée*»). Історичний процес в цьому його найбільш загальному вимірі Ф. Бродель характеризує як «повільно плинний», «майже незмінюваний». Йдеться про «квазівічний час» («час мудреців», «напівміфічний час»), що якраз і пов'язаний із максимальною редукцією сучасного і майбутнього до минулого.

За Броделем, саме рівень проміжного часу («*la longue durée*») – найбільш змістовний рівень аналізу. З цим видом історичного хроносу, що внаслідок різної наповненості важливими подіями не тотожний часу астрономічному, вчений пов'язував поняття «структури», під якою він розумів «організацію», «порядок», «систему» досить сталих відносин. Очевидно, подібне бачення

акцентує увагу на історичній пам'яті. Адже структурою вважається духовний склад або глибоко вкорінені звичаї, звичний образ мислення і навіть глибоко вкорінені забобони різноманітних спільнот, що мають такі властивості, як стійкість у часі та здатність опиратися змінам. Причому саме цивілізації (і небезпідставно) дослідник визначав як найбільш стійкі людські спільноти або асоціації – «реальність надзвичайної *longue durée*», а «життя цивілізацій є найбільш темпорально тривалим».

За концепцією Броделя, два верхні рівні історичного пізнання протиставляються мінливому рівню «історії подієвої» («*histoire événementielle*»), на якому фіксуються найменші «короткочасні зміни» («*le temps bref*»), що з погляду розуміння логіки історії є лише поверхнею глибинних зрушень, буденними проявами, псевдосенсаційними подіями, врешті-решт – «піною історії», яка є «кон'юнктурним часом» («*le temps conjoncture*»), поживою для ситуативної політичної, воєнної та дипломатичної історії. Але показово, що з погляду всесвітньо-історичного еволюціонізму навіть цей тренд є досить довготривалим, дослівно «віковим» («*trend séculaire*») [8].

Важливо й те, що в межах означених методологічних підходів перебуває запроваджене ще одним представником «Анналів» Е. Ле Руа Ладюрі поняття «застигла історія», «історія без людей», чим також підкреслюється сталість розгортання закладених у ментальність спільноти, незалежних від індивідуальних переваг членів суперетносу, багатовікових трендів [9].

Неважко помітити, що реалізація подібного бачення потребує максимального залучення до досягнення власного минулого історичної пам'яті, адже насамперед йдеться не так про інформацію, отриману з історичних джерел, як про реальність, що відкриваються індивіду в особистому досвіді, у винайденій у власному духовному світі формі образів. Останні людина скоріше не пізнає, а пригадує на кшталт фрейдистських трактувань сновидінь, через які

виявляється «лібідо», сила підсвідомого, що скеровує вчинки людини. «І, своєю чергою, образ цього суспільства буде прояснений, коли людина відкриє всередині себе те, чим це суспільство було раніше, в що воно вірило, що відчувало, чому надавало перевагу тощо. Тобто, коли вона побачить своє власне і безпосереднє, дійсне та живе “сьогодні” у світлі людського “вчора”. Позаяк неможливо прояснити “вчора” без “позавчора” і так далі. Історія – це система, система людських досвідів, що утворюють унікальний та односпрямований ланцюг. Тому ніщо по-справжньому не є з’ясованим в історії, поки вона не є проясненою» [10, р. 471].

Творча еволюція: від минулого у майбутнє

Але важливо зазначити, що наукова цінність концепцій найвидатніших представників школи «Анналів» не в останню чергу зумовлена тим, що вони ніколи не зациклювались на апології минулого як єдиного мотиватора подій сучасності (цей консерватизм, який подекуди переходить у реакційність, тією чи тією мірою притаманний практично всім представникам культурно-цивілізаційного циклізму, що має витоки у працях Полібія та Дж. Віко, – К. Леонтьєву, М. Данилевському, О. Шпенглеру, А. Тойнбі і навіть авторові «Конфлікту цивілізацій» С. Гантінгтону [11]. Навпаки, традиція часто оцінюється французькими дослідниками у своєрідному гомеостатичному контексті, як пошук механізмів забезпечення сталості структур різноманітних історичних утворень, їхньої здатності адекватно відповідати на «Виклики» історії (ідея «Виклику – Відповіді» належить А. Тойнбі). Тобто згадувана сталість оцінюється передовсім як здатність до самоорганізації етносів, держав і навіть локально-цивілізаційних комплексів. Отже, в даному випадку дослідження відбувається на перетині методологій всесвітньої історії, загальної соціології, історичної антропології та навіть загальної теорії систем.

Серед основних дослідницьких підходів школи «Анналів» також заслуговує на увагу концепція «серіальної» або «кількісної» історії,

методологічні засади якої розробляв П. Шоню, який у 1966 р. очолив дослідницький центр «квантитативної історії» в університеті міста Кан у США, а у 1970 р. став професором паризького університету Сорбонна та активним співробітником журналу «Аннали». Цей фахівець з історії зробив спробу підведення багатоманіття розрізнених історичних фактів під спільний типологічний знаменник однорідності за допомогою об'єднання історичних даних у часові серії на основі порівняльних одиниць з рівних проміжків часу на тривалому часовому відтинку. Прагнучі підкреслити значення системного підходу до вивчення всесвітньої історії, Шоню навіть заявляв, що історія не може бути гідною назви науки, якщо вона не буде «серіальною» (а Е. Ле Руа Ладюрі навіть стверджував, що історик майбутнього так чи інакше буде програмістом або взагалі не буде істориком).

І в цьому фундатори «Анналів» – це скоріше наукові спадкоємці традиції, започаткованої Й.-Г. Гердером (а не цивілізаційними циклістами), який історію духу народів також розглядав у його еволюційній плинності. Більше того, Гердер, спираючись саме на соціально-романтичну традицію, прагнув розкрити свій «генетичний метод», що базувався на ідеї універсальності механізмів саморозвитку природи та історії. Ці засади пізніше будуть розвинені основоположником класичної соціології й водночас прибічником всесвітньо-історичного стадіального еволюціонізму О. Контом і також справлять великий вплив на погляди засновників згаданої вище французької історичної школи.

Також заслуговують на увагу погляди ще одного методолога означеного напрямку дослідження історичних процесів Ж. Гурвіча, з багатьма концептуальними висновками якого солідаризувався той же Ф. Бродель. Гурвіч наполягав на «приматі соціології над історією». Водночас учений визнавав «...“дуумвірат” соціології та історії задля інтеграції усіх соціальних наук (географії, етнографії, політекономії, філософії) в межах єдиної «Науки про Людину» [12, с. 137]. Причому Гурвіч цілком слушно зазначає, що глибинні

рівні історичної реальності потрібно вивчати на основі різноманітних часових ритмів, пов'язаних не лише з описом сталості соціальних структур, а й із можливістю їхньої подекуди докорінної структурної перебудови.

Цікаво, що Бродель поділяв погляди Ж.-П. Сартра, згідно з якими час виступає як діалектичний: з одного боку, він є подовженням минулого і детермінує сучасне, з іншого, – люди творять свій час, наповнюють його смислом згідно зі своїм образом майбутнього. Саме тому слідом за цим видатним представником екзистенціалізму у своїй незавершеній праці «Що таке Франція?» Ф. Бродель акцентує увагу на незавершеності історичного часу, говорить про «час у стадії реалізації». Також у його концепції йдеться про різноманітні часові ритми: час довгостроковий або такий, що рухається повільно, ілюзорний час, або той, що настає зненацька, чи пульсує у рваному ритмі, навіть про вибуховий час або час, що чекає. Причому, очевидно, що всі ці часові виміри так чи так фіксуються в історичній пам'яті у процесі того як сучасне безперервно стає минулим, а майбутнє переходить у сучасне.

Нарешті, підкреслюючи принципову здатність історичної науки створювати прогностичні моделі для конкретних дій людських спільнот, основоположник школи «Анналів» М. Блок закликав «зрозуміти сучасне за допомогою минулого» як методологічний постулат і, водночас, «зрозуміти минуле за допомогою сучасного», зазначаючи, що у цьому вимірі історія має умовний спосіб [13, с. 15-30]. Отже не випадково один із крилатих висловів звучить таким чином: «народ, який не пам'ятає свого минулого, не матиме майбутнього».

Очевидно, що згаданою діалектичністю обумовлена багатовимірність не лише поняття «історичний час», а й категорія «історична пам'ять». Адже за такого підходу цей феномен має оцінюватись не тільки як форма збереження та відтворення у свідомості подій минулого, а і як орієнтир, а, подекуди, й важливий чинник реформування сучасного та формування передусім емоційно-

естетичного образу майбутнього. Якщо ж говорити про класичний приклад такого дієвого мобілізаційного синтезу минулого, сучасного та майбутнього через відтворення і водночас переформатування національної пам'яті у контексті модерного українського державотворення, то у такій якості виступає етнонім «українець», який довгий час існував, спираючись тільки на усну традицію. Адже «саме звернення до колективної пам'яті народу підказало українській еліті середини ХІХ століття відмовитися від етнонімів “русин”, “малорос”, “руський” і запровадити нове визначення “українець”, бо воно підтримувало генетичний зв'язок із козацькими часами, героїзованими й опоетизованими в народних піснях. Народнопоетичні твори у світлих кольорах зображували козацьку звитягу у військових сутичках із поляками, татарами, турками, що часто-густо суперечило архівному документальному джерелу, яке створювала ворожа до козацтва іншоетнічна державна сила, тож козаків подавала як “здрайців”, “руїників”, “ребеліантів”, деструктивну силу, противників “цивілізаційної діяльності” польської влади» [14] (у цьому зв'язку варто згадати, що молода Леся Українка у листі до свого дядька М. Драгоманова від 5 (17) березня 1891 р. писала «...ми відкинули назву “українофіли”, а звемось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого “фільства”»).

Деякі концептуальні висновки

Коротко підсумовуючи, можна зазначити, що, на наш погляд, дуже важливою дослідницькою «візитівкою» школи «Анналів» стало обґрунтування ролі традиціоналізму та передусім духовних форм збереження у колективній свідомості та відтворення в сучасному світі ціннісних мотивацій, які показали свою ефективність у минулому.

За методологічний дороговказ тут може слугувати і творчість А. Бергсона, який був не тільки видатним філософом життя, а й розробником концепції модерної національної ідентичності, під впливом якої перебував Ш. де Голль, із

яким Бергсона пов'язували не лише спільні погляди, а й дружні стосунки. (А. Бергсон був не лише видатним представником «філософії життя», який став лауреатом Нобелівської премії, а й відомим громадським діячем, першим президентом Комісії Ліги націй з інтелектуального співробітництва, майбутньої ЮНЕСКО.) Під час Другої світової війни, коли уряд Віші запропонував Бергсону не проходити обов'язкову для євреїв процедуру реєстрації, він відповів відмовою. Помер мислитель в окупованому нацистами Парижі від запалення легенів, застудившись у черзі до комендатури, де реєстрували євреїв.

У концепції цього ушлявленого мислителя ідеться передусім про розуміння національної пам'яті, про героїчне минуле як основу творення героїчного сучасного в ім'я майбутнього. Причому у відомих працях «Творча еволюція», «Матерія і пам'ять», «Тривалість та одночасність, до теорії Ейнштейна» Бергсон задля розуміння діалектики традиції та новаторства у процесах людської креативності на рівні індивідів і національних спільнот намагався застосовувати принципи універсальної відносності, а також аналогії з природно-біологічними процесами, які невдовзі стали основою теорії самоорганізації.

Подібний підхід дозволив цьому французькому досліднику осмислити феномен історичної пам'яті як сталої основи соціального буття, яка дозволяє відтворювати його універсальні смисли і, водночас, традиції як основи «життєвого пориву» (*«élan vital»*) – колективної звитяги, що має свої витoki у попередній історії країни. Звідси й трактування А. Бергсоном у роботі «Два джерела моралі та релігії» історичної традиції одночасно як «буденної етики», що спирається на закріплені у традиціях усталені норми та ритуали поведінки, і «етики героїчної», спрямованої на перебудову світу не на революційно-руйнівних, а, навпаки, – конструктивних засадах.

Отже, запропоноване школою «Анналів» еволюціоністське бачення має виразне антициклічне і, за великим рахунком, антиміфологічне спрямування,

позаяк орієнтує на розкриття модернізаційного потенціалу, обумовленого поступальністю розвитку. Цей феномен простежується на великих часових відтинках, що – одночасно з виявленням концептуальної неспроможності соціально-утопічних підходів – дозволяє розкрити хибність будь-яких ультраконсервативних релігійно-міфологічних типів сучасного фундаменталізму (включно з «проектом» так званого «Русского мира»). На жаль, подібні спроби мають місце і в українській історичній науці у працях представників лише позірно протилежних російсько-імперського (П. Толочко) і етно-міфологічного (С. Плачинда, Ю. Шилов) спрямувань. Усі вони побудовані на підміні історичної пам'яті антинауковими фейками щодо власного мало не божественного походження, що неминуче супроводжується фальсифікацією подій власної національної історії.

Також запропонований підхід дозволяє розкрити глибинний взаємозв'язок між традицією і новаторством у процесах сучасної історії провідних країн, який забезпечується історичною пам'яттю. А це має велике значення на тлі дуже популярних у поточний історичний момент намагань відродити різноманітні глобальні технологічно-детерміністські проекти типу «Революція 4.0». В межах останніх не лише так чи інакше декларується розрив із усією попередньою традицією розвитку людства, а й оголошуються цілком закономірними і навіть корисними процеси неухильної денаціоналізації на державному та індивідуальному рівнях, а також здійснюється підміна національної ідентичності різного роду гендерними, професійними, віковими відмінностями та вподобаннями. З іншого боку, подібний методологічний підхід дозволяє розкрити принципову концептуальну неспроможність ультраліберальної тенденційності у розумінні механізмів формування історичної ідентичності [15]. Прихильники такого бачення зазвичай пов'язують історичну пам'ять лише з негативними рисами менталітету представників як етносу, так і модерної нації, вважаючи їх гальмом на шляху реалізації глобалістського проекту, який

насправді відповідає інтересам транснаціонального, переважно фінансово-лихварського, капіталу [16].

Приклади з сучасної історії

Спробуємо продемонструвати дієвість запропонованих підходів до розуміння історичної пам'яті на конкретних історичних прикладах новітньої історії. Так, відомий представник гранично актуальної з погляду даного дослідження галузі теорії історії, а саме – історичної соціології, Н. Еліас у книзі з вельми показовою назвою «Про німців» (1989) твердить, що агресивно-мілітаристська, мало не нацистсько-тоталітарна, спрямованість так званого національного германського характеру («габітусу» німців), буцімто обумовлена самою німецькою історією. А саме тим, що в історичній пам'яті цього суперетносу намертво закарбувались спогади про нескінченні імперські утиски з боку латинських (передусім Франції) та слов'янських (очевидно, Росії) хронологічно більш ранніх держав у попередні історичні часи, які, власне, і загальмували процес формування етнонаціональної ідентичності німців та процес модерного державотворення Німеччини.

На багатьох сторінках свого розлогого дослідження цей автор дає зрозуміти, що фактично таке відставання у державному розвитку від інших європейських націй призвело до своєрідної інфантилізації німецького характеру, його історичної «злопам'ятності» та колективного синдрому агресивної задирикуватості, притаманної етносвідомості німців; чим, мовляв, і пояснюється феномен їхнього перманентного прагнення до воєнного реваншизму, що став якщо не безпосередньою причиною, то, принаймні, каталізатором двох світових воєн.

Причому, на думку Н. Еліаса, ці хибні стереотипи історичної пам'яті не вдалось остаточно подолати навіть після Другої світової війни, позаяк згадуваний комплекс історичної меншовартості виявився у правому та лівому тероризмах, до яких удавалась післявоєнна молодь, незадоволена ані

лібералізацією, ані пожвавленням неонацизму у ФРН: «Багато вже говорилося про подолання минулого. Проте насправді ясно, що проблему лише витіснили, а не подолали» [17, с. 410]. Автор лише сподівається на те, що Німеччина остаточно «протверезіє» і відійде від заповіту Бісмарка творити націю «залізом і кров'ю» та, подорослішавши, нарешті стане на шлях виправлення і національного самоствердження шляхом реалізації потягу до змагальності у мирній економічній площині.

Хоча насправді, якщо об'єктивно оцінити історію Німеччини (зафіксовану зокрема й у ментальній пам'яті наступних поколінь), то слід визнати, що становлення Германської імперії, з притаманними йому воєнно-націоналістичними мотиваціями масової свідомості та орієнтацією на авторитарне лідерство видатних державних діячів аж ніяк не зводились до комплексу німецької етнічної меншовартості. Зокрема, вже Фрідріх Вільгельм I, «король-солдат» (Soldatenkönig), який під час Північної війни відзначився успіхами у державній консолідації майбутньої німецької нації навколо Пруссії, одночасно проявив себе як національний лідер, який власним коштом розпочав розбудову німецької державності.

Уже в перший день свого правління новий король скасував більшість придворних посад, а витрати на утримання двору зменшив учетверо. Невдовзі з метою перевірки берлінського фінансового управління він же створив комісію, діяльність якої завершилась показовим карним процесом. А у 1713 р. було надруковано королівські «Поправки та уточнення стосовно юстиції», покладені в основу «Всезагального зводу законів Пруссії». У цьому кодифікованому нормативно-правовому акті, який можна назвати прообразом знаменитого Кодексу Наполеона, проголошувалася рівність усіх суспільних верств перед законом.

Що ж до сина Вільгельма, Фрідріха Великого, якого, подібно до батька, також називали «філософом на троні», то, крім видатного полководського

таланту (який проявився в успішних бойових діях проти військ декількох коаліцій європейських держав), він знов-таки відзначився значними здобутками, спрямованими на формування модерної німецької державності, зокрема у культурній та економічній сферах. При цьому Фрідріх Великий, якого пов'язували творчі стосунки з Вольтером, заохочував релігійну віротерпимість, економічні реформи та незалежність преси. Невипадково геніальний І. Кант, автор праці «Щодо вічного миру», якого традиційно називають одним із фундаторів сучасного лібералізму, вважав Фрідріха Великого справжнім національним лідером та підкреслював позитивність його авторитаризму. Причому великий німецький мислитель не приховує, що за ідеал автократа йому править саме Фрідріх II, який «сказав, що він лише вищий слуга держави; демократична ж форма робить це неможливим, оскільки в ній все хоче владарювати» [18, с. 270]. Нарешті, вже згадуваного творця модерної німецької нації О. Бісмарка завжди ставив собі за взірець фундатор сучасного німецького економічного дива Л. Ерхард, який своїм девізом обрав слова Бісмарка «віддай усього себе служінню своїй Вітчизні!».

Отже, доводиться визнати, що у своєму трактуванні специфіки історичної пам'яті німців Н. Еліас удається до відвертої фальсифікації історії Німеччини, авторитаризм лідерів якої був спрямований не лише на воєнну експансію, а й на економічний та культурний розвиток, завдяки якому Німеччина стала модерною національною державою і вже наприкінці XIX століття фактично перетворилася на світового лідера та центр всесвітньо-історичного економічного та культурного розвитку.

Показово, що в своїх оцінках ролі історичної традиції, начебто зафіксованій у історичній пам'яті, Н. Еліас фактично солідаризується з реакційними аспектами цивілізаційного циклізму співця російського самодержавства як вищого типу цивілізації (якій, на відміну від «одномірних» західних суспільств притаманна «квітуха складність») – М. Данилевського. Так,

у праці «Росія і Європа» він зараховує німецьку ментальність до загальноєвропейського романо-германського культурно-історичного типу, недоліком якого є почуття особистості та культ індивідуалізму, на противагу до російського зрівняльного «візантизму», культ якого насаджується і сьогодні. Втім, апологія миролюбства як завжди не заважає Данилевському будувати міф так званого «всеславянства» під егідою Російської імперії та включення до складу Росії – Третього Риму, як буцімто єдиного спадкоємця Візантії, Константинополя шляхом військової експансії проти Османської імперії на Чорному морі.

Також можна згадати й апологета анархістського бунту М. Бакуніна, який називав Бісмарківську Німеччину за її державно-централізаторські устремління «батового-германською імперією», явно приписуючи молодій німецькій державі типологічні риси саме самодержавної Російської імперії (яку вкрай негативно оцінював той таки Бісмарк), до схиляння перед якою сам Бакунін легко перейшов від свого люмпенського анархізму.

З іншого боку, колишній президент Французької республіки В.-Ж. д'Естен у книзі з недвозначною назвою «Французи: роздуми про долі народу» (2000) говорить про традиційні претензії французького титульного суперетносу на те, щоб створена ним держава несла особливу всесвітньо-історичну місію. Таке прагнення бути мало не центром світу, на думку колишнього французького президента, означає втрату почуття історичної реальності і є лише «логікою вчорашнього дня». Фактично колишній соратник де Голля, яким був д'Естен, звинувачує у розпалюванні всіх цих ментальних хиб саме де Голля – «останнього великого француза». На думку В.-Ж. д'Естена, спроби сформувати уяву про «французьку винятковість» небезпечні тим, що дедалі більше віддаляють французів від правильного сприйняття дійсності. По суті, «це відмова адекватно сприймати дійсність, тобто відсутність смаку до

методичної інвентаризації реалій та їх уважного вивчення, утворюють другий потік, який живить ...політичний занепад Франції» [19, с. 56].

Автор цитованої книги, присвяченій з'ясуванню особливостей менталітету своїх співвітчизників, бідкається стосовно того, що внаслідок цієї неадекватності національної свідомості з історичної пам'яті французів ніяк не вдається витравити спогади про докорінну революційну зміну чинного ладу, прагнення почати чергові реформи «з чистого аркуша» (*tabula rasa*): «спочатку руйнувати, а потім будувати». Тут мимоволі згадується знаменитий «Інтернаціонал» на музику француза П'єра Дегейтера та слова учасника революції 1848 р., члена Паризької комуни Ежена Потьє, який після її поразки емігрував до Англії, потім до Америки, де брав участь у робітничому русі. У 1880 р. він повернувся до Франції, вступив до Робітничої партії. (Згадаймо, у радянській інтерпретації «Інтернаціонал» перекладався саме як заклик до розриву з усією попередньою історичною традицією – руйнування світу насильства ущент, щоб на його уламках побудувати світ, в якому «хто був ніким, той стане всім».)

Причина тих зіпсованих конфліктних стосунків, які склались у французів зі своєю історією, на думку автора книги «Французи: роздуми про долі народу» полягає саме в тому, що силою історичних обставин Франція справді опинилась у центрі величезних соціальних експериментів. «І тут знаходиться, як мені здається, джерело численних потрясінь, що пережила Франція у XIX столітті (дві імперії, дві монархії і дві республіки) і які не припиняються аж до наших днів, коли форми республіки змінювались ще два рази. Ці потрясіння – наслідок зіткнення двох таборів, точніше двох типів сприйняття, поширених серед французів. З одного боку, це сприйняття французів, які наслідують ідеї раціоналізму, успадковані від Віку Просвітництва. Цих людей виводить із себе констатація того факту, що стан *tabula rasa* все ще не досягнуто і вони знову і знову, якщо можна так висловитись, роблять нові й нові спроби. Інший табір

об'єднує людей, які вірять в те, що політичні та соціальні структури формуються часом, що відбувається неперервне оновлення всього живого, і ці люди намагаються оновлювати наявні інститути, що перебувають у відповідності до вимог сучасності» [19, с. 37].

Неважко помітити, що в даному випадку В.-Ж. д'Естен концептуально перебуває під впливом ідей Ф. Фукуями, висловлених десятиліттям раніше у праці «Кінець історії». Її написано у момент краху радянської системи та короткочасного тріумфу неоліберального глобально-космополітичного проекту, що власне і робить аналіз цього тексту актуальним – навіть попри відмову самого Фукуями від озвучених тоді найважливіших ідеологічних догм та постулатів. Головний висновок, сформульований у цьому маніфесті неолібералізму, полягає в деактуалізації не просто пам'яті про минуле, а всієї попередньої історії людства. Уся духовна культура, яка існувала до так званого «кінця історії», віднині виступатиме лише у формі експонатів минулого, що розповідатимуть про раз і назавжди подоланий етап або еру існування людства, який не просто більше не повториться, а, в жодному разі, ніколи не повинен повторитися, позаяк відповідає фазі архаїки без принципової різниці між стародавньою та новітньою історією.

У «Кінці історії» відомий американський аналітик японського походження пише про те, що за так званої «постісторії» міжнародні конфлікти остаточно зникнуть і що остання форма націоналізму, до якої він відносив саме голлізм, нарешті поступиться рутині комфортного і конформістського існування. «Після Другої світової війни європейський націоналізм був обеззброєний і позбувся будь-якого впливу на зовнішню політику з тими наслідками, що модель великодержавної поведінки XIX століття стала справжнім анахронізмом. Найбільш граничною формою націоналізму, з якою довелося зіткнутись західноєвропейським державам після 1945 року, був голлізм, що переважно самостверджувався у сфері культури та політичних

наскоків. Міжнародне життя в тій частині світу, яка досягла кінця історії, значно більшою мірою зайняте економікою, а не політикою або воєнною стратегією» [20, с. 146]. Очевидно, ці сентенції є цілком у дусі поглядів В.-Ж. д'Естена, які, своєю чергою, не мають нічого спільного з реальними мотивами і здобутками часів правління де Голля.

Отже, якщо, згідно з поглядами Н. Еліаса, у німців наслідком завищених сподівань на світове панування стала невпевненість у своїй власній здатності до державотворення, то у французів (за Ж. д'Естеном), навпаки, історична пам'ять усе ще консервує хворобливий комплекс зверхності або, сказати б, надповноцінності.

Колишній, але авторитетний французький політик у своїй книзі відшукує витоки французького ментального радикалізму у ще глибинніших шарах історичної пам'яті, а саме в культі служіння державі, явно натякаючи на деґоллівський «дирижізм». Адже використання поняття «держава», за спостереженнями відомого французького політичного соціолога Д. Кола, справді є ключовим у політичному словнику де Голля. «Використання слова “держава”, – пише Ж. д'Естен, – парадоксальним чином є пережиток Старого порядку. Поняття “державний розрахунок” увійшло у вжиток за Рішельє, а всім знайома фраза, промовлена юним Людовиком XIV, який виголосив “Держава це я!”» [19, с. 36].

Отже, за такою гіпотезою, на противагу до німецьких князівств, які надто довго не могли об'єднатись у централізовану державу наприкінці доби феодалізму, саме внаслідок того, що Франція стала найпотужнішою централізованою державою середньовіччя, свого роду еталоном абсолютистської монархії, яка диктувала тодішньому європейському світу свою політичну волю, французи досі не можуть вступити на шлях ліберальної поступовості.

Але, повторюю, реальна історія не підтверджує всіх цих інсинуацій. Адже спираючись на трактування історичної традиції як великого минулого (включаючи добу королівського абсолютизму та кардиналів Рішельє і Мазаріні та далеко не ліберального Наполеона Бонапарта), де Голль досяг видатних здобутків – за визнанням того таки Ж. д’Естена, «зробив неможливе» у внутрішній та зовнішній політиці. Цілком справдились і його прогнози щодо загострення глобальних проблем сучасності вже у найближчому майбутньому та необхідності граничної національно-патріотичної консолідації усіх держав і, насамперед, самої Франції, задля подолання цих украй небезпечних загроз; а також побудови ЄС на засадах особливого федералізму, а не зденаціоналізованих «сполучених штатів Європи» [20].

На урочистостях з приводу столітньої річниці Першої світової війни чинний президент Франції Е. Макрон закликав повернутись саме до деголлівської ідеї створення самостійних загальноєвропейських збройних сил. І навпаки, Ж. д’Естен (який, між іншим, є членом глобалістського Більдерберзького клубу), ставши президентом Франції, радикально поміняв деголлівський курс розвитку не тільки своєї країни, а й Європи, очоливши спеціальний Конвент зі створення проекту нинішньої конституції ЄС. Як відомо, цей проект спочатку було провалено на національних референдумах у самій Франції та Нідерландах, але потім усе ж таки прийнято у сумнівний із погляду легітимності спосіб – у вигляді так званої Лісабонської угоди. Сьогодні ця антидеголлівська модель об’єднаної Європи переживає кризу своїх інституційних засад. Зокрема, спалах соціальних протестів у Франції, за великим рахунком, зумовлений процесом глобального неоліберального демонтажу моделі соціальної держави, який насправді не має нічого спільного з потребами науково-економічного розвитку, а навпаки, гальмує їх [22].

Навпаки, саме відродження деголлівських традицій державотворення, що ретельно стиралися з історичної пам’яті французів якраз від часів д’Естена,

здатне зупинити соціальну та інституційну ерозію їхньої країни. Не меншою мірою сказане стосується німців, з «етнічного коду» яких під приводом подолання нацистського тоталітарного спадку десятиліттями буквально витравлювалися колективні спогади про власну національну гідність – згадаймо бодай книгу К. Ясперса «Питання про провину» (1946). Назагал, відновлення традиційних державотворчих мотивацій є запорукою подолання системної кризи не тільки в розвинених країнах, а й в Україні [23; 24].

Загалом, погоджуючись із позірністю протилежності однаково руйнівних революції і реакції, жодним чином не слід плутати їх із революційними традиціями у позитивному розумінні, насправді протилежними кривавим політичним переворотам. Подібний підхід для розуміння французької ментальності свого часу запропонував ще один з класиків світової соціології та історії А. де Токвіль у праці «Давній порядок і революція». Декларуючи свою позицію як таку, згідно з якою «...історія – це картинна галерея, в якій мало оригіналів і багато копій» [25, с. 63], цей мислитель підкреслював, що всі нові інститути та норми, які намагалися запровадити французькі еліти під час Великої французької революції – не що інше як данина мало не середньовічній державній традиції реакційно-монархічного штибу, чим, власне, і обумовлений революційний терор. Але на відміну від неоліберала д'Естена, де Токвіль зазначає: «Французька революція буде нерозгадуваною загадкою для тих, хто зупиниться на ній самій; пролити на неї світло може лишень вивчення попередніх епох. ...Але й цієї картини буде замало, якщо не проникнути в саму природу нашої нації» [25, с. 180].

До речі, цікаво, що у попередніх книгах сам Ж. д'Естен не тільки не заперечував величезної ролі колективного «життєвого пориву» для успішного розвитку Франції, а, нехай і через силу, визнавав значення освяченої історичною пам'яттю традиції. Так, у главі «Символи» своєї більш ранньої книги «Влада і життя» (1988), уже в статусі колишнього глави держави він

навіть розповідає цікаву історію про те, як, отримавши нотний оригінал «Марсельєзи» і будучи знавцем музики, з'ясував, що гімн Франції повинен був виконуватись у значно повільнішому, ніж це відбувається, темпі урочистого хоралу. Ж. д'Естен навіть намагався змінити своїм президентським розпорядженням офіційне виконання «Марсельєзи», щоб надати музиці більше величі, але вимушений був визнати, що в історичній пам'яті французів ця мелодія вже була пов'язана з буремними подіями всіх наступних після її написання воєнних катастроф і перемог, внаслідок чого вона й набула ритму військового маршу, в якому звучав «заклик до зброї». Це спонукало ліберально та пацифістські налаштованого президента відмовитись від своїх експериментів на ниві зміни колективних стереотипів: «Безсумнівно “Марсельєза” звучала б для французів більш урочисто, більш яскраво і красиво. Але це була б не їхня “Марсельєза”» [26, с. 255].

Отже, мобілізація народу на подолання будь-яких економічних та політичних негараздів, зокрема на гідну відсіч внутрішнім компрадорським прислужникам ТНК та екстремістським елементам ісламсько-фундаменталістського штибу, неможлива без відновлення не тільки модерної національної ідентичності, а й ідентичності французького титульного етносу. А це передбачає уявлення і про власну національну винятковість та державну велич, яка зовсім не тотожна тоталітарному прагненню до світового панування, а орієнтує на «досягнення неможливого», якого зараз так потребує Франція. Невипадково навіть у невеликій за кількістю громадян і розмірами території Фінляндії завдяки не просто збереженню, а плеканню національних традицій уже в XX столітті вдалося продемонструвати спочатку небачений патріотизм у збройному опорі радянському агресору, а згодом, після Другої світової війни, – величезні економічні та технологічні здобутки.

Повноцінного відродження історичної пам'яті про своє героїчне минуле безумовно потребує і Україна, яка сьогодні перебуває в ситуації не тільки зовнішньої, а, по суті, й внутрішньої окупації.

Джерела та література:

1. Барг М. Эпохи и идеи: становление историзма. Москва: Мысль, 1987. 348 с.
2. Васірук І. Феномен історичної пам'яті: історіографічний аспект. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 9. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. 305 с.
3. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 3. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. 260 с.
4. Киридон А. Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 14. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 358 с.
5. Бродель Ф. Структура повсякденності: можливе і не можливе. Т. 1. К.: Основи, 1995. 543 с.
6. Афанасьев Ю. Историзм против эклектики. Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии. Москва: «Мысль», 1980. 279 с.
7. Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука, 1991. 629 с.
8. Braudel F. Histoire et sciences sociales. La longue durée. Annales: ESC. Octobre – decembre. 1958. Vol. XIII. № 4. P. 725-753.
9. Ладюри Эммануэль Ле Руа. Застывшая история. THESIS. № 2, 1993. С. 153-173.
10. Ortega y Gasset J. Historia como sistema. Obras completas, Madrid: El filósofo, 1955. Т. IV. P. 9-69.
11. Шморгун А. Проблема идентичности в системно-цивилизационном измерении. Идентичности и ценности в эпоху глобализации. Київ: Наукова думка, 2013. С. 62-169.
12. Хакимов Г. «Время большой длительности» Ф. Броделя как методологический принцип социально-гуманитарного познания. Вопросы философии. № 8, 2009. С. 135-147.
13. Блок М. Апология истории, или ремесло историка. Москва: Наука, 1986. 256 с.
14. Гирич І. Історична і колективна пам'ять: що це? URL: <https://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html>
15. Шморгун О. Революція 4.0: міфи і реалії. Філософія фінансової цивілізації: людина в світі грошей. Київ: ДВНЗ «Університет банківської справи», 2018. С. 162-176.
16. Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди розвитку людства: порятунок чи катастрофа?! Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 2 (1). С. 17-37.
17. Еліас Н. Про німців. Київ: Юніверс, 2010. 430 с.
18. Кант И. Сочинения в шести томах. Москва: Мысль, 1966. Т. 6. 743 с.

19. Жискар д'Эстен В. Французы: Размышления о судьбе народа. Москва: Ладомир, 2004. 248 с.
20. Фукуяма Ф. Конец истории. Вопросы философии. 1990. № 3. С. 134-148.
21. Шморгун О. Європейська національна політика як елемент геополітики. Філософія фінансової цивілізації: людина в світі грошей. Київ: ДВНЗ «Університет банківської справи», 2016. С. 109-119.
22. Сахнин А. Кризис эпохи демонтажа социального государства. URL: http://expert.ru/expert/2018/44/krizis-epohi-demontazha-sotsialnogo-gosudarstva/?fbclid=IwAR3MTpzIhfCBLub2dORe8tom2p-5J_QoRx7PLdIQu_3tBf0_Gy5s6xGDVeQ
23. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєнної загрози. Частина 1. Контраст. URL: <http://www.kontrast.org.ua/news/2592.html>
24. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєнної загрози. Частина 2. Контраст. URL: <http://www.kontrast.org.ua/news/2591.html>
25. Токвіль А. де. Давній порядок і революція. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.
26. Жискар д'Эстен. Власть и жизнь. Москва: Международные отношения, 1990. 320 с.

Відомості про автора: Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И КОНЦЕПТ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ЭПОХУ РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ (ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ФРАНЧЕСКО ГВИЧЧАРДИНИ)

В статье проанализированы основные направления политической, дипломатической и литературной деятельности выдающегося современника эпохи Возрождения – итальянца Франческо Гвиччардини (1483-1540), поскольку его практический опыт и литературно-поэтическое наследие не утратили своей актуальности и сегодня, а его имя и творчество крепко связывают Италию и Украину через века и тысячелетия европейской истории.

В статье анализируется внешняя политика и дипломатия европейских государств раннего Нового времени. Особое внимание уделено концептам «Европа», «внешняя политика», «война» и «мир», «историческая память» в контексте институционального развития дипломатических служб и моделей дипломатии ведущих государств Европы. Определены направления развития теории и практики дипломатии и формирования общественно-политической мысли истоков раннего Нового времени в контексте концептуализации Европы.

Ключевые слова: дипломатия, внешняя политика, история дипломатии, институционализация, эпоха Возрождения, Франческо Гвиччардини, Италия.

Циватий В.Г. Теоретико-методологічні основи та концепт історичної пам'яті в епоху раннього Нового часу (історична спадщина Франческо Гвіччардіні)

У статті проаналізовано основні напрями політичної, дипломатичної та літературної діяльності видатного сучасника епохи Відродження – італійця Франческо Гвіччардіні (1483-1540), оскільки його практичний досвід і літературно-поетичний доробок не втратили своєї актуальності й сьогодні, а його ім'я і творчість міцно пов'язують Італію та Україну через століття й тисячоліття європейської історії.

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав раннього Нового часу. Особливу увагу приділено концептам «Європа», «зовнішня політика», «війна» і «мир», «історична пам'ять» у контексті інституціонального розвитку дипломатичних служб і моделей дипломатії провідних держав Європи. Визначено напрями розвитку теорії та практики дипломатії і формування суспільно-політичної думки в добу раннього Нового часу у контексті концептуалізації Європи.

Ключові слова: дипломатія, зовнішня політика, історія дипломатії, інституціоналізація, епоха Відродження, Франческо Гвіччардіні, Італія.

Tsivaty V. Theoretical and Methodological Basis and Concept of the Historical Memory in the Early New Times (Francesco Guicciardini Historical Heritage)

In the article the basic directions of political, diplomatic and literary activity of the famous contemporary of the Renaissance – Francesco Guicciardini (1483-1540) are analyzed. His practical experience and literary and poetic heritage have not lost their relevance to this day, and his name

and works closely bind Italy and Ukraine through the centuries and millennia of the European history.

It is analyzed the foreign policy and diplomacy of the European countries in the early New Times. Accordingly, there is the relationship between the original concepts and priorities: "Europe", "identity", "humanity", "foreign policy" and "diplomacy", "war" and "peace", "historical memory" and etc. It is determined the directions in the development of the theory and practice of the diplomacy as well as the formation of the socio-political thought in the early New Times period in the context of European conceptualization.

To that issues related to contemporary and evaluation for various state-legal forms and types of government, institutional political processes, characteristics of reality and ideals create tasks and in covering practice power models diplomacy, diplomacy institutions, humanistic traditions of diplomatic tools and more.

Keywords: *diplomacy, foreign policy, history of diplomacy, institutionalization, the Renaissance, Francesco Guicciardini, Italy.*

Исследуя институциональные процессы в европейской внешней политике и дипломатии раннего Нового времени (XVI-XVIII века), я стремлюсь показать не только историю развития внешней политики и дипломатии в общеевропейском и институционально-цивилизационном контексте, которая уже была предметом внимания учёных. Моя цель – выделить её функциональный аспект именно в контексте влияния общественно-политической мысли (на примере Франческо Гвиччардини) на процесс формирования внешнеполитической стратегии, на развитие и институционализацию дипломатических служб в государствах Европы во временно-пространственном измерении, на формирование ментальных установок, внешнеполитических и дипломатических идеологем в политико-психологической конструкции идей относительно европейской системы государств раннего Нового времени.

Понятие «институционализация» активно используется в научном арсенале исследователей. Но именно исторический аспект исследования институционализации внешней политики предполагает выявление способов достижения тех или иных общественных результатов, воспроизводит процесс самой трансформации, формирования политической идеологии, внешнеполитической стратегии и дипломатического инструментария, а не

сосредотачивает внимание исследователя лишь на простой фактологической констатации.

В эпоху раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.), наряду с возникновением и эволюцией европейской системы государств, происходит объективно обусловленный процесс институционального оформления европейской общественно-политической мысли и её влияния на становление и трансформацию, соответствующее развитие теории внешней политики и дипломатии государств Европы [1].

Именно в этот период в Европе происходит начальный процесс перестройки политической и дипломатической сфер в контексте формирования новой европейской системы государств. Европейская дипломатия нового образца стремится прежде всего выйти на мировую арену в качестве реального международного актора.

Период ранней Новой истории был для европейского общества временем разноплановых изменений и инноваций. Наиболее чётко новые тенденции проявили себя в возникновении нового европейского общества в целом, и в частности – в формировании ментальных установок и личности нового типа под влиянием европейской общественно-политической мысли раннего Нового времени.

Попытка построить обобщённую модель политико-дипломатической мысли (стратегий, идеологем, концептов, теорий и т. п.) начала особой, трансформационной, эпохи, конечно, не является исчерпывающей и окончательной. Практически все вышеупомянутые подходы в той или иной степени приближают нас к раскрытию и пониманию своеобразия взглядов на власть, право, идеологию, государство, дипломатию, войны, мир, внутреннюю и внешнюю политику государства, процессы их институционализации, а, соответственно, помогают также составить представление о людях тогдашней эпохи: их мировоззрении, идеологемах и ментальных установках.

Эпоха раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) – это период трансформации и институционализации принципиально нового общественно-политического порядка в Европе, образованного территориальными государствами, и формирования новой институционально-дипломатической практики и внешнеполитических стратегий государств. Как подтверждают исторический опыт развития цивилизаций, историческая память, значение идеологем меняется в соответствии с политической прагматикой, а их целенаправленное использование является эффективным средством управления массовым сознанием – идеологема легко запоминается и создаёт иллюзию понимания у объекта манипуляции.

В период раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) в дипломатических практиках государств Европы всегда присутствовала эмоциональная дилемма, преимущественно влияющая на образ дипломата раннего Нового времени, его политическую культуру – дилемма социального и индивидуального. Она не утратила актуальности и сегодня. Однако, в реальности цели дипломатической деятельности зачастую сопряжены со значительными трудностями (яркие примеры чему мы находим в описаниях Никколо Макиавелли, Филиппа де Коммина, Франческо Гвиччардини и др.), и результаты её могут не совпадать с ожиданиями и чаяниями. Связано это с целым рядом факторов и условий, эмоциями и эмоциональным состоянием в целом, которые могут или благоприятствовать, или препятствовать выполнению поставленных перед дипломатией задач.

Очень важным источником информации о дипломатических практиках Европы исследуемого периода являются дипломатические документы [2; 3]. Они содержат исчерпывающий материал и информацию о деятельности, функциях и образе дипломата Европы эпохи раннего Нового времени.

Франческо Гвиччардини (1483-1540), один из самых выдающихся и ярких представителей европейской, и, в частности, флорентийской общественно-

политической элиты эпохи Возрождения. Умный, проницательный, справедливый политик и расчётливый дипломат, человек, совершенно не подверженный эмоциям, Гвиччардини любил свою родину и старался всегда и во всём хранить о ней историческую память.

Современники, среди которых были и известнейшие люди, такие как испанский король Фердинанд, герцог Козимо I и французский король Карл VIII, оценивая достижения Ф. Гвиччардини на политическом и дипломатическом поприще, считали его «великим человеком» [4], которого можно было не любить, но которым нельзя было не восхищаться. Столь неоднозначная и яркая фигура оказалась практически неизвестна в XIX-XX веках. Своей славой затмил Гвиччардини его современник Никколо Макиавелли [5].

Франческо Гвиччардини создал множество произведений, ни одно из которых не получило известности при его жизни. Однако даже после публикации эти труды были восприняты далеко не однозначно.

Он был прекрасным дипломатом, формировавшим исторический образ Флоренции. В 1511 г. Гвиччардини избирается послом в Испанию. Сам факт его избрания был беспрецедентен, поскольку дорога к высоким политическим должностям открывалась обычно лишь по достижении тридцати лет. Гвиччардини же было лишь двадцать восемь. Франческо долго колебался, принимать назначение или нет, и только после настоятельной рекомендации своего отца Пьеро Гвиччардини-сын решился. Можно сказать, так был сделан первый значительный шаг в его политической и дипломатической карьере.

В Испании Франческо начинает «коллекционировать» свои размышления и наблюдения на различные темы, что впоследствии выльется в создание «Заметок о делах политических и гражданских» [6]. В этот же период Гвиччардини находит время для создания одного из наиболее важных своих сочинений, известного как «Рассуждение в Логроньо», в котором он изложил аристократическую программу политических преобразований Флоренции.

Спустя два года, в 1513-м, Гвиччардини вернулся на родину. За время его пребывания в Испании во Флоренции произошли важные политические изменения, которые, впрочем, он предвидел: власть Медичи была восстановлена. Это позволило молодому политику без труда оказаться среди членов Синьории, а через два года стать адвокатом консистории при папе Льве X, происходившем из рода Медичи. После этого назначения карьера Франческо Гвиччардини очень быстро пошла в гору. В 1514 г. он стал членом балии, а в следующем году и членом Синьории. В 1516 г. молодой политик был назначен губернатором Модены.

Во время своей государственной службы Ф. Гвиччардини часто анализировал концепты «мир» и «война», поскольку сам был очевидцем бурных событий периода Итальянских войн XVI столетия. Эти вопросы нашли своё отражение в его политико-дипломатической и историко-общественной концепциях [7].

В 1525 г. всю Италию потрясла новость о том, что в сражении при Павии между французскими и испанскими войсками король Франции Франциск I был взят в плен, а его армия была разгромлена. В этих обстоятельствах Венеция, Папская область, Генуя, Флоренция и Милан пошли на союз с Францией, создав в 1526 г. Коньякскую лигу с целью изгнания из страны испанцев. Одним из наиболее ярких её сторонников и вдохновителей был Франческо Гвиччардини, назначенный после образования лиги генерал-лейтенантом папских войск.

Однако война, которая поначалу казалась всем лёгкой и быстрой, затянулась. Главной причиной всех трудностей, и Гвиччардини это понимал, была крайне плохая организация командования. Давала о себе знать и постоянная нехватка денег на оплату наёмников. В письмах, адресованных папе и знатым гражданам Флоренции, Гвиччардини взывает к чувству патриотизма, глубоко переживая за состояние дел во всей Италии: «Я удивлен, что вы и другие раздражены, как вы пишете в своих письмах, нуждами, из-за которых

была начата война... И если мы не поможем себе сами, у нас не останется ничего, что мы могли бы назвать своим» [8].

Гвиччардини слишком быстро был причислен к лагерю врагов Флоренции, несмотря на все его заслуги перед государством. Макиавелли в «Истории Флоренции» дал этому очень удачное объяснение: война в городе на Арно часто использовалась для уничтожения политических противников.

В 1528 г. во Флоренции началась чума, и Гвиччардини оставил город, перебравшись в недавно приобретённую виллу Санта Маргерита а Монтичи, где в спокойствии завершил ряд своих произведений. Среди них «Замечания на Рассуждения Макиавелли о первой декаде Тита Ливия», а также некоторые из «Заметок о делах политических и гражданских».

Несколько последних лет жизни он провел на своей вилле в Арчетри, посвятив это время написанию «Истории Италии» [9]. Это было единственное произведение, написанное Гвиччардини с целью публикации, что подтверждается и аккуратностью в выборе источников, и вниманием к стилю и литературной форме произведения, рассуждениям (порой и косвенным) о мире, миролюбии, войнах и человеческих победах. В «Истории» многое взято из гуманистической историографии: особое внимание уделяется описанию военных действий, часто используется прямая речь героев.

«История Италии» была впервые опубликована уже после смерти автора, в 1562 г. Первое критическое издание «Истории» было осуществлено Алессандро Герарди в 1919 г. [10]. Отличие заключается в том, что автор преклоняется перед исторической правдой и исторической памятью. В «Истории» нет одностороннего освещения фактов, применяемого для доказательства правоты своих мыслей. Автор проявляет большую проницательность в определении мотивов различных поступков. Его интересует при этом не их этическое или моральное наполнение, а воздействие на события военные, политико-дипломатические или же социально-повседневные.

Историк проделал огромную работу по сопоставлению источников. В 1530 г. он перенёс домой большую часть флорентийского архива, благодаря чему мог обращаться к отчётам флорентийских послов и использовать другие официальные документы, что подтверждает достоверность изложения Гвиччардини. Оно вполне соответствует документальным материалам, хотя многие историки и высказывали свои сомнения на этот счёт. Гвиччардини был убеждён, что исторические источники – это залог сохранения исторической памяти.

Помимо своего семейного архива, автор труда использовал архивы других флорентийских семей, письма, документы, частные рассказы, а также сочинения других историков [11].

Умер Франческо Гвиччардини 22 мая 1540 г. Он был погребён в родовой усыпальнице, но это место не было отмечено ни памятником, ни даже надгробием. Родственники объяснили это отсутствием какого-либо пожелания со стороны самого Гвиччардини.

Трудно очертить весь круг вопросов, которые затрагивает Гвиччардини в своих «Заметках». Основное внимание мыслителя приковано к проблеме человеческих добродетелей и самого человека: каким он должен быть и какой он есть на самом деле, приемлемо это или нет, а также к вопросам политического устройства государств. По «Заметкам» рассыпано множество высказываний об особенностях политического устройства Флоренции, о задачах идеального подданного и идеального правителя, о проблемах войны и мира, о прошлой истории и истории для него современной [12].

Изучение биографии Франческо Гвиччардини служит доказательством того, что это и вправду был неординарный человек, добившийся высокого положения не только благодаря факту своего рождения в достаточно уважаемой флорентийской семье, но в гораздо большей степени благодаря своим талантам в сфере государственной деятельности. Не вызывает сомнения то, что работы

Ф. Гвиччардини, составляющие его творческое наследие, позволяют более глубоко проанализировать перипетии политической жизни Флоренции и всей Италии XV-XVI столетий: ведь автор имел доступ к многочисленным документальным материалам и лично участвовал во многих важных событиях итальянской истории. Историческая память, дошедшая до нас в трудах Гвиччардини, воистину неопенима. Через свою историко-политическую и этическую концепции он донёс до современников общественно-политическую мысль и этические взгляды касательно концептов «война» и «мир» в подлинном отражении реалий рубежа периода Возрождения и раннего Нового времени в Европе [13; 14].

Одной из актуальных проблем в современном обществе является понимание человеком своего жизненного пути, с одной стороны, а с другой – осознание места истории страны, народа и даже мира в своей жизни. В этой связи встаёт вопрос о роли восприятия истории в картине жизни личности Франческо Гвиччардини [15; 16].

Но ведь одни и те же исторические события входят и преобразуются в опыте личности по-разному. Данный процесс связан с феноменом исторической памяти. Особенно актуальным изучение исторической памяти становится в период трансформации социально-культурных условий, ценностных «разрывов» между поколениями, пересмотром взглядов на прошлое своей страны, появлением различных маргинальных исторических теорий, а также попытками фальсификации исторического прошлого [17; 18].

Историческая память, являясь междисциплинарным феноменом, исследуется в основном в рамках философии, истории, социологии. Психологические же её аспекты исследуются, как правило, частично, в отрыве от картины жизни личности [19]. В настоящее время в исследованиях субъективной картины жизненного пути не уделяется должного внимания роли исторических и культурных событий в ней. В работах же, посвящённых

изучению исторической памяти, не анализируются картина жизни личности и жизненные ориентации [20].

Изначально «Заметки» не предназначались для публикации. Гвиччардини создавал их, желая сохранить свой жизненный опыт политического деятеля и исторический фон Флоренции, облик мыслителя и просто человека, которому выпала участь жить в переломную (трансформационную) для своего государства эпоху.

Рассуждая о человеческой природе, Гвиччардини пишет о склонности людей к добру. Этому он посвящает несколько своих высказываний, где обосновывает необходимость творить добро даже без надежды на какое-либо вознаграждение. Утверждая изначальную склонность человека к добру, Гвиччардини очерчивает своего рода регулятивный идеал. В то же время он говорит и о реальной жизни, далёкой от умозрительных заключений. Реалии таковы, что человеческая природа очень слаба, она не в силах противостоять всем соблазнам и, будучи вынужденной приспособливаться, склоняется на путь зла и войн.

Развивая свои идеи о периодах войн и периодах мира в человеческом обществе, Ф. Гвиччардини даёт своим читателям несколько советов: никогда не говорить о людях плохо, ибо это легкомыслие, которое порождает врагов. Надо быть умнее и несколько раз подумать, прежде чем сказать, взвешивая все «за» и «против» и памятуя о том, что этот человек впоследствии может оказаться полезным. Благоразумием считает Гвиччардини не сообщать больше, чем необходимо для разговора. В таком случае остаешься неуязвимым для возможного врага, который не знает твоих слабых мест. Чтобы избежать ненужных столкновений с недоброжелателями, надо научиться действовать самостоятельно, не рассчитывая ни на кого. Поиск помощи или сочувствия может сделать человека уязвимым. А одна из целей всех советов Гвиччардини – как избежать столкновения с врагами, если они уже существуют, не

приумножить их своими неосторожными действиями и не создать, если их ещё нет.

Итак, подытоживая рассмотрение исторической, политико-дипломатической и политической концепции Ф. Гвиччардини, а также его исторических, дипломатических и этических взглядов, нашедших отражение в его произведениях, следует отметить их обстоятельность, вполне продуманную логику изложения и текстуальную оформленность.

Размышления Гвиччардини, которые он приводит в своём «Дневнике о путешествии в Испанию» и в «Описании Испании», свидетельствуют о склонности автора отыскивать причины всех национальных особенностей в географическом ландшафте страны и историческом прошлом народа. Характер проживающих на определённой территории людей, их национальный колорит – всё это результат совокупного влияния географического и исторического факторов, определявших мировоззрение десятков поколений.

В произведениях Гвиччардини нашло воплощение такое понятие, как историческая память, которая олицетворяется у него в личностном образовании и восприятии, включающем индивидуальные исторические воспоминания, лично значимые исторические события и целостный образ истории. Включаясь в субъективную картину жизненного пути, историческая память выступает основой для самопознания; позволяет сравнивать личную и социальную истории; отражает отношения личности; расширяет картину жизненного пути посредством смены периодов мира и войн.

Анализ теоретических источников позволяет построить модель исторической памяти Франческо Гвиччардини, в соответствии с которой историческая память может входить в субъективную картину жизненного пути личности и расширять её. И память, и картина жизни опосредуются жизненными ориентациями, поскольку они выступают базовыми

детерминантами жизнедеятельности человека. И всё это вместе помещено в те или иные исторические и культурные условия.

Франческо Гвиччардини (1483-1540) как мыслитель и историк опередил своё время. Он впитал ценности европейского гуманизма раннего Нового времени и при этом, обосновывая свои историко-политические идеалы, сохранил оригинальность суждений.

Историко-политическая концепция Гвиччардини подтверждает, что историческая память связана с субъективным восприятием жизни, её осмысленностью, а также с жизненными ориентациями личности. Вплетаясь в субъективную картину жизненного пути, историческая память предстаёт как основа для самопознания, сравнения личной и социальной истории.

Источники и литература:

1. Black J. A History of Diplomacy. Black. Reaktion Books, 2010. 312 p.
2. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. Amsterdam, 1726. Т. 3. Pt. 2.
3. Flassan G. Histoir général et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'a à la fin du règne de Louis XVI. Paris, 1811. Т. 1.
4. Durant W. Storia delta civiltà. II Rinascimento: in 2 vol. Cuneo: Araba Fenice, 1996. Vol. I: Firenze e l'Italia.
5. Циватий В. Г. Нікколо Макіавеллі (1469-1527): політико-дипломатичні погляди і діяльність (у вимірах XXI століття). Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2013. Вип. 20 (1). С. 250-252.
6. Гвиччардини Ф. Заметки о делах политических и гражданских // Гвиччардини Ф. Сочинения. Москва: Academia, 1934.
7. Гвиччардини Ф. Заметки о делах политических и гражданских и другие сочинения / Пер. с итал. М. С. Фельдштейна. Москва: Академический проект, 2017. 304 с. Серия «Теория власти».
8. Guicciardini F. Dialogue on the government of Florence. Cambridge, 2002.
9. Guicciardini F. The history of Italy / F. Guicciardini. New Jersey: Princeton, 2002. 850 p.
10. Guicciardini F. Storia d'Italia / A curadi A. Gherardi: in 4 vols. Firenze, 1919.
11. Guicciardini F. Considerazioni intorno ai discorsi del Machiavelli sopra la prima deca di Tito Livio. Guicciardini F. Opere. (Scrittori d'Italia): in 10 vol. Bari: Laterza, 1932. Vol. VIII. P. 1-65.
12. Guicciardini F. Storie Florentine. A cura di R. Palmarocchi. Bari: Laterza, 1931. 350 p.

13. Machiavelli N. Lettere a Francesco Vettori e a Francesco Guicciardini. A cura di G. Inglese. Milano, 1989. 580 p.
14. Ціватий В. Г. Політика, дипломатія і фортуна Нікколо Макіавеллі: погляд із XXI століття. Зовнішні справи, 2014. № 8. С. 52-53.
15. Von Albertini R. Firenze dalla repubblica al principato. Storia e coscienza politica. Torino: Einaudi, 1995. 478 p.
16. Ціватий В. Г. Нікколо Макіавеллі (1469-1527): політико-дипломатичні погляди і діяльність (у вимірах XXI століття). Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2013. Вип. 20 (1). С. 250-252.
17. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Языки славянской культуры, 2004. 363 с.
18. Высокова В. В. Память как исторический феномен. Известия Уральского государственного университета. 2008. № 59. С. 317-322.
19. Бойков В. Э. Состояние и проблемы формирования исторической памяти. Социологические исследования. 2002. № 8. С. 85-89.
20. Мещеркина Е. Ю. Историческая память и политики меморизации. Россия реформирующаяся: Ежегодник 2005 / Отв. ред. Л. М. Дробижева. Москва: Институт социологии РАН, 2006. С. 198-213.

Відомості про автора: Ціватий Вячеслав Григорович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПОЛІТИКА «ПОДОЛАННЯ МИНУЛОГО» У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА

Проаналізовано концептуалізацію політики «подолання минулого» і політики пам'яті у ФРН, широке коло заходів з денацифікації й дискваліфікації осіб, що заплямували себе під час нацистського режиму, а також процес їхнього інтегрування до повоєнного суспільства. Ці питання розглядаються під кутом зору становлення різних за змістом та тривалістю етапів політики «подолання минулого» у національній пам'яті сучасної Німеччини. Автор, виокремлюючи чотири етапи, різні за часом та глибиною осмислення, аналізує проблематику формування та розвитку цієї політики від постановки «проблеми вини» до спільного й відмінного у політиках двох німецьких держав, роль міжнародного політичного контексту та відтворення історичної правди щодо Третього рейху і умов формування культури пам'яті у сучасній ФРН.

З'ясовуються різні складники політики Західної Німеччини щодо її самоідентифікації шляхом чіткого дистанціювання від нацистського режиму та інтеграції колишніх його прихильників до демократичних інститутів як способу утвердження нових суспільних засад розвитку ФРН. Підкреслюється не лише значення зміни поколінь та критичного й публічного опрацювання тяжкого минулого, але й ролі формування нової політичної культури. Робиться наголос на зростанні суспільного інтересу та ролі інтенсивних публічних дискусій у об'єднаній Німеччині, пов'язаних із утвердженням історичної пам'яті. Зазначається, що для сучасної ФРН, як і для будь-якого іншого суспільства Заходу, ставлення до Голокосту як до наочного свідчення злочинів нацизму та центральної історичної події XX століття є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: політика «подолання минулого» ФРН, політика пам'яті у Німеччині, міжнародний контекст, самоідентифікація, Голокост, політична культура.

Kudriachenko A. The Policy of “Overcoming the Past” in the Federal Republic of Germany

The conceptualization of the policy of “overcoming the past” and the policy of memory in the Federal Republic of Germany has been analyzed, a wide range of activities for denazification and disqualification of people who stained themselves during the Nazi regime, as well as their integration into the post-war society, have been clarified. These questions are considered from the point of view of the formation of the stages of “overcoming the past” policy, different in content and length, in the national memory of contemporary Germany. The author, highlighting the four stages different in time and depth of understanding, analyzes the problems of the formation and development of this policy from setting the “problem of guilt” to a common and different in the policy of the two German states, the role of the international political context and the reconstruction of historical truth regarding the Third Reich and the conditions of the memory culture formation in contemporary Germany.

The various components of West Germany's policy on its self-identification are being clarified by clear distance itself from the Nazi regime and integration its former supporters into

democratic institutions as ways of asserting new social foundations for the development of the Federal Republic of Germany. It is emphasized not only on the significance of the change of generations and both critical and public handling of the difficult past, but also on the role of the formation of a new political culture. It is stressed on the growing public interest and the role of intense public debate in the united Germany associated with the affirmation of historical memory. It is indicated that for modern Germany, as well as for any other Western societies, the attitude towards the Holocaust is the cornerstone of the memory of the Second World War, a visual attitude to the crimes of Nazism and the central historical event of the twentieth century.

Keywords: Germany's "overcoming the past" policy, memory policy in Germany, international context, self-identification, the Holocaust, political culture.

Кудряченко А.И. Политика «преодоления прошлого» в Федеративной Республике Германии

Проанализированы концептуализация политики «преодоления прошлого» и политики памяти в ФРГ, широкий круг мероприятий по денацификации и дисквалификации лиц, запятнавших себя во время нацистского режима, а также их интегрирования в послевоенное общество. Эти вопросы рассматриваются с точки зрения становления различных по содержанию и протяжённости этапов политики «преодоления прошлого» в национальной памяти современной Германии. Автор, выделяя четыре этапа, разные по времени и глубине осмысления, анализирует проблематику формирования и развития этой политики от постановки «проблемы вины» до общего и отличного в политике двух немецких государств, роль международного политического контекста и воссоздания исторической правды относительно Третьего рейха и условий формирования культуры памяти в современной ФРГ.

Выясняются различные составляющие политики Западной Германии по ее самоидентификации путём чёткого дистанцирования от нацистского режима и интеграции бывших его сторонников в демократические институты как пути утверждения новых общественных основ развития ФРГ. Подчеркивается не только значение смены поколений и критической публичной обработки тяжёлого прошлого, но и роли формирования новой политической культуры. Отмечается растущий общественный интерес и роль интенсивных публичных дискуссий в объединенной Германии, связанных с утверждением исторической памяти. Констатируется, что для современной ФРГ, как и для любого другого общества Запада, отношение к Холокосту как к наглядному свидетельству преступлений нацизма и центральному историческому событию XX века является краеугольным камнем памяти о Второй мировой войне.

Ключевые слова: политика «преодоления прошлого» ФРГ, политика памяти в Германии, международный контекст, самоидентификация, Холокост, политическая культура.

Для більшості країн, обтяжених складним тоталітарним періодом своєї історії у XX столітті, характерними рисами нового поступу стали гострі дискусії щодо ставлення до власного минулого. Також гостро дебатуються коло питань, пов'язаних із проблематикою так званої «колективної провини» народу за злочини минулого, її спокутування тощо. Як відомо, низка цих питань з усією

гостротою постала перед суспільством переможеної у Другій світовій війні Німеччини. В науковій літературі ФРН та інших країн різні аспекти цієї проблематики добре опрацьовані. У роботах як маститих мислителів – Мартіна Гайдеггера, Юргена Габермаса, Карла Ясперса, так і відомих німецьких та зарубіжних вчених глибоко досліджуються різні аспекти, сфери та етапи подолання обтяжливої спадщини Німеччини [1].

Тож, політика щодо «подолання минулого» нацистської Німеччини після Другої світової війни набула великого значення як у міжнародному, так і в національному вимірах. Заходи з денацифікації та демократизації життя на німецьких теренах у перші повоєнні роки проводилися під контролем окупаційних адміністрацій держав-переможниць: США, СРСР, Великої Британії та Франції. Іншими словами, «подолання минулого» стало животрепетним і багатовимірним процесом і з часом набуло значення ключового поняття.

Справі концептуалізації політики та відповідних заходів щодо непростого перебігу повоєнних подій у (Західній) Німеччині прислужився німецькомовний термін «Vergangenheitsbewältigung». Він перекладається терміном «подолання минулого», що відображає осмислення минулого, включаючи висновки з нього для сьогодення. Даний термін почав уживатись у ФРН від середини 1950-х рр. у контексті морально-теологічного погляду на політику і позначав індивідуальне випробування самого себе і свого сумління. Він швидко перетворився на центральне поняття, що позначало загалом полеміку ФРН зі складною та обтяжливою спадщиною нацистського періоду [2].

Зазначу, що цей термін доволі часто піддавався критиці – і тому, що він начебто передбачав, що минуле можна заднім числом змінити або раз і назавжди з ним покінчити, і тому, що слово «здолати, подолати» має якийсь насильницький підтекст. Багато хто пропонував інші концепти. Найвідоміша альтернатива – «обробка минулого», що виникла у 1960-і рр., а в середині 1990-х в обіг увійшов вислів «культура пам'яті». Водночас слід мати на увазі, що

обидва поняття належать, головне, до сфери освіти і виховання або до сфери політичної культури та ведуть до дебатів щодо самоідентифікації. Відомий дослідник гітлерівської Німеччини Норберт Фрай стосовно подолання нацистського періоду оперував терміном «політика щодо минулого». Він розумів його у контексті широких політичних заходів, прийнятих у перші п'ять років існування ФРН, завдяки яким багато нацистських злочинців і колишніх членів НСДАП скористались різними амністіями і були інтегровані молодого демократією. Едгар Вольфрум вважав за краще вести мову про «політику щодо історії». Це поняття вперше з'явилося у другій половині 1980-х рр. Відповідна перевага обох визначень полягає в тому, що вони ставлять у центр уваги обмежений, чітко окреслений аспект справи. Втім, дана перевага не позбавлена свого недоліку: явища, про які йдеться, не потрапляють у поле зору у всій повноті. Тому термін «подолання минулого» є більш доцільним. Він ширший і охоплює весь спектр політичних, юридичних, культурних і релігійних вимірів цієї проблеми. Адже йдеться про повоєнний розвиток Німеччини, виникнення ФРН та НДР після катастрофи Голокосту і їхнє ставлення до спадщини Третього рейху, що не зводиться до того чи того політичного поля.

Процес осмислення обтяжливого минулого в Німеччині був болісним, розтягнувся на кілька десятиліть і пройшов різні етапи по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель до ФРН у 1990 р. Відомий фахівець із цієї проблематики професор університету м. Аахен Гельмут Кеніг виділяє чотири історичні періоди становлення політики «подолання минулого». При цьому, за його слушним підходом, ключове значення мали обставини, за яких даний процес відбувався, та реальна глибина осмислення нацистського минулого [3].

У роки першого періоду – від завершення війни до створення ФРН та НДР у 1949 р. – характерними були гострі дебати щодо провини, під час яких теми націонал-соціалізму, знищення мільйонів людей обговорювалися з сильним

морально-абстрактним ухилом. Водночас навіть такий важливий процес, як денацифікація, не став істотним джерелом змін у суспільній свідомості (хоча й був визнаний успішним і на нього посилаються, як на головний чинник змін). Свідченням цього твердження можуть слугувати наступні дані: у 1945-1949 рр. в західних окупаційних зонах кількість тих, хто вважав нацизм хорошою, але погано реалізованою ідеєю, зросла з 47 до 55 %, а 33 % були впевнені в тому, що євреї не можуть мати ті ж права, що й інші громадяни [4].

Реалізація завдань перевиховання і покарання активних прихильників нацизму одразу ж наштовхувалася на серйозну протидію широких верств громадян. Адже тільки офіційних членів НСДАП у Німеччині налічувалося близько 8 млн. Окрім цього, були ще 4 млн активістів зі складу членів різних допоміжних організацій. Тобто, слід брати до уваги, що процес «подолання минулого» був болісним, тенденція до відтворення історичної правди щодо Третього рейху торувала собі дорогу доволі повільно, а прагнення до забуття у перші повоєнні роки, навпаки, було надзвичайно високим.

Після повалення нацизму Німеччина вимушено стала на шлях не лише покарання злочинців, а й розвінчування історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З погляду історичної перспективи ключову роль у процесі осмислення минулого відігравали дискусії фахових істориків та філософів і провідних громадських діячів. Історичний дискурс проблематики мав кілька етапів розвитку. Досягненням першого (1945-1949 рр.) була постановка «проблеми вини», диференціація типів провини і заклик до громадян Німеччини винести належні уроки з минулого. Але в суспільстві була відсутня солідарність з основного питання: ставлення до нацистського минулого, а теза Потсдамських рішень про «колективну вину» німецького народу за злочини гітлерівського режиму, яка зробила неминучою окупацію країни, відкидалася громадською думкою. Проте питання про причини катастрофи залишалося для неї центральним. Глибоке філософське осмислення епохи визначали, передусім,

представники екзистенціалізму М. Гайдеггер і К. Ясперс. Написавши 1946 р. одну з найвідоміших своїх праць – «Питання про провину» («Die Schuldfrage»), Ясперс уже в перші повоєнні роки став сприйматися як «символ змінених часів і оцінок», «вчитель Німеччини». З огляду на складність процесу усвідомлення співвітчизниками власної відповідальності за злочини нацизму, він чітко виокремив чотири типи провини. *Перший – кримінальна вина*, яка лежить на тих, хто скоїв кримінальні злочини і яку має право встановлювати тільки суд. *Другий тип – політична вина*, тобто «відповідальність усіх громадян за наслідки дій, вчинених їхньою державою», але не пов'язана з кримінальним і моральним аспектом поведінки окремого громадянина. *Третій вид – моральна (етична) вина*, моральна відповідальність кожної людини за власні вчинки та неприйняття розхожого твердження, що «наказ є наказ». Навіть якщо злочини скоювали за наказом, «кожна дія залишається предметом морального вчинку». *Четвертий тип провини – вина метафізична, що покладається на кожного, хто не зміг «зробити все, що він міг би вчинити, аби перешкодити злочину».* Вину людини з метафізичного погляду, за К. Ясперсом, визначає тільки Бог. Книга видатного мислителя відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації й була реальною відповіддю на кризу ідентичності, що проявилась у перші повоєнні роки [5].

Водночас, серед істориків у Німеччині набували поширення й інші уявлення щодо «проблеми вини», зокрема підхід, згідно з яким німецькому народу не слід відчувати провину за вчинені злочини, адже союзники по антигітлерівській коаліції виявляли досить часто надмірну жорстокість до німецького населення. З огляду на причинно-наслідкові підходи інтелектуали закликали будувати майбутнє без озирання на важке минуле. Одночасно до процесу подолання минулого долучались і відновлені чи засновані нові політичні партії та відповідні органи влади федеральних земель. Однією з

провідних сил стала відновлена Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), яку очолив колишній в'язень концтабору Курт Шумахер. При Правлінні СДПН було створено Історичну комісію. Впливовою масовою партією у західних окупаційних зонах, а згодом у ФРН, став Християнсько-демократичний Союз, очолюваний Конрадом Аденауером.

Іншими словами, у повоєнному суспільстві Німеччини була відсутня солідарність з основного питання: ставлення до нацистського минулого. «Стан умів у “годину нуль німецької історії” був подібний хаосу на вулицях німецьких міст ...Потсдамська теза про “колективну провину” німецького народу за злочини гітлерівського режиму, яка зробила неминучою окупацію країни, була відкинута громадською думкою. Проте питання про причини катастрофи залишалося для неї центральним. Інтелектуали підкреслювали фатальний збіг обставин, розмірковували про незрілість першої німецької демократії, про Гітлера як новоявленого антихриста. У масах переважали апатія і відторгнення великої політики веймарського зразка, на діячів якої покладалася відповідальність за закулісні махінації, що привели до влади НСДАП» [6].

Створення у 1949 р. двох німецьких держав – ФРН та НДР – поклало початок другому етапові подолання нацистського минулого, що він охоплює події по 1959 р. Для нього характерним було залучення до цієї справи державно-політичних інститутів ФРН і НДР. Засади державотворення значною мірою визначали спрямованість, обсяг і напрями перетворень. У цьому сенсі Основний закон ФРН враховував сумний досвід Веймарської республіки, насамперед ідеться про обмеження владних повноважень глави держави, запровадження конструктивного вотуму недовіри канцлеру, гарантування заходів, спрямованих проти антидемократичних течій. Тим самим, у ФРН було взято курс на розбудову ефективної демократії [7]. Натомість НДР точкою відліку обрала не кінець, а початок Веймарської республіки, ідентифікуючи себе із завершенням перерваної на півдорозі революції 1918-1919 рр. Тому в Східній Німеччині

складниками перетворень стали усупільнення засобів виробництва, позбавлення прав буржуазії і крупних землевласників та побудова робітничо-селянської держави й, тим самим, розрив із фашизмом [8].

На процеси подолання нацистського минулого у двох німецьких державах безпосередній вплив мав міжнародний політичний контекст. У повоєнній Західній Німеччині тактика замовчування стала звичайною практикою влади. Тут суспільна думка дотримувалася двох кардинально відмінних позицій. З одного боку, поразка у війні сприймалась як принизлива капітуляція, що спонукала до пригнічення німецьких культурних і політичних устремлінь. Прихильником цієї позиції був М. Гайдеггер. З іншого боку, звільнення Німеччини з допомогою союзників розглядалось як можливість духовного й політичного оновлення і відродження. Завдяки К. Ясперсу в основу самосвідомості німецького народу дедалі більше покладалося почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму, нерозривно пов'язане з утвердженням християнського погляду на світ, який поділяли і розвивали багато представників громадськості Німеччини. На відміну від Гайдеггера, у Ясперса, який зазнав утисків від нацистського режиму, були особисті підстави для критичного осмислення минулого нації, її політичної активності. Проте тогочасні націоналісти звинувачували мислителя навіть у зраді. Відомий юрист Карл Шмітт, заарештований американцями за зв'язки з нацистами, звинувачував Ясперса в ініціюванні мислителем офіційно санкціонованої союзниками культури провини. А з часом у Східній Німеччині філософа називали апологетом пронацистської політики ФРН.

Слід підкреслити, що в офіційному дискурсі Бонн відстоював непричетність широкого загалу німців до злодіянь нацистської верхівки та СС. Водночас Закон про амністію 1949 р., за всіх застережень і заперечень, поклав початок інтеграції діячів і прихильників націонал-соціалізму до державно-політичних структур, а традиційні еліти в економіці, адміністрації, науці майже

у повному складі після недовгої перерви повернулися на свої посади. Вельми прислужилася цьому «холодна війна». За відсутності конфлікту між Сходом і Заходом цей закон та відповідна практика ніколи не знайшли б схвалення у західних держав-переможниць. Тому впродовж 1950-х рр. злочини нацизму не були елементом колективної пам'яті. Навіть встановивши дипломатичні відносини з СРСР, федеральний уряд офіційно не визнавав кордонів по Одру і Нейсе та толерував дискурс про страждання мільйонів німців-вигнанців з територій тогочасних Польщі та Чехословаччини. Такі підходи забезпечували християнським демократам чималу підтримку громадян на виборах.

Міжнародний контекст сприяв зведенню кримінального переслідування нацистських злочинців практично нанівець. Процедури денацифікації перед викликами нових фронтів «холодної війни», яка легітимізувала колишній східний фронт, здавалося, абсолютно втратили сенс і були зупинені. На зміну полеміці з нацистським минулим прийшла боротьба з комунізмом.

У своїй офіційній самоідентифікації ФРН, з одного боку, чітко відмежовувалася від нацистського минулого, з іншого, – великодушно прощала і замовчувала солідарну політичну відповідальність за нацистське панування, хоча на того, хто відкрито сповідував нацистську ідеологію, чекали суворі санкції. Тобто для політики «подолання минулого» у ФРН значення надавалося не тому, що людина робила за часів націонал-соціалізму і як вона до цього минулого ставиться, а лише тому, що особа в змозі і готова дати новому ладові й за що вона відповідальна у своїй нинішній професійній та громадській діяльності. Також солдатське героїчне минуле перестало слугувати моделлю для майбутнього не тільки у сфері офіційної політики, а й у повсякденному побуті: солдат як ідеал і зразок у ФРН у повоєнні десятиліття не мав жодних шансів.

Така двоїста стратегія широкої інтеграції колишніх нацистів на тлі офіційного політичного відмежування від націонал-соціалізму, що піддавалася

критиці в 1950-і рр., виявилася ефективною як варіант домогтися перемоги демократії у ФРН усупереч настроям більшості населення.

Водночас, цей підхід до нацистського минулого був обраний, виходячи з теорій, що претендували на місце найпередовіших того часу. Сказати б, перші законодавці повоєнної інтелектуальної моди після повного краху націонал-соціалізму в Німеччині, екзистенціаліст Ж.-П. Сартр та раціоніаліст Х. Ортега-і-Гассет, за всіх відмінностей між ними, сходилися в одному. А саме: озирання назад, самобичування через минулі злочини, стверджували вони, здатні, радше, значно завадити необхідному новому початку. Свобода екзистенціалізму, як і свобода переживання виявляються в тому, що людина обирає не лише своє майбутнє, але разом з ним і своє минуле. Настанови цих інтелектуалів зводилися саме до такої позиції [9]. І такими настановами скористалося чимало колишніх нацистів. Одне з яскравих унаочнень цього буде наведено далі. Тим самим політика замовчування і забуття близько десяти років визначала ставлення до нацистського минулого у Західній Німеччині.

Однак, саме відчутний спалах антисемітизму 1959-1960 рр. ознаменував кінець моделі першого десятиліття та початок нової фази поводження з нацистським минулим [10]. В листопаді 1959 р. з великим обуренням була сприйнята більшістю західнонімецького суспільства хвиля антисемітських акцій після відкриття синагоги у Кельні. Тоді на стінах будинків та на єврейських кладовищах з'явилися юдофобські гасла і символи. Під тиском громадськості взимку 1960 р. з цього приводу пройшли надзвичайні засідання Бундестагу, а у травні міністр у справах переселенців Т. Оберлендер був змушений піти у відставку.

Третій етап, так звана «довга хвиля» опрацювання тоталітарної спадщини у ФРН, охоплювала період 1960-1989 рр. Він став етапом не лише формування, *а й утвердження у суспільному дискурсі нової політичної культури.* Уже на його початку ініційовані у Західній Німеччині процеси проти нацистських

злочинців (передусім, Франкфуртський процес у справі про Освенцим) відкрили для суспільного усвідомлення масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт. У ФРН уважно стежили за затриманням Ейхмана та судом над ним в Єрусалимі. Потік свідчень щодо нацистських злочинів прорвав попередню стіну замовчування минулого. Тему нацистських злочинів та ганебного минулого підхопила творча інтелігенція, насамперед письменники. В університетах під тиском студентів від середини 1960-х рр. розгорнулася дискусія про нацистське минуле наук та вчених, поширилися гучні студентські протести. Конфлікти з приводу ставлення до нацистського минулого досягли кульмінації і вилилися у широкий рух позапарламентської опозиції. У Бундестазі відбулася низка дебатів щодо терміну давності за злочини нацистського періоду й у 1979 р. законодавці прийняли рішення, яке повністю скасовувало термін давності переслідування за масові вбивства.

Вихід на арену молодшої генерації, не пов'язаної з нацизмом, сприяв широким суспільно-політичним змінам. Офіційну політику забуття змінила політика покаяння й «подолання минулого» та відповідні їм заходи: відкривалися музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого. Уособленням цього було уклінне перепрошення Федерального канцлера Віллі Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму.

З поверненням на початку 1980-х рр. до влади християнських демократів на чолі з Гельмутом Колем дався взнаки підхід, згідно з яким нацистське минуле, його злочини не повинні домінувати в історичній пам'яті німців. Задля реалізації нової концепції було створено історичні музеї у Бонні та Берліні, проводилися відповідні заходи, спрямовані не так на відтворення минулого, як на формування образу майбутнього.

Новим явищем суспільно-політичного дискурсу була знаменита промова Федерального президента Р. фон Вайцзеккера в Бундестазі у 1985 р. У ній *уперше на високому державному рівні 8 травня 1945 р. визначалося не лише як*

розгром Третього рейху, а й як дата звільнення німецького народу від гітлерівського фашизму. Промова Вайцзеккера стала офіційним благословенням перетворення пам'яті про нацистське минуле на центр політичної культури.

Різні підходи до публічного опрацювання нацистського минулого викликали пристрасні та суперечки. Кульмінацією полеміки стала «суперечка істориків» 1986-1987 рр. про користь і шкоду громадської дискусії щодо нацистського минулого і про рефлексивний підхід до власної історії. У центрі її перебувало питання еволюції політичних і суспільно-філософських ідей, які уможливили зростання націонал-соціалізму, а також більшовизм і європейський фашизм, сенс та призначення історії. У суперечці взяли участь визначні науковці та громадські діячі (Е. Нольте, А. Хіллгрубер, Г. Моммзен, Ф. Фішер, Ю. Габермас тощо), ті, хто прагнув зрозуміти, чому навчилися німці за десятиліття після розгрому нацизму.

Власне, сама публічна дискусія спалахнула навколо полемічних тез Е. Нольте про взаємозв'язок між системою таборів для «ворогів народу» у СРСР і концентраційними таборами для євреїв у Третьому рейху. Однією з цілей подібних заяв істориків, що представляли неоконсервативний напрям історіографії, було зниження комплексу провини у самих німців та забезпечення національної ідентичності. Порівнюючи радянський і німецький варіанти диктатур, історики припускали можливість нападу Радянського Союзу, адже йшлося про зовнішньополітичну конкуренцію режимів. Е. Нольте стверджував, що війна Німеччини проти СРСР у 1941-1945 рр. являла собою захисний захід націонал-соціалістів проти більшовизму. Він зазначав, що нацистські концтабори були повторенням практики сталінського режиму. До суперечки істориків приєдналися соціологи, політологи, філософи ФРН та інших країн. Французький історик Ф. Фюре, листуючись з ініціатором спору, рішуче відкинув його «історико-генеалогічний підхід». Звертаючись до Е. Нольте, він

писав: «Ви занадто вперто наполягаєте на тому, що виникнення фашизму було реакцією на комунізм, тобто на більш пізній появі фашизму і на його зумовленості Жовтневими подіями. ... Твердження, що ГУЛАГ був створений раніше Освенцима, не є ні невірним, ні малозначним. Але між цими подіями немає причинно-наслідкового зв'язку».

Ця суперечка мала суспільно-політичне значення. Найактивнішим критиком неоконсервативних підходів став філософ і соціолог Ю. Габермас, який виходив з того, що національну ідентичність німців слід обґрунтовувати шляхом зростання «конституційного патріотизму». На думку мислителя, це єдина форма етнічної ідентичності, яка не відчужує німців від Заходу. Під час дискусії багатьма дослідниками була слушно поставлена під сумнів спроба порівнювати націонал-соціалістичну диктатуру з іншими диктаторськими режимами.

Бурхлива полеміка про переваги і безпеки *постійної пам'яті про націонал-соціалізм і, передусім, про Голокост* виявилася виключно корисною тим, хто бачив у цій пам'яті головний елемент політичної культури ФРН. Ніколи раніше у громадській дискусії не досягалося такого усвідомлення злочинного минулого німецької держави і суспільства, як у 1980-х рр. За результатами суспільного обговорення 1980-х у дискусії подолання минулого гору взяла позиція Ю. Габермаса щодо відповідальності за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації. Таким чином, головним елементом політичної культури ФРН, підтвердженням її демократичного поступу стала пам'ять та відповідальність німців за націонал-соціалізм і, передусім, за Голокост. Цей концепт перетворився на один із вагомих чинників демократичного профілю ФРН як держави і німецького суспільства загалом.

Четвертий період політики «подолання минулого» в Німеччині настав з відходом у минуле НДР та відновленням у 1990 р. державної єдності німецького народу. Йому притаманне посилення уваги до подолання нацистського

минулого і тоталітарної спадщини у колишній східнонімецькій державі. Учені й політики зайнялися осмисленням минулого НДР, було створено парламентську комісію з «опрацювання історії». Сам політичний режим НДР у наукових і політичних текстах дедалі частіше фігурував як «диктатура СЄПН», тобто керівної Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

На противагу крайнім правим, які ще з 1970-х рр. заперечували Голокост, а з об'єднанням Німеччини прагнули розширити свій вплив, було прийнято низку законодавчих актів (1985, 1992, 2002, 2005 рр.), що передбачали правову відповідальність за такі твердження. У дебатах на межі XX-XXI століть про можливості, сенс і мету подолання минулого НДР засобами кримінального права саме практика подолання нацистського минулого слугувала орієнтиром, на який постійно посилалися. Тим самим юридична боротьба з минулим у НДР стала і полемікою з методами подолання нацистського минулого в Західній Німеччині. Так, якщо у ФРН у 1950-і рр. були впроваджені засади правової держави, коли заборона зворотної дії, яка записана у п. 2 ст. 103 Основного закону Західної Німеччини, слугувала бар'єром на шляху притягнення до відповідальності багатьох нацистських діячів, то стосовно політичного керівництва колишньої НДР та низки військовослужбовців були віднайдені небездоганні юридичні підстави щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності. Тобто засаднича заборона зворотної дії поступилася місцем вищій мірі справедливості. Після об'єднання Німеччини більше сотні осіб колишньої НДР були притягнені до кримінальної відповідальності за свої дії в суспільстві попередньої історичної доби.

У єдиній Німеччині процеси широкого осмислення нацистського минулого стали значно інтенсивнішими і більш унаочненими. Це відображалося в організації різних тематичних виставок, окремі з яких у спеціально обладнаних потягах демонструвалися по всій країні. Гаряче дебатувалися різні оцінки з приводу виставки, яка розповідала про злочини вермахту під час

Другої світової війни. Яскравим прикладом цього була саме документальна виставка 1995 р. про історію вермахту часів Другої світової війни. Протягом кількох років у різних містах Німеччини її подивилися понад 800 тис. осіб. Другий розширений варіант цієї виставки був показаний громадськості у 2001 р., а її науковим консультантом виступив знавець нацистської Німеччини професор А. Людке. Матеріали експозиції змінили уявлення громадян Німеччини, які до того були панівними, що буцімто звірства фашистів на окупованих територіях лежали провиною в основному на військах СС, але не армії. За словами Людке, документи і фотографії «доводять згоду солдат з жорстокостями, що коїлися, і підтверджують активну участь вермахту в тогочасних злочинах» [11].

Характер ставлення до минулого з новою силою відобразили й дискусії другої половини 1990-х рр. навколо книги американського дослідника Голокосту Д. Гольдхагена з провокаційною назвою «Добровільні підручні Гітлера» та з приводу встановлення біля будівлі рейхстагу в Берліні пам'ятника жертвам Голокосту.

Книга Гольдхагена – сина єврейського історика, який пережив перебування в єврейському гетто, витримала понад десять видань і викликала широкий суспільний резонанс у ФРН та за її межами. Незважаючи на початкове вельми критичне сприйняття, зокрема представниками німецького наукового співтовариства, дискусії і обговорення книги довели зрілість німецького суспільства. Запропоновані Гольдхагеном зрозумілі і популярні пояснення причин Голокосту були сприйняті більшістю німців. Вони базувалися на тому, що політика Гітлера перевернула для багатьох німців уявлення про добро і зло, призвела до «нацистської німецької революції», яка, «передусім, була трансформацією свідомості та впровадженням у німців нової моралі». За оцінкою дослідника, тогочасні переконання і моральні почуття сприяли тому, що масове знищення євреїв розцінювалося як правильний вчинок, і «вбивці-

злочинці» не хотіли говорити «ні». Оцінки Гольдхагена виявилися особливо близькими німецькій молоді, яка завдяки американському досліднику бачила можливість ще раз, як під час виступів 1960-х рр., кинути докір своїм предкам за вчинені в минулому злочини. Книга стала одним із найбільш затребуваних в сучасній ФРН видань про нацистський період, а її автор перетворився для багатьох на символ подолання нацизму.

Новим важливим напрямом роботи останнього періоду стала діяльність з відшкодування жертвам нацизму, примусовим робітникам Третього рейху, а також повернення майна і пограбованих культурних цінностей спадкоємцям тих репресованих євреїв, які постраждали від так званої політики «арієзації». Відповідальним за проведення заходів були фонд «Взаєморозуміння і примирення» та Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV). Робота з відшкодування охоплює питання щодо втрат як земельних ділянок та підприємств, так і творів мистецтва. Нині уряд ФРН, Європейський парламент та інші інституції виходять із того, що «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це повернення правосуддя, справедливості і людської гідності», які лягають у площину політики подолання минулого [12].

Нині в Німеччині проблематиці подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується як формування належного національного наративу й культури пам'яті, відповідного історичного дискурсу, досліджень з цієї проблематики, так і розвитку музейної справи, формування карти документальних центрів та музейних установ під назвою «Топографія терору» тощо. Впродовж останніх десятиліть у ФРН проводяться масові заходи на базі музеїв та меморіальних комплексів із широким залученням фотодокументів і свідчень очевидців.

Великої ваги для молодого покоління набули також дослідження історії власної родини. Нині численні архіви ФРН пропонують низку можливостей

щодо з'ясування біографій. Зокрема, дослідження у Федеральному архіві при «Німецькій службі сповіщення найближчих родичів про загиблих колишнього німецького вермахту» або в списках зниклих безвісти є доступними і для приватних осіб. Такі пошуки надають шанси молодим людям відшукати, дослідити і задокументувати долю своїх предків під час Другої світової війни.

Водночас, у сучасну історичну добу, тобто після відновлення державної єдності Німеччини частими були й гучні скандали, коли досить неочікувано з'ясовувалось приховане нацистське минуле деяких відомих особистостей. Ці запізнілі розкриття відрізнялися від подібних справ 1950-х – 1960-х рр. тим, що вони не містили звинувачення і розплати. Специфічні риси, які властиві скандалам 1990-х рр., надаються тим фактом, що вони вибухнули через кілька десятиліть після Другої світової війни.

Яскравим прикладом із цього кола стало добровільне визнання Ганса Шверте у 1995 р. про те, що наприкінці війни він змінив власне прізвище Ганса Ернста Шнайдера на Шверте. Позиціонуючи себе у новій якості, Ганс Шверте захистив докторську дисертацію з германської філології, від 1965 р. працював у Рейнсько-Вестфальському технічному університеті в м. Аахені, а в 1970 р. був обраний його ректором. Протягом 1976-1981 рр. Г. Шверте був уповноваженим по зв'язках землі Північний Рейн-Вестфалія з сусідніми Бельгією та Нідерландами. За активну діяльність його відзначили декількома німецькими та іноземними орденами, в 1990 р. він став почесним сенатором свого університету.

За часів націонал-соціалізму, як підтвердив сам Шверте у 1995 р., він під власним іменем Ганса Ернста Шнайдера служив офіцером у загонах СС, був представником нацистського режиму в окупованих Нідерландах та Бельгії. Від 1942 р. і до кінця війни працював у відділі «Німецьке використання науки» головного управління «Аненербе» в Берліні [13].

Справа Шверте-Шнайдера справді викликала величезний резонанс серед німецької та міжнародної громадськості з огляду на те, що зізнання сталися напередодні урочистостей з нагоди 50-річчя завершення Другої світової війни, а Рейнсько-Вестфальський технічний університет мав відзначати своє 125-річчя. Німецька громадськість вела запеклі суперечки про те, як вчинити з колишніми лідерами экс-НДР, з діячами подібними до Шверте-Шнайдера. Різні громадські структури, кожна у відповідності зі своєю логікою, бурхливо реагували на викриття, не даючи можливості спростити підходи на основі історичних аспектів справи. Водночас історія Шверте яскравим чином висвітлювала ситуацію у ФРН і дала привід неупереджено озирнутися на практику подолання минулого. Ця справа унаочнила подвійну стратегію початкового періоду ФРН, проте жодним чином не віщувала його відродження. Водночас і в цьому випадку правда про минуле була для суспільства важливішою, ніж покарання злочинця.

Підбиваючи підсумки розглянутої проблеми, слід відзначити наступне. Визначаючи хронологічні межі чотирьох етапів опрацювання нацистського минулого у сучасній ФРН, можна унаочнити їхні особливості, розкрити найбільш характерні та поглиблені відомості дослідників стосовно кожної відповідної фази історичного розвитку. Однак чи не найважчими та досить суперечливими були перші повоєнні десятиліття. Це підтверджується результатами широких досліджень, здійснюваних Інститутом сучасної історії в Мюнхені та аналогічним Центром у Потсдамі щодо з'ясування масштабів та наслідків залучення колишніх діячів рейху до структур повоєнних ФРН та НДР.

Іншими словами, пройдений шлях осмислення тяжкого спадку минулого в Німеччині був доволі болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і проходив по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель. Результатом політики «подолання минулого» та утвердження культури пам'яті стало те, що нацизм у сучасній ФРН перестав сприйматись у нерозривному зв'язку з

поняттям «німецький народ». Саме завдяки цьому стали можливими виважені оцінки і пам'ять про національну історію. Цей підхід передбачає особливе почуття відповідальності за все своє минуле. Завдяки проведеним заходам у попередні роки в освітній, культурній, історичній політиці в Німеччині поступово сформувався громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків з минулого. Для сучасної ФРН, як і для будь-якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту як до виразного символу злочинів нацизму та центральної історичної події ХХ століття є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну. Пам'ять про злочини Другої світової війни, політика «подолання минулого» – це більш ніж піввікова традиція осмислення та інкорпорації Голокосту до німецького історичного наративу.

Джерела та література:

1. Bergmann W. Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946-1989. Opladen, 1991; Brochhagen U. Nach Nürnberg. Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer. Hamburg, 1994; Broszat M. Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unsere Geschichte. München, 1988; Frei N. Vergangenheitspolitik. München, 1996; Jaspers K. Die Schuldfrage. München, 1987; Jeismann M. Auf Wiedersehen Gestern. Die deutsche Vergangenheit und die Politik von morgen, München, 2001; Heft J. Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland. Berlin, 1998; Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. Berlin, Propyläen, 1987 (5. Auflage München (Herbig) 1997); Reichel P. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. München, 2001; Winkler H. A. Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte. Bd 1-2. – München, 2002; Борозняк А. И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины XX и начала XXI века. Москва: Политическая энциклопедия, 2014; Ватлин А. Ю. Германия в XX веке. Москва: РОССПЭН, 2002; Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л. Ю. Пантиной]. Москва: РОССПЭН, 2012; Любин В. П. Преодоление прошлого: Споры о тоталитаризме: Аналитический обзор / РАН ИНИОН. Москва, 2004; Шеппер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого. Москва, 2012.
2. Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts / Hrg. H. König, M. Kohlstruck, A. Wöll. Opladen – Wiesbaden, 1998; König H. Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. – Frankfurt am Mein. Fischer

- Taschenbuch Verlag, 2003. S. 5; Wolfrum E. Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung, 1948-1990. Darmstadt, 1999; Winkler H. A. Der lange Weg nach Westen. München, 2001. Bd. 2. S. 446.
3. Див.: Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л. Ю. Пантиной]. Москва: РОССПЭН, 2012. С. 13-14.
 4. Public Opinion in Occupied Germany. The OMGUS Surveys, 1945-1949 / Ed. by Merrit A. J. & R. L. University of Illinois Press, 1970. P. 31, 32, 171.
 5. Ясперс К. Jaspers Karl Die Schuldfrage, 1946. Heidelberg. 105 s. URL: <http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/18198/bf88f96d1b7120b65dd49e6a604691eb.pdf?sequence=1>
 6. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке. Москва, 2002. С. 136-137.
 7. Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. B., 2007.
 8. Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968 (in der Fassung vom 7. Oktober 1974). B., 1974.
 9. König H. Ortega und die Bundesrepublik. Die Neue Gesellschaft / Frankfurter Hefte. 1988. Jg. 35. № 3.
 10. Frei N. Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit. München, 1996.
 11. «Выставка о вермахте откроется заново». Информация русской службы BBC от 28 ноября 2001 г. URL: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid-1680000.stm>
 12. Солошенко В. В. «Викрадене мистецтво» в структурі політики пам'яті Федеративної Республіки Німеччина. Проблеми всесвітньої історії. № 5.
 13. Jäger L. Seitenwechsel. Der Fall Schneider/Schwerte und die Diskretion der Germanistik. München, 1988; Leggewie C. Von Schneider zu Schwerte. Das ungewöhnliche Leben eines Mannes, der Geschichte lernen wollte. München, Wien, 1998.

Відомості про автора: Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

СТУДІЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ: ДІАПАЗОН ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ

Сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям. Йдеться про фундаментальну перебудову всього корпусу соціальних наук, закладання нових принципів і когнітивних установок, вироблення інноваційної пізнавальної стратегії. Одну з провідних позицій у формуванні простору соціогуманітаристики посідають студії пам'яті, де системоутворючим ядром і сутнісною домінантою постають пам'яттєві смисли.

Ключові слова: пам'ять, студії пам'яті, парадигма, напрям наукових досліджень, методологія.

Kyrydon A. Memory Studies in Ukraine: the Range of the Subject Field

The current state of humanitarian research is determined by the emergence and evolution of new research paradigms, the blurring of the limits of traditional disciplines, the active development of interdisciplinary studies, wide thematic and methodological diversity. This is a fundamental restructuring of the whole body of social science, laying new principles and cognitive systems, development of innovative cognitive strategies. One of the leading positions in the formatting of socio-humanitarian space occupies the memory studies, where the system-forming core and the essential dominant are the meanings of memory.

Keywords: memory, memory studies, paradigm, direction of scientific research, methodology.

Киридон А.Н. Студии памяти в Украине: диапазон предметного поля

Современное состояние гуманитарных исследований определяется появлением и эволюцией новых исследовательских парадигм, размытием границ традиционных дисциплин, активным развитием междисциплинарных исследований, широким тематическим и методологическим разнообразием. Речь идет о фундаментальной перестройке всего корпуса социальных наук, формировании новых принципов и когнитивных установок, выработке инновационных познавательных стратегий. Одну из ведущих позиций в форматировании пространства социогуманитаристики занимают студии памяти, системообразующим ядром и сущностной доминантой которых являются смыслы памяти.

Ключевые слова: память, студии памяти, парадигма, направление научных исследований, методология.

Дослідники у своїй діяльності завжди детерміновані певним станом науки, тобто певною науковою парадигмою і конкретними дискурсивними практиками. Кожна конкретна історична епоха породжує свою специфічну

проблематику, яка фіксується вченими і вербалізується ними у нову епістему (знання, парадигма). Якщо наявні у науковому середовищі методи не дозволяють розв'язати породжену епохою проблематику чи неспроможні дати відповідь на її (епохи) епістемологічний виклик, то, природно, створюються нові методи, нові дискурсивні практики і відповідно змінюється сама наукова парадигма [9].

Характерною особливістю періоду постнекласичного наукового знання є тенденція взаємопроникнення та міждисциплінарний синтез у структурі не лише соціального знання, але й знання загалом; зближення ідеалів пізнання природничих і соціально-гуманітарних наук; цивілізаційна парадигма розвитку соціальних систем; глобальний еволюціонізм тощо. За цих умов уже не досить класичних схем пізнання, згідно з якими кожна конкретна наука мала свій предмет, який вивчала за допомогою спеціально вироблених методів. Відтак сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям.

При цьому, як зауважує російський дослідник, доктор філософських наук Р. Нугаєв, предметна область гуманітаристики постійно розширюється, охоплюючи дедалі нові й нові культурні традиції, у соціогуманітарному знанні увиразнюються нові грані зростання, починають виявлятися кумулятивні ознаки, відбувається інтенсивне «схрещування» теоретичних мов і дискурсивних практик, їхня «гібридизація», множення й поширення, асиміляція одних традицій з іншими [12, с. 59].

Йдеться про фундаментальну перебудову всього корпусу соціальних наук, закладання нових принципів і когнітивних установок, вироблення інноваційної пізнавальної стратегії. Одну з провідних позицій у формуванні простору

соціогуманітаристики посідають студії пам'яті, де системотворчим ядром і сутнісною домінантою постають пам'яттєві смисли.

Мета цього дослідження вбачається в теоретико-методологічному осмисленні предмету, характеру, особливостей та перспектив нового напрямку соціогуманітарного знання – студій пам'яті. Важливість і актуальність задекларованої проблеми зумовлюється низкою чинників, зокрема:

- а) розвитком історіографічного процесу пам'яттєвої парадигми та інтеграцією української історіографії у світовий історіографічний простір;
- б) потребою маркування методологічних орієнтирів;
- в) необхідністю осмислення пам'яттєвого дискурсу в міждисциплінарному просторі тощо.

Для вітчизняної гуманітаристики проблема пам'яті актуалізується після здобуття Україною незалежності й постання потреби осмислення історичної та суспільної загалом свідомості у процесі формування національної ідентичності. У соціогуманітарному мейнстрімі України студії пам'яті як напрям соціально-гуманітарних досліджень пам'яттєвих смислів виокремився на початку XXI століття. У межах цього напрямку увиразнюються галузеві конотативні структури (у психології, історії, філософії, політології, соціології, культурології тощо) з різними векторами пам'яті, але в одній системі координат – «меморіальній». Залежно від сфери використання феномену пам'яті вибудовуються дефініції відповідного смислового навантаження.

Аналіз сучасної літератури з проблеми пам'яті з різними конотаціями (історична, національна, колективна, індивідуальна, соціальна та інші) свідчить про відсутність чіткого визначення поняття, що відбиває сутність цього феномену, а також ясності у застосуванні терміну. У вітчизняному науковому просторі дедалі частіше пропонується як заміну англomовного вислову «memory studies» вживати для найширшого означення термін «студії пам'яті», а в межах цієї окресленої царини можуть функціонувати конотативні відповідники.

Сьогодні нарізла необхідність узгодити оперування категоріальним апаратом студій пам'яті, запропонувати критерії визначення та смислове навантаження термінів, систематизувати наявні доробки науковців тощо.

Оформлення початкових засад «memory studies» розгортається у хронологічному діапазоні кінця XIX – середини XX століть. Дослідження соціальної пам'яті у соціально-гуманітарних науках на Заході на початках здійснювали на ґрунті соціології та соціальної антропології. У 1920-і рр. французький дослідник М. Альбвас визначив соціальну природу пам'яті й упровадив поняття «колективної пам'яті» як соціального конструкту, який відповідні спільноти та групи творять і зберігають з метою тлумачення минулих і сучасних подій [15; 16]. До основоположників «memory studies» зараховують також німецького мистецтвознавця А. Варбурга, який у 1920-х рр. розпочав реалізацію програми вивчення образної пам'яті Європи [3, с. 10].

Особливістю формування нового напрямку міжпарадигмального знання була розпорошеність по різних дисциплінах [4, с. 42; 5, с. 24]. Стосовно другої половини XX століття П. Хаттон увиразнює вже кілька сегментів пам'яттєвого дискурсу:

- історичний (Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф. Фюре, П. Нора та ін.);
- соціологічний (М. Альбвас);
- психологічний (У. Вордсворт, З. Фрейд та ін.);
- культурологічний (М. Фуко, Ф. Єйтс та ін.);
- герменевтичний (Г.-Г. Гадамер) [14].

Здійснення досліджень в рамках «memory studies» передбачає слідування таким основним принципам, що окреслюють межі цієї парадигми:

- розуміння соціальної/культурної пам'яті як процесу постійного розгортання, трансформацій і видозмін;

- сприйняття соціальної/культурної пам'яті як явища непередбачуваного, яке далеко не завжди має лінійний, раціональний, логічний характер;
- визнання історичного, мінливого характеру утверджених у тій чи тій культурі мнемонічних практик, що дозволяє говорити про наявність різних «культур спогаду», властивих тій чи тій спільноті;
- врахування неперервного зв'язку, що існує між соціальною/культурною пам'яттю й колективними (зокрема й національними) ідентичностями;
- розгляд соціальної/культурної пам'яті у зв'язку з «місцями пам'яті» й меморіальними ландшафтами пам'яті, аналіз топографії соціально значущих спогадів;
- врахування вибіркості, соціальної диференціації й потенційної конфліктності соціальної/культурної пам'яті;
- визнання вирішальної ролі культурної пам'яті для формування соціальної солідарності;
- колективна пам'ять розглядається з погляду стратегій звернення, що виробляються нею, з часом на користь тих або тих соціальних груп;
- розуміння того, що соціальна/культурна пам'ять завжди є інструментом політики й використовується соціальними групами для досягнення певної мети й здобуття тих або тих вигод і переваг [2, с. 23-24].

Особливість формування вітчизняного історіографічного дискурсу задекларованої проблеми полягає в тому, що актуалізація пам'яттєвого дискурсу (попри зумовленість політичними, соціокультурними та науковими причинами) спершу була викликана вживанням терміну «історична пам'ять» у метафоричному сенсі. У засобах масової інформації (ЗМІ) та публіцистичній літературі поняття «історична пам'ять» використовувалося на рівні метафори чи

фразеологічного звороту, але саме завдяки ЗМІ, кінематографу, документалістиці, художній літературі тощо поняття актуалізувалось у масовій свідомості. Хронологічно це пов'язано з періодом перебудови в СРСР та УРСР, із часом ліквідації «білих плям в історії». Зокрема, ще у 1989 р. І. Ісіченко, не вдаючись до детального аналізу наповнюваності терміну, відзначив активізацію вживання концепту «історична пам'ять» у культурологічних дослідженнях [6].

На початок ХХІ століття спостерігається формування наукового співтовариства, представники якого послідовно звертаються до проблем колективної пам'яті. Репрезентоване окремими дослідниками, це товариство водночас уособлює умовно єдиний вітчизняний простір меморіальних студій.

Про міждисциплінарний характер студій пам'яті свідчить також і те, що до процесу їхнього становлення і розвитку долучилися представники різних галузей знання та, відповідно, – різних науково-дослідних установ України: Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, Інституту історії України НАН України, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України тощо. Зокрема, до проблем колективної пам'яті звертаються такі вітчизняні науковці, як І. Гирич, В. Горбатенко, С. Здіорук, А. Киридон, І. Колесник, С. Кульчицький, О. Лисенко, Л. Нагорна, О. Онищенко, Ю. Опалько, О. Рафальський, М. Рябчук, В. Серeda, В. Смолій, О. Удод, Л. Чупрій, Ю. Шайгородський, Ю. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.

Розширюють академічні пошуки у царині меморіальної проблематики й окремі представники вітчизняної університетської гуманітаристики, що працюють у провідних вищих навчальних закладах України (Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Львівському національному університеті імені Івана Франка, Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Харківському національному університеті імені В. Каразіна, Ніжинському державному університеті імені

Миколи Гоголя тощо): О. Антонюк, В. Артюх, О. Бабкіна, В. Бебик, О. Бойко, І. Варзар, В. Вашкевич, О. Воляннюк, Г. Грінченко, Я. Грицак, А. Жив'юк, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, В. Карлова, О. Кісь, М. Козловець, В. Масненко, В. Сергійчук, І. Симоненко, С. Троян, Л. Федик, А. Чик, Н. Яковенко та ін.

Важливим елементом у процесі становлення меморіальних студій в Україні постають здійснені останнім часом дисертаційні дослідження проблем пам'яті. Захист дисертацій В. Бабки (К., 2017), О. Воляннюк (К., 2012), А. Глушка (К., 2014), В. Жадько (К., 2007), Ю. Зерній (К., 2009), Г. Коньшини (Харків, 2007), Л. Стародубцевої (Харків, 2004), О. Фостачук (Харків, 2005) тощо, підготовлених у таких галузях, як соціологія, політологія, культурологія, філософія, де концепт пам'яті виступає у супроводі різноманітних означень – соціальних/суспільних/історичних – засвідчив усталену присутність проблематики у міждисциплінарному науковому сегменті.

Поступово відбувається процес інституціоналізації студій пам'яті в Україні. Інституціоналізація студій пам'яті – це процес виокремлення та становлення досліджень колективної пам'яті як самостійного напрямку гуманітарних знань; структурне оформлення меморіального дослідницького простору, виокремлення ключових напрямів та проблем, що сприяє взаємодії науки з суспільством, відповідаючи на виклики часу. Цей тривалий і непростий процес назагал характеризується створенням науково-дослідницьких структур, випуском спеціалізованих видань – монографій, збірників, покажчиків, а також формуванням наукового професійного середовища.

Одним із невід'ємних елементів інституціоналізації студій пам'яті в Україні, що сприяє популяризації цих досліджень серед наукової спільноти та широкої громадськості, є видання перекладної літератури відомих зарубіжних учених. Упродовж останніх років українською мовою видано праці «Винайдення традиції» за редакцією Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера (К., 2005), Р. Козеллека «Часові пласти. Дослідження з теорії історії» (К., 2006), А. Міхніка

«Історична політика: російський варіант» (К., 2006), С. Єкельчика «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (К., 2008), П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» (К., 2009), «Європа та її болісні минушини» за редакцією Ж. Мінка і Л. Неймайєр (К., 2009), монографії Й. Рюзена «Нові шляхи історичного мислення» (Львів, 2010), Б. Шацької «Минуле – пам'ять – міт» (Чернівці, 2011), В. Вжосека «Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення» (К., 2011), А. Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (К., 2012), Е. Доманської «Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле» (К., 2012) та ін. Цей бібліографічний фонд істотно доповнюють перекладені українською окремі наукові статті зарубіжних учених, а також доступна в Україні російськомовна література, присвячена проблемам пам'яті.

Спектр сучасних досліджень пам'яті надзвичайно широкий. Це – вивчення мовних, поведінкових і тілесних практик; розгляд історії та пам'яті як форм відображення історичної культури; історії як мистецтва пам'яті тощо. Проблема полягає у спробі теоретичного осмислення процесів, що супроводжують появу нового напрямку гуманітаристики. На часі також необхідність чіткого увиразнення предметного поля досліджень та відповідної термінологічної уніфікації.

Якщо на Заході активізація досліджень у галузі соціології, культурології, психології, й загалом «темогу boom» починається у 1980-х рр., то в Україні на цей час відтворення невідомих сторінок минулого, «білі плями історії», відкриття архівів, доступ до документів, з яких було знято гриф секретності, активізували осмислення подієвої історії. Лише згодом простежуються намагання окреслити дефініції чи спроби концептуалізації. Звідси не випадковим є породження своєрідних понятійних кентаврів «історична пам'ять», «національна пам'ять» тощо (хоча останні є похідними від трьох

основних видів пам'яті: індивідуальна, соціальна, колективна). Україна із запізненням входить у постмодерний «темогу boom». Як наслідок, простежується двійстий процес: з одного боку, намагання долучитися до студій із дослідження пам'яті, перебираючи вже напрацьовану (переважно західну) методологію, з іншого боку, пошук національної ідентичності веде до конструювання власного наративу й оформлення відповідного понятійно-категоріального апарату [8].

Значний вплив на становлення студій пам'яті має внутрішня суперечність у ціннісних орієнтаціях як наслідок тривалого перебування в умовах ідеолого-герменевтичного простору радянської держави, задкування у запровадженні наукових інновацій.

Маємо сподівання, що студії пам'яті в Україні постали як форма репрезентації певного культурного часопростору, а не як дослідження, детерміновані загальнокультурною інтелектуальною модою. Шкода, що спроби формування певного центру досліджень не знайшли інституціонального продовження, відтак залишаються переважно розпорошеними в окремих наукових установах та навчальних закладах. Уважаємо за необхідне підкреслити значущість студій пам'яті не лише з погляду емпіричних досліджень, а й у перспективі теоретичного осмислення.

Серед проблемних питань у розвитку вітчизняних студій пам'яті:

- рафінованість дискурсу: студії пам'яті, здебільшого, залишаються простором/надбанням нечисленного й доволі розпорошеного галузевого середовища інтелектуалів;
- концентрація методологічних напрацювань переважно в площині соціології, філософії, культурології, й значно менше – історії;
- схильність до міждисциплінарних запозичень (це практика світова, водночас кожна наука має свій інструментарій і техніки його використання); відтак нагальною є потреба досягнення

- «домовленостей» щодо використання понятійно-категоріального апарату;
- узалежнення від перекладних видань; запізнення у виробленні власних підходів та бачень методологічного поля;
 - низький рівень культури раціональної комунікації (йдеться про обмеженість комунікування науковців різних галузей пам'яттєвого дискурсу);
 - відірваність методології й практики (наслідок: назви досліджень, які рясніють поняттями «історична пам'ять», «національна пам'ять», здебільшого маскують фактологічний канон);
 - тотальна електронізація пам'яті призводить до того, що зникає потреба щось пам'ятати або пригадувати;
 - студії пам'яті «не вписуються» у паспорти спеціальностей із захисту дисертацій (відтак – захист відбувається з філософських, політичних та інших наук) [7].

Віддаючи належне теоретичній і практичній значущості наукового доробку в царині студій пам'яті, слід визнати, що подальшого широкомасштабного осмислення потребує проблема усталеності дослідницького інструментарію (особливо враховуючи міждисциплінарність проблематики), поглиблення аналітичності прикладних досліджень, узагальнень одержаних результатів парадигмального знання.

Характерними рисами студій пам'яті на сучасному етапі є відкритість до різноманітних теоретичних пропозицій стосовно процесу концептуалізації предмета дослідження, методологічний еkleктизм (це також притаманно сучасним американським студіям пам'яттєвих дискурсів). Наслідком цього постає варіативність та багатоголосся досліджень пам'яттєвого поля. Предмет дослідження у просторі пам'яті епістемологічно твориться у процесі наукового пошуку, з використанням різних підходів і різноманітних

доступних видів джерел (від офіційних документів через фольклор і усну історію до збережених артефактів тощо).

Сьогодні назріла необхідність узгодити оперування категоріальним апаратом студій пам'яті, систематизувати наявні доробки науковців, а, можливо, запропонувати критерії визначення та смислове навантаження термінів. Невизначеність понятійно-категоріального апарату призводить до ускладнення розуміння сутнісного складника наукового доробку. У цьому зв'язку постає потреба фіксації структурних елементів методологічного знання, тобто узгодження методології різних галузей гуманітаристики з виробленням методології «memory studies». Як зауважує Л. Нагорна, на наших очах відбувається активний процес концептуалізації мнемосторії як субдисципліни, орієнтованої на включення колективної пам'яті у процес осмислення зв'язків між минулим, сучасним і майбутнім. Чи спростив вихід проблеми пам'яті у міждисциплінарний простір процес її категоризації й структурування? Навряд чи можна відповісти на це запитання ствердно [10, с. 106]. Так само складною видається уніфікація понятійно-категоріального апарату чи пошук єдиного дефініювання. На часі – необхідність чіткого увиразнення предметного поля досліджень та відповідної домовленості чи узгодженості щодо термінів. Щоб уникнути пасток термінологічного характеру, варто домовитися бодай про використання широковживаних термінів.

На утвердження студій пам'яті в сучасній Україні впливає комплекс складників, з-поміж яких зазначимо залежність від активізації теоретико-методологічних досліджень, вироблення понятійно-категоріального апарату на рівні «суспільного договору», підтримка/зацікавленість з боку держави, затребуваність пам'яттєвого дискурсу тощо. Відтак для подальшого розвитку студій пам'яті важливим є виокремлення кількох видів ресурсів:

- кадровий (який передбачає забезпеченість кваліфікованими фахівцями конкретного напрямку, а якщо говорити про формування галузі – необхідність увиразнення цеху відповідних фахівців);
- науково-методичний (формування теоретичного підґрунтя, вироблення інструментарію);
- матеріально-технічний ресурс (фінансування);
- інформаційний ресурс (включає обсяг доступної інформації та канали її отримання);
- комунікативний ресурс (технології комунікації, необхідні для активного обміну думками тощо).

На жаль, слід зауважити істотну послабленість теоретико-методологічного складника студій пам'яті, що зумовлено особливостями дисциплінарного самовизначення. Звертаючись до системи координат, запропонованої соціологами Дж. Александером та А. Рідом, мусимо констатувати в просторі досліджень пам'яті факт «зсуву вниз» (переважання емпіричних досліджень) порівняно зі «зсувом вгору» (в напрямку теоретичних досліджень) [1, с. 8].

Загалом, поглиблення та вдосконалення меморіальних студій як необхідної умови їхньої інституціоналізації відкриває новий простір для осмислення ключових історичних подій, постатей, місць, що впродовж тривалого часу впливали на формування колективної пам'яті і продовжують виконувати свою місію попри всі суспільно-політичні трансформації. Водночас студії пам'яті потребують окреслення предметного поля досліджень (предметної визначеності), горизонтів пізнання та «контактних зон» міждисциплінарного дискурсу.

З огляду на те, що студії пам'яті є міждисциплінарним полем / зручною територією для міждисциплінарних досліджень антропології, філософії, історії, соціології, політичної теорії, теорії літератури тощо, формується деяка загальна

для соціальних наук парадигма. Така широта міждисциплінарного діапазону в методологічному аспекті потребує відповідного міждисциплінарного методологічного синтезу. Застосування міждисциплінарного підходу уможливить розширення концептуалізації результатів досліджень. З іншого боку, для кожної дисципліни характерним є свій, відмінний від інших, спосіб включення понять у дослідницьку традицію, свій спосіб концептуалізації. Відтак необхідне чітке окреслення й осмислення предмету дослідження студій пам'яті. Методологічна домінанта студій пам'яті увиразнюється у метаконтекстуальному вимірі парадигмальності. Методологічна стратегія парадигмальності забезпечує багаторівневе вивчення пам'яттєвих смислів на основі інтеграції різних наукових парадигм, сформованих у їхніх межах дискурсів, підходів та типів мислення.

Окреслена сукупність чинників та стан наукового розроблення проблеми дають підстави стверджувати, що новий напрям потребує подальшого дискусійного обговорення щодо можливості категоріального синтезу для досягнення методологічного компромісу. Попри це, є підстави констатувати появу нового напрямку соціогуманітаристики в Україні – студій пам'яті. Водночас ми свідомі можливих змін характеристик цього напрямку гуманітарного знання відповідно до мінливості історичних практик.

Джерела та література:

1. Александер Дж. Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии. Социс, 2011. № 8. С. 3-17.
2. Васильев А. Г. Культурная память / забвение и национальная идентичность: теоретические основания анализа. Культурная память в контексте формирования национальной идентичности России в XXI веке: Коллективная монография / Рос. ин-т культурологии; отв. ред. Н. А. Кочеляева. Москва: Совпадение, 2012. С. 3-29.
3. Васильев А. Г. «Осеевое время» memory studies: российский след. Культурная память: Международный журнал исследователей культуры. 2012. № 1 (6). С. 10.

4. Дахин А. В. Общественное развитие и вызовы коллективной памяти: перспектива философской концептуализации memory studies. Вопросы философии, 2010. № 8. С. 42-44.
5. Дахин А. В. Память, история, Вселенная: на пути к новой онтологии реальности. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2012. № 1 (3). С. 19-34.
6. Ісіченко І. Шевченкове слово – історична пам'ять народу. Прапор (Харків), 1989. № 3. С. 159-165.
7. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
8. Киридон А. М. «Memory studies» в Україні: статус і особливості процесу становлення. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць, 2012. Вип. 5. С. 96-106.
9. Костов С. В. Отечественная социальная история: вопросы историографии и методологии. URL: <http://www.kostov.ru/Works%20on%20History%20in%20Russian/Russian%20Socia>
10. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
11. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.
12. Нугаев Р. М. Проблема роста социогуманитарного знания. Вопросы философии, 2007. № 8. С. 59-60.
13. Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) / Передмова, вступ. ст., заг. ред. А. М. Киридон; [упор. покажчика: Киридон А. М., Волянюк О. Я., Огієнко В. І.]. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 294 с.
14. Хаттон П. История как искусство памяти / пер. с англ. В. Ю. Быстрова. СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2003. 423 с.
15. Halbwachs M. Les cardre sociaux de la memoire. Paris, 1925.
16. Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago: The University of Chicago Press, 1992. 244 p.

Відомості про автора: Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

РОЗДІЛ II

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА І «ВІЙНИ ПАМ'ЯТІ» В СУЧАСНОМУ СВІТІ

УДК 94: 34 (3) "IX/X"

ЗАХАРЧЕНКО П.П.

РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ДОГОВОРИ IX-X СТОЛІТЬ ЯК ПРАВОВІ НОСІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У роботі обстоюється думка, згідно з якою міжнародно-правові договори, укладені Руссю з Візантією у IX-X ст., є продуктом двох суб'єктів міжнародного права. Автор доводить, що частина цих договорів укладалася до офіційної дати створення Руської держави у 882 р. Руйнується міф, створений багатьма поколіннями дослідників. На основі зіставлення дат ухвалення та текстів договорів стверджується, що Русь як держава була започаткована значно раніше офіційно прийнятої дати.

Ключові слова: суб'єкт міжнародного права, договір, Русь, Візантія, князь.

Zakharchenko P. Rus-Byzantine Treaties of the IX-X cent. as the Legal Carriers of Historical Memory

The author argues that part of the contracts was concluded before the official date of the creation of the Russian state in 882. The myth created by many generations of researchers is being destroyed. On the basis of the comparison of the dates of adoption and the texts of the treaties, it is argued that Russia as a state was founded much earlier than the officially adopted date.

Keywords: the subject of international law, treaty, Rus, Byzantium, prince.

Захарченко П.П. Русско-Византийские договоры IX-X веков как правовые носители исторической памяти

В работе доказывается, что международно-правовые договора, заключённые Русью с Византией в IX-X вв., стали продуктом двух субъектов международного права. Автор отстаивает позицию, по которой часть договоров была заключена до официальной даты создания Русского государства в 882 г. Разрушается миф, созданный многими поколениями исследователей. На основании сопоставления дат заключения договоров и их текстов утверждается, что Русь как государство образовалась значительно раньше официально установленной даты.

Ключевые слова: субъект международного права, договор, Русь, Византия, князь.

Постановка проблеми. Історія України загалом, як і історія правових пам'яток зокрема, в історіографії дореволюційної Росії та історіографії

радянській розглядається кризь призму російської історії як похідна, залежна, розвиток якої відбувався за правилами політичної стратегії північно-східного сусіда. Спираючись на здобутки дослідників як минулих поколінь, так і сучасних, використовуючи порівняльно-правовий метод, маємо на меті виявити загальне та особливе не лише у досить суперечливій історії міжнародних договорів, укладених між Руссю та Візантією впродовж IX-X століть, а й у тлумаченні їхніх текстів. Відтак, метою роботи є з'ясування місця правових пам'яток українського Середньовіччя, що стали першими міжнародно-правовими договорами в історії нашої країни, у процесі становлення української держави та українського права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першість у застосуванні методу юридичної компаративістики при дослідженні історико-правових явищ, зокрема й правових пам'яток Русі, належить вченим XIX століття, що представляли різноманітні імператорські університети царської Росії: І. Беляєву, М. Владимирському-Буданову, В. Сергєєвичу, Д. Самокасову. У радянський період до аналізу актів міжнародного права зверталися П. Толочко, С. Юшков та ін. Нинішня плеяда таких українських дослідників, як М. Бедрій, І. Бойко, О. Шевченко також не залишали осторонь зазначену проблему.

Виклад основного матеріалу. Із літописних та інших джерел відомо про здійснення семи походів Русі проти Візантії і жодного походу греків проти русинів. Перша військова акція русинів проти Візантії фіксується у межах 820-830 рр. як похід на Амастриду. Наслідком воєнних дій стало укладення локального миру, що став першим офіційно визнаним договором язичницької Русі з греками. Умовами договору передбачалося звільнення полонених, припинення пограбування християнських храмів, припинення режиму насильства і образ, встановлених русинами на захоплених ними територіях Візантійської імперії. Лише після цього руське військо відступило і повернулося на батьківщину [4, с. 26].

Ігнорування радянською історичною та історико-правовою літературою факту Амастридського договору першої половини IX століття пояснюється тим, що він не вписується в концепцію створення Руської держави, за якою вона бере свій відлік від захоплення новгородським князем Олегом Києва у 882 р. Об'єднання Північної Русі з центром у Новгороді та Південної з центром у Києві завершує, мовляв, формування Руської держави. Зрозуміло, що вдалий воєнний похід русинів на Амастриду за 25 років до появи Олега в Києві, вказує на хибність вибудованої концепції. Кордонам потужної Візантійської імперії могло загрозовувати тільки підготовлене, добре озброєне військо, сформоване не племінним союзом, а повноцінною державою, якою й була Русь у середині IX століття.

З тієї ж причини замовчувався ще один договір із Візантією, який також став наслідком військової експансії русинів. На 360-ти човнах у 860 р. київський князь Аскольд здійснив похід на Візантію, що мав відверто каральний характер і передбачав помсту грекам за вбивство руських купців у Константинополі. Греки, поставлені у скрутне становище, змушені були погодитися на велику контрибуцію варварському народові й зобов'язувалися надалі сплачувати данину. Водночас було домовлено про сприяння руським купцям з боку візантійської адміністрації. Очевидно, до угоди входив пункт про запровадження на Русі християнства, але він був свідомо випущений пізнішим літописцем, адже на момент написання «Повісті минулих літ» усталилася думка про запровадження християнства не Аскольдом, а Володимиром Святителем, яку літописець не збирався руйнувати. Данина мала сплачуватися на користь шести руських (тепер здебільшого українських) міст, проте жодним словом про північні міста (Новгород і Ладога) не йшлося. Зрозуміло, що у 860 році вони у договорі й не могли фігурувати, адже Новгород, будучи ключовим містом Півночі, ще не входив до складу Русі з центром у Києві.

Усна домовленість 25 червня 860 р. про укладення договору зв'язала Візантійську імперію з досі невідомою Руссю міждержавною угодою. Відтоді Русь почала інтегруватися в систему тогочасних міжнародних відносин. Як повідомляють візантійські джерела, знайомство Аскольда з християнською Візантією спонукало до хрещення князя у 867 р. і залучення до процесу частини власних дружинників. Свідчення про це вміщені в життєписі імператора Василя I, складеному його онуком Костянтином Багрянородним. Текст промовисто вказує на підписання договору «миру і любові», однією із умов якого було хрещення Русі на державному рівні: «І народ росів, войовничий і безбожний, щедрими дарунками золота і срібла, і шовкового одягу (імператор Василій) залучив до переговорів, і, учинивши з ними мирний договір, переконав їх стати учасником божественного хрещення і влаштував так, що вони прийняли архієпископа». З цього часу під номером шістдесят один у реєстрі християнських кафедр з'являється київська єпархія, що стало свідченням міжнародного визнання країни, що зіп'ялася на підмурки історії цивілізованого світу [6].

На думку вітчизняного історика М. Брайчевського, у 874 р. між Руссю і Візантією був укладений ще один договір, який регулював відносини у сфері судочинства та права. Більше того, дослідник наполягає, що жодних військових походів проти Візантії і договорів із нею підписаних з боку князя Олега не було здійснено. Автор ще наприкінці 1970-х рр. заявив: «Договори, позначені 907 і 911 роками, справді були укладені Руссю з Візантією, але не в ті роки, під якими їх вміщено до літописного тексту, і не тією особою, якій вони там приписані» [2, с. 556]. Отже, за версією М. Брайчевського, договорів 907 і 911 рр. ніколи не існувало, а їхній текст – це текст попередніх договорів, підписаних князем Аскольдом у 860 і 874 рр. відповідно. Такий сміливий висновок не був прийнятий радянською історіографією, адже у такий спосіб автор доводив, що держава у Києві створюється ще до здійснення династичного

перевороту князя Олега. Він прибув з Ладоги (Славії) на Наддніпрянщину у 882 р., коли Київська (Руська) держава мала міжнародну правосуб'єктність з чинними державними інституціями і суверенною владою. Враховуючи, що наукову позицію українського історика поділяє меншість дослідників, подамо матеріал у частині договірних відносин із Візантією за апробованою в історіографії схемою його викладу.

Двічі ходив на Константинополь князь Ігор. Причиною його походу у 944 р. стала відмова візантійського імператора від фінансових зобов'язань, узятих за договором із князем Олегом у 911 р. Ігор зупинив воєнні дії проти Візантії лише після згоди імператора платити данину, яку вони сплачували Русі за договором 911 р.

Святослав воював у Болгарії як проти Візантії, так і на її боці. У 971 р. він зазнав поразки від греків під Доростолом, втративши майже 38 тис. воїнів із 60-тисячної руської армії. Його син Володимир напередодні хрещення Русі захопив і пограбував візантійське місто Херсонес. Останній похід русинів проти греків відбувся у 1043 р., його організував син Володимира Ярослав. Як бачимо, усі договори стали результатом воєнних дій Русі проти Візантії, де перша виступала із завойовницькою метою. Перші дипломатичні акти мали на меті юридично закріпити успіхи чи невдачі Русі у воєнних кампаніях.

Договір 911 р., як і два пізніших (укладених, відповідно, у 944 і 972 рр.), писалися грецькою та старослов'янською мовами, але збереглися до сьогодення у примірниках зі старослов'янським текстом, перекладені з грецької мови. Важливо відзначити визнання окремими російськими дослідниками XIX століття того факту, що тексти договорів 911 р. і 944 р. написані тією мовою, якою розмовляли кияни. Дослідник І. Беляєв, констатує велике значення договорів із греками X століття, зазначає, що «вони були написані тією мовою, якою говорили усі придніпровські руси, Олегові та Ігореві сучасники» [1, с. 65].

Угода з греками 944 р. підтверджувала і оновлювала умови договору князя Ігоря 911 р. Мета договору 944 р. – припинення воєнних дій, зміцнення дружби між народами, встановлення союзницьких відносин між греками і русинами «допоки сонце світить». Важлива особливість обох актів полягала у тому, що вони були укладені не лише від імені Великого князя, а й від імені його васалів, очільників племінних княжінь, що правили у різноманітних містах і землях Руської держави. Крім того, у ст. 1 договору 944 р. названі імена 26 послів і такої само кількості купців, серед яких імена Ольги і Сфандри, що є свідченням участі жінок-русинок у політичному житті країни. Згадка про жінок як учасниць переговорів свідчить про їхній досить високий правовий статус на Русі. Підтвердженням цього є ст. 3 договору 911 р., у якій визнається наявність майна жінки окремо від чоловіка [5, с. 14].

Договори 911 і 944 рр. містили норми міжнародного, державного, цивільного, кримінального, процесуального права [3, с. 42]. Міжнародному праву присвячені статті, в яких йшлося про можливість рекрутувати на військову службу до греків підданих Русі (ст. 10 договору 911 р.). Ст. 8 договору 944 р. дозволено й грекам воювати на боці Русі за умови, якщо Великий князь Київський не буде зазіхати на Херсонес і землі поблизу нього, що визнавалися володіннями Візантії. Відповідно до ст. 11 останній зобов'язувався захищати цю територію від можливого вторгнення з боку «чорних» болгар. У Договорі 971 р., що був самостійною угодою князя Святослава після поразки в бою під Доростолом, зазначаються односторонні зобов'язання Великого князя Київського надавати допомогу Візантії для боротьби з її супротивниками, якщо хтось буде воювати проти неї (ст. 3 договору 971 р.).

Угоди Русі з Візантією X століття відображають ранній період становлення міжнародних відносин, коли іноземці, потрапляючи в іншу державу, мали почувати себе у стані апріорного ворога. Посли чи купці,

прибуваючи до країни, мали забезпечити себе відповідними документами чи печатками, які могли би засвідчити їхній офіційний статус і убезпечити від безпідставних підозр у шпигунстві чи інших протиправних діях щодо країни свого перебування. Лише за таких умов Візантія брала на себе відповідальність за безпеку іноземного гостя. Відповідно до ст. 2 договору 944 р. руський князь, відправляючи своїх людей до Константинополя, мав надати їм грамоти, які би засвідчували мирну мету їхньої місії. Інакше влада мала право затримати їх і повідомити про цей факт князю. У разі вчинення русинами спротиву останніх могли вбити.

Текст договору князя Олега свідчить про впровадження у правову традицію обох країн елементів презумпції невинуватості, адже застосування самосуду який у попередню епоху часто практикувався як покарання, поступово звужується. Відповідно до ст. 3 винуватою особу міг визнати суд, на якого й покладається визначення міри покарання, що має «відповідати характеру злочину». Саме суд (ст. 4) дозволяв застосувати смертну кару на місці злочину щодо особи, яка обґрунтовано підозрювалася у вчиненні вбивства, а її винуватість доведено відповідним судовим вирокom (ст. 3). При цьому передбачалася можливість здійснення викупу грошима чи сплати винагороди родичам убитого особистим майном злочинця у тому разі, коли вбивця втік і тривалий час переховувався від правосуддя. Правова позиція, що передбачала грошову чи майнову компенсацію за вбитого, не була відома римському чи візантійському праву. Вона стала унікальним явищем руської правової думки початку X століття.

За аналогією зі ст. 12 договору 911 р. у ст. 3 договору 944 р. також йшлося про відповідальність грецької сторони за приховування втікача-челядина, підданого Великого князя Київського, а ст. 4 встановлювала нові норми у вигляді винагороди за повернення втікача-челядина, підданого візантійського імператора, і викраденого ним майна господаря. У договорі князя Ігоря

міститься норма про викуп полонених, зміст якої відрізнявся від приписів договору 911 р. Відмінність полягала у тому, що ціна викупу полонених була зменшена з 20 до 10 золотників і нижче, залежно від їхнього віку. Вікова градація залежала від національного походження бранця. Якщо він був русином і викупувався, відповідно, греками, то ціна за нього змінювалася залежно від віку. Лише за юнака чи «гарну дівицю» сплачувалася максимальна ціна у 10 золотників. 8 і 5 золотників платилися за «старих і малих». Якщо полонений був греком і його викупували русини, то сплачували 10 золотників незалежно від віку. Напевно, це пояснюється тим, що візантійці не нападали на Русь, а могли захоплювати полонених з числа русинів на території Візантії, котрі здійснювали правопорушення. Ними, як правило, була руська еліта – купці чи князівські дружинники.

Договір 944 р. князя Ігоря є додатковим до договору 911 р. Його статті мають характер уточнень та доповнень, спричинених новими обставинами. Невдалий похід Ігоря на Візантію і, як наслідок, звуження зобов'язань греків перед Руссю, знайшов відображення у статтях, які забороняють русичам боротися за Корсунську землю, зобов'язують надавати грекам військову допомогу тощо.

Договори скріплювалися двосторонньою присягою. Русини-язичники присягали своєю зброєю та богами – Перуном, Велесом, Даждьбогом, натомість греки за християнським звичаєм здійснювали хресне цілування. У 944 р. серед послів князя Ігоря було кілька християн, які також присягали на хресті (ст. 16 договору 944 р.).

У договорах значну увагу приділено кримінальному праву. У них визначається відповідальність за різноманітні правопорушення (злочини), такі як крадіжка, пограбування, завдання ушкоджень мечем чи іншими предметами, вбивство. Злочини, зафіксовані у русько-візантійських договорах, можна

поділити на такі категорії: злочини проти життя, злочини проти власності та злочини проти здоров'я.

З тексту договорів впливає також інша важлива інформація кримінально-правового характеру. У документах мовиться про види покарань, їхнє призначення, звільнення від відповідальності, видачу зловмисників тощо. Найсуворішим покаранням, що призначалося у межах дії договорів, визнавалася смертна кара, яка застосовувалась за вчинення одного виду злочину – вбивства. Вона могла виконуватись як на місці, де застали вбивцю під час вчинення злочину («нехай умре на місці скоєного злочину» – ст. 4 договору 911 р.; «і буде схоплений родичами вбитого, то нехай буде він убитий» – ст. 13 договору 944 р.), так і після відповідного судового вироку («то нехай перебуває під судом до того часу, поки не буде знайдений, якщо ж буде знайдений, то нехай умре» – ст. 4 договору 911 р.; «якщо ж його розшукають, то нехай буде він убитий» – ст. 13 «а» договору 944 р.).

За завдання побоїв, крадіжку, грабунок сторони передбачили покарання у формі матеріальних виплат. За удар мечем чи побиття іншим предметом винна особа мала віддати «5 літрів срібла за звичаєм руським» (ст. 5 договору 911 р.; ст. 14 договору 944 р.). Окремою формою реалізації покарання за зазначені види злочинів було вилучення у злочинця будь-якого іншого майна, крім срібла. Залежно від виду злочину, матеріального стану злочинця, розмір (вартість) майна, що підлягало вилученню, мало диференційований характер. У разі завдання потерпілому особою з числа незаможних (не мала 5 літрів срібла) ушкоджень мечем, списом чи іншим предметом, винуватий мав заплатити «скільки зможе, аж до того, що навіть зніме з себе одяг, в якому ходить» (ст. 5 договору 911 р.). Аналогічне покарання за такі само дії передбачалося і в ст. 14 договору 944 р. Судові санкції за вчинення крадіжки чи пограбування залежали від вартості (обсягів) викраденого. Злодій, який не чинив опору при затриманні

на місці вчинення злочину, засуджувався до санкцій, що становили втричі більший розмір, ніж завдана шкода (ст. 6, 7 договору 911 р.).

Дещо інакші покарання призначалися за крадіжку майна, вчинену русинами у греків (ст. 6 договору 944 р.). У цьому випадку винуватий мав не лише повернути викрадене, але й «заплатити зверх його ціни». Очевидно, що розмір приплати за вимогою потерпілого мав визначити суд. У разі виявлення злочинця, що продав незаконно набуте майно, він за приписами тієї ж ст. 6 мав повернути потерпілому ціну викраденого та перед судом відповідати «за грецькими законами, звичаями і за законами, звичаями руськими». Вид і міра покарання у цьому разі обиралася судом тієї держави, де було вчинено крадіжку або затримано злочинця, що зобов'язувало суддів застосовувати законодавство (звичаї) своєї держави.

У договорах сторони також започаткували правове регулювання видачі осіб, які вчинили злочини у власній державі (крадіжка, втеча челядина від господаря), а переховувалися від покарання в іншій, що була стороною угоди. Ст. 12 договору 911 р. передбачала участь візантійських чиновників у розшукові вкраденого чи збіглого челядина (раба) з числа русинів. Ст. 3 Договору 944 р. містила аналогічні норми, проте у ній відсутній обов'язок візантійських чиновників здійснювати розшук збіглих руських рабів. На відміну від угоди 911 р., до договору 944 р. включено статтю, що встановлювала винагороду у розмірі 2 золотників за затримання і повернення раба-втікача разом із викраденим ним майном господаря (ст. 4).

Договір 971 р., своєю чергою, є самостійною угодою князя Святослава. Як повідомляє літописець, переконавшись у нечисельності власного війська і наявності загрози з боку печенігів, Святослав відправив до візантійського імператора своїх послів із проханням про укладення миру.

У чотирьох статтях договору київський князь брав на себе односторонні зобов'язання: не воювати з Візантією, Херсонесом, Болгарією; діяти відповідно

до припису «хто буде зазіхати на Візантію, з тим буде боротися і протистояти йому»; завжди виступати союзником греків, мати з ними «мир і міцну дружбу до кінця віку» не лише самому, а й із князями, боярами і населенням, що перебували під його владою. Договір скріплювався усною присягою Святослава від імені усіх, хто перебував під його владою, де він клявся не лише іменем християнського бога, а й язичницьких богів Перуна та Велеса.

На думку дослідника В. Т. Пашуто, існували і зобов'язання греків перед русинами, що не знайшли відображення у тексті договору, проте на їхнє існування вказують сучасники (Лев Диякон – візантійський історик-хроніст). Ними дозволялося повернення русинів на батьківщину, їхнє прибуття до Візантії з торговою метою вважалося дружнім візитом. Відновлювався довоєнний режим торговельних відносин з однією відмінністю: військові зобов'язання Русі набули одностороннього характеру.

Отже, досі наука не спромоглася встановити точну кількість договорів, укладених між Руссю і Візантією впродовж IX-X століть. В історіографії часто-густо фігурують ті з них, наявність яких вигідна з погляду учорашнього чи сьогоденного. Немає серйозних підстав заперечувати, що першість у їхньому переліку належить угоді князя Аскольда 860 р., а решта були похідними, що розширювали чи звужували присутність Русі у Візантії. Їхній зміст залежав від воєнних успіхів чи невдач руських князів у боротьбі з греками на їхній території.

Джерела та література:

- 1.Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. Москва: Типо-Литография, 1879. 728 с.
2. Брайчевський М. Ю. Вибране: у 2-х тт. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. Т. 2. 816 с.
3. Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко. Київ: Грамота, 2010. 336 с.

4. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X ст. Москва: Мысль, 1980. 345 с.
5. Федоров М. В. Договор Руси с Византией: Учебно-методическое пособие. Москва, 2012. 45 с.
6. Фроянов И. Загадка крещения Руси. URL:
<https://books.google.com.ua/books?isbn=5457938476>

Відомості про автора: Захарченко Петро Павлович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

У статті йдеться про роль наративів історичної пам'яті у процесі формування політичної ідентичності. Аналізується вплив історичного досвіду як складника національної пам'яті на вироблення зовнішньої політики держави. Авторка також торкається проблеми «мнемотичної безпеки», окреслює міжнародний контекст так званої травматичної пам'яті. Теоретичний концепт розгорнуто переважно на основі прикладів з історії та політичної практики США.

Ключові слова: історична пам'ять, політична ідентичність, мнемотична безпека, зовнішня політика, міжнародний контекст.

Vovk V. Historical Memory and Political Identity

The article deals with the role of historical memory narratives in the formation of political identity. It is analyzed the influence of historical experience as a part of national memory on the working out the foreign policy. The author also mentions the problem of “mnemonic security” and describes the international context of the so called traumatic memory. The theoretical concept is developed mainly on the USA historical and political examples.

Keywords: historical memory, political identity, mnemonic security, foreign policy, international context.

Вовк В.Н. Историческая память и политическая идентичность

В статье идёт речь о роли нарративов исторической памяти в процессе формирования политической идентичности. Анализируется воздействие исторического опыта как составляющей национальной памяти на выработку внешней политики государства. Автор также касается проблемы «мнемотической безопасности», очерчивает международный контекст так называемой травматической памяти. Теоретический концепт рассматривается преимущественно на примерах из истории и политической практики США.

Ключевые слова: историческая память, политическая идентичность, мнемотическая безопасность, внешняя политика, международный контекст.

Дослідники в галузі політичних наук, історики, філософи, культурологи вже давно вивчають значення соціальних усталень для формування національної ідентичності, аналізують політичні аспекти історичної пам'яті [1]. Ряд учених вважає, що інтерпретація, реінтерпретація подій минулого у наративах історичної пам'яті, або навіть маніпуляції у публічному дискурсі створюють контекст міжнародних відносин та фактично формують їх [2]. Свого

часу Олів'є Зюнз, відомий американський дослідник історії США, аналізував унікальний вплив політичної пам'яті на формування особливого *modus vivendi* народу Сполучених Штатів Америки. «Американці, писав він, ... дивляться на свою історію так, ніби їхній шлях був визначений заздалегідь, ніби майбутнє – лише нагода поліпшити давно й надійно усталені інститути. Головна ідея, закарбована у національній свідомості, – винятковий характер американського досвіду» [3, с. 32]. Як один із аргументів на користь своєї ідеї Зюнз наводить слова з виступу Деніела Вебстера, видатного американського політика, конгресмена, який був державним секретарем у Палаті представників у 1826 р.: «Хоч би які були надбання європейського досвіду, сприятливого для волі і щастя людини, хоч би що винаходив європейський геній для її, людини, вдосконалення та втіхи, хоч би яку витончену й досконалу культуру мало європейське суспільство – все це приступне людині в Америці, з тією лише додатковою перевагою, що можливість побудови держави на засадах волі і простоти не обтяжена потребою скасовувати за давнини, годящі для минулих діб і сповнені забобонів інститути; те, що вони відбивали інтереси певної, ще сильної частини суспільства, не давало змоги в Європі скасувати їх безконфліктно» [3, с. 32]. Нині в центрі дослідницької уваги американських істориків перебувають сюжети, пов'язані з наративами, що окреслюють етнографічне обличчя соціальних структур та використовуються всередині соціальних і, зокрема, державних інституцій з метою вироблення колективної та індивідуальної ідентичності. На думку Шарлоти Лінде, сформовані в такий спосіб ідентичності визначають зміни у презентації минулого або його оскарження. Через наративи взаєморозбудовуються ідентичність і пам'ять, а етнографія наративу пояснює індивідуальну та колективну працю зі створення та підтримування наративної пам'яті, створення ужиткового минулого [4].

Утім, головна символічна логіка попереднього, сказати б «пробного», образу держави (наприклад, логіка такого документу як Біль про права) аж

ніяк не є тотожною логіці політичної дії. Не секрет, що в США тривалий час існувало рабство, незважаючи на утвердження у суспільній свідомості такої цінності, як права людини. І лише, можливо, наприкінці ХХ століття, коли була майже остаточно переможена расова дискримінація афроамериканської частини населення країни, відбулося завоювання «символічної логіки інституцій». Тут давався взнаки міметичний механізм, добре прояснений Полом Коннертоном.

На думку Коннертона, «якщо ми подивимося глибше, то побачимо, що в усіх “загальних” моделях нашого досвіду/переживання наш конкретний досвід/переживання ми базуємо на попередньому контексті, щоб забезпечити можливість розуміти його взагалі. ...ще до будь-якого досвіду/переживання наш розум уже є попередньо “озброєним” своєрідним схематичним “каркасом”, типовими формами об’єктів. Сприйняти якийсь акт чи об’єкт означає локалізувати його у такій нашій системі очікувань» [5, с. 21].

Встановлюючи співвідношення між фільтрами пам’яті і пластами досвіду, Райнгарт Козеллек виділяв низку чинників, які впливають на соціальну свідомість. Чільне місце у цьому ряду посідає війна, яка, на думку Козеллека, є чинною спільнотою, що бере у ній участь. Ідеться про «організаційні, насамперед військові, адміністративні чи пропагандистські умови, котрі обмежують простір свідомості та непідвладні волі осіб, що зазнають їхнього впливу. Не лише мови чи ідеології, а й політичні організації, надто ж держави, мають свою власну традицію, що передує свідомості..., що може бути вирішальним фактором формування відповідного соціального психічного стану» [6, с. 295-296]. По суті, маємо справу з комплексом політичного знання, в якому уявне тісно переплетене з реальним, чинним. Соціальні і політичні інститути постають внаслідок, сказати б, попереднього образу, ескізу, а втілення цього ескізу, своєю чергою, визначає перебіг їхнього функціонування та утворення традиції як основи їхнього визнання. З цього погляду на певному етапі розвитку цивілізації виникає ідеальна модель успіху тієї чи тієї історичної

колективності. У такій моделі навіть поразка може відігравати роль оксюморона переможців. Історична пам'ять значною мірою будується на *артикуляції перемог і поразок*. Виразним прикладом тут може послужити поразка Сербії в історичній битві у Косові, битві між Сербією та Османською імперією, що відбулася 15 червня 1389 р. на день Святого Віта (сербською Відовдан). Косівська битва є важливим складником національної історії сербів, їхнього спадку та міфології (національний «Косівський міф»). Відовдан – день великої загибелі війська сербського (День святого великомученика Царя Лазаря і всіх мучеників сербських). Водночас даний випадок засвідчує небезпеку міфологізації поразок, закріплює історичну травму у національній свідомості і відіграє негативну роль у ході реалізації сучасних політичних проєктів. Виразним контрастом у цьому контексті виступає політика пам'яті у США. Наприклад, зруйнування столиці Сполучених Штатів Вашингтону у 1812 р. британською армією постає в історичній пам'яті американців незначним епізодом процесу усталення державної незалежності та формування успішної політичної нації.

Нині одним із провідних напрямів *memory studies* є дослідження контексту процесу створення та відтворення історичної пам'яті та конструювання політичної ідентичності різними акторами міждержавних відносин. Таке конструювання можна назвати грою ідентичностей, або протистоянням ідентичностей. «Колективна пам'ять, – стверджує дослідник з Шеффілдського університету Петер Веровшек, – завжди була символіко-політичним полем бою. Історики і політики добре знають, що розділені репрезентації минулого зумовлювали політичний вибір теперішнього через увиразнення спільних “горизонтів сподівань” майбутнього. Отож зв'язок між пам'яттю та ідентичністю допомагає пояснити важливість офіційних історичних хронік так само, як і забути певні події через активні практики *damnatio memoriae* (стирання фігур минулого з історії)» [7]. П. Веровшек переконаний, що

політики пам'яті відіграли визначну роль у підтриманні поствоєнної Європи, що активні практики колективної пам'яті європейських спільнот сприяли «поводженню» з минулим як із моральним імперативом для продуктивних змін. «Контрастуючи з традиційним способом пригадування, ґрунтованим на історіях розділеної слави, після 1945 р. Європа прагнула ліквідувати історичні поділи, відмовляючись від мовчання або забуття досвіду тотальної війни» [7]. Серед іншого, особливої популярності набули наукові сюжети, пов'язані з проблемою міжнародного виміру так званої травматичної пам'яті. Ідеться про розвиток теорії онтологічної безпеки – тобто безпеки індивідуального і колективного буття, нове бачення співвідношень між націоналізмом, перехідною юстицією та примиренням як на національному, так і наднаціональному або навіть глобальному рівнях. По суті йдеться про роль зазначених чинників у процесі формування політичної ідентичності.

У науковий обіг також твердо увійшло поняття мнемотичної безпеки, що позначає гарантований захист історичних спогадів шляхом їхньої легітимації. Річ у тім, що мнемотичній безпеці, соціальним спогадам завжди загрожує ідеологізація, свідоме підживлювання конфліктів пам'яті на основі створення хибних, а то й фейкових історичних наративів. Водночас тут слід одразу зауважити, що мнемотична безпека, тобто убезпечення індивідуальної, а також колективної пам'яті від ідеологічних викривлень, від міфологізованої історії, видається вкрай проблематичним. Важко знайти бодай один приклад, коли політики пам'яті як частина державної політичної стратегії збігались би з індивідуальними образами пам'яті. У цьому зв'язку доречно було би пригадати коментарі Ганни Арендт до свідчень однієї з жертв Голокосту на процесі проти Ейхмана у книзі «Банальність зла», де філософ звернула увагу на недостовірність спогадів жертви, на психологічну вмотивованість спогадів. Отже ідеться про необхідність врахування максимального розмаїття думок та фактів, коли ми маємо справу зі складними психологічними імплікаціями у

процесі «активації» людської пам'яті. Марія Малко визначає такий підхід як «агоністичний мнемотичний плюралізм».

«Агоністичний мнемотичний плюралізм», як вважає Малко, уможливив би значне розмаїття запитань щодо минулого замість наперед визначених національних та регіональних позицій задля легітимації спогадів, якщо вдаватись до понять онтологічної безпеки, тобто безпеки колективного буття. У такий спосіб, а саме через агоністичну, тобто змагальну, політику пам'яті пропонується подолати реполітизацію та стереотипне розуміння ідентичності, пам'яті, історії та безпеки. Така політика спрямована на визначення основ та співвідношень між ідентичністю та безпекою, артикуляції ролі національної пам'яті у «біографічних наративах держав» [8].

Сучасні дослідники у галузі *memory studies*, такі як М. Малко, Ж.-К. Гюїсманс, М. Зехфус пов'язують історичну пам'ять із вітальною потребою самоідентичності, яка диктує створення центрального наративу держав щодо їхнього минулого заради формування сенсів існування об'єднаних у державу колективних суб'єктів у теперішньому. Спостерігається також активне залучення сюжетів історичної пам'яті до інструментарію міжнародної політики, з відповідними спробами досягти цілковитої незалежності в інтерпретаціях минулого, що вступає у суперечність з контроверсійними інтерпретаціями тієї самої події як ознаки міждержавних конфліктів чи міждержавного змагання. І це цілком природно, адже наративи історичної пам'яті є ключовим чинником політичної ідентичності, без якої годі увести реалізацію принципу суверенітету, тобто захисту певної національної цілісності у вигляді держави.

У цьому контексті особливого значення набувають такі метафори, як «міфоландшафт», «ландшафт пам'яті» для позначення інформаційного самовизначення. Ідеться, по суті, про суверенітет держави-нації, право на застосування секретів, маскування, замовчування та брехню задля виживання у добу інформаційної війни як неминучу умову збереження тіла держави –

території, народу та суверенних інституцій, та умови міжнародної політики як такої. Адже без біографічних наративів держав годі уявити визнання існування інших держав як таких.

Рівночасно зіткнення наративів національної пам'яті є одним із проблемних вузлів, що створює у сучасній системі міжнародних відносин «нові дилеми безпеки». Виразним прикладом тут можуть слугувати ситуації, пов'язані з «волинськими подіями», ускладнення в українсько-польських відносинах зокрема. В останньому випадку слід мати на увазі ігри влади, ідеологічну ангажованість, зокрема й електоральні технології, що подаються у вигляді державоцентричної політичної стратегії.

Щоправда, слід розрізняти імперські наративи пам'яті, культивовані у путінській Росії, і наративи звільнення. Перші конструюються здебільшого з історії завоювань, історії переможців та асиміляції упокорених етнополітичних спільнот. Хоча це здебільшого стосується наративів, породжених політичними практиками Росії, де імперську доктрину ще й досі розглядають як незавершений проект. Другі неминуче мають орієнтуватися на альтернативну історію, академічно обґрунтовану історичну правду.

Важливим аспектом нашої теми є переведення історичної проблеми в юридичну площину, легітимація пам'яті про тоталітарні режими. Тут слід насамперед згадати ухвалений Верховною Радою України Закон від 28 листопада 2006 р., що офіційно визнає Голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу. Низка країн, зокрема, Польща, Чехія, Угорщина та Литва мають відповідні законодавчі акти, що легітимують історичну пам'ять про тоталітарні режими та встановлюють відповідальність за злочини цих режимів.

Фундаментальне дослідження впливу історичної пам'яті на формування міжнародної (зокрема, безпекової) політики розпочалось лише нещодавно. Загалом же введення проблем національної пам'яті у сферу міжнародних

відносин має декілька наслідків. З одного боку, ця обставина засвідчує порівняно новий спосіб обґрунтування національного інтересу держав, а з другого – ускладнює міждержавний діалог. Це засвідчують і «війни пам'яті», які активно розпалюються частиною польського та угорського політичного істеблішменту, будучи свідомо спрямованими на обмеження українського суверенітету.

Отже, історична пам'ять є органічною частиною дискурсу національної ідентичності, безпеки і статусу національних держав. Невипадково вже не перший рік у Сполучених Штатах Америки розгортається дискусія щодо вдосконалення розуміння американської політичної ідентичності та динаміки її формування. Зокрема, один із впливових авторів часопису «Національний інтерес» Майкл Ліндт стверджував, що Америка досягла глобального домінування на основі цінностей та стратегій, що спираються на вибір двопартійної еліти, орієнтованої на пам'ять або її символічне увічнення. Використовуючи метафору відомого письменника і публіциста Гора Відала, а саме визначення «Сполучені Штати Амнезії», М. Ліндт доходить висновку, згідно з яким упосліджена історична пам'ять на сьогодні являє собою різновид апологетичного, самовпевненого націоналізму. На думку аналітика, донедавна «Сполучені Штати були переважно сучасною ліберальною державою-нацією і водночас чемпіоном з національного самовизначення у цілому світі. Саме існування країни веде родовід від національного визволення від Британської Імперії» [9].

Другою важливою віхою у становленні ціннісної основи сьогодення вважається також перемога «Півночі» над «Півднем» у громадянській війні 1860-1865 рр. Метою «Півдня», як відомо, було прагнення вийти за межі національної держави через створення конфедерації. Звідси поширена назва «конфедерати» для тих американців, які воювали під орудою генерала Роберта Лі. Промовистим у цьому сенсі стала історія про спробу знесення

пам'ятника цьому генералові у місті Шарлотсвіллі. Попервах, а саме у травні 2016 р., міська рада запропонувала або перенести пам'ятник, або включити до напису на монументі «нову точну історичну інформацію». І, здавалось би, у місті було досягнуто консенсусу щодо долі кінної статуї генерала Лі. Проте згодом відбулись криваві зіткнення з поліцією групи білих націоналістів, які виступили на захист збереження пам'ятника. В результаті міською радою Шарлотсвілла було прийнято рішення лише перейменувати парк імені генерала Лі на «Парк звільнення», де, власне, і був розташований монумент. Наразі генерал Лі залишився на своєму місці [10]. Ця історія засвідчила, що попри історичні інституційні зміни, попри, здавалось би, встановлення расового миру, національна пам'ять не є гомогенною структурою, вона, по суті, містить взаємовиключні дискурси і відтворює ціннісний вододіл часів громадянської війни.

Наративи національної пам'яті активно використовуються у мистецтві. Так, у сучасних американських кінофільмах майже завжди відтворюють латентну компоненту політичної ідентичності. У цьому сенсі промовистим є суперечка міністра оборони часів президентства Джона Кеннеді Роберта Макнамари з одним із очільників американського флоту у кінофільмі, присвяченому подіям Карибської кризи. Міністр оборони, побоюючись спровокувати гострий збройний конфлікт із СРСР, приймає рішення не удаватися до блокади радянських суден, на яких імовірно доставлялись ракети на Кубу. Натомість адмірал рішуче реагує на обмежену компетентність Макнамари. При цьому він посилається на досвід блокування британських суден часів революційної війни за незалежність. Ідеться про дії Джона Пола Джонса, командувача флотилією приватирів, або каперів, якого вважають батьком-засновником флоту США.

Зазвичай, компендіум подій, з яких утворюються наративи історичної пам'яті, подальша символізація цих подій, правлять за ґрунт, на якому

проростає національна ідентичність. Також такі наративи утворюються і з закарбованих в історичній пам'яті уявлень про національну державу, породжених конкретними історичними обставинами ідей, доктрин і стратегій. У цьому сенсі не є винятком і вплив національної пам'яті на формування національної ідентичності США. Свого часу Вудро Вільсон включив принцип національного самовизначення до своїх «Чотирнадцяти пунктів», що з них складалася стратегія замирення у Першій світовій війні. Пізніше Франклін Рузвельт включив цей принцип до Атлантичної Хартії. У такий спосіб США були лідерами в утвердженні права виходу з багатонаціональних імперій і утворення держав-націй. Атлантична Хартія стала стрижнем нової політики, проголошеної 14 серпня 1941 р.

Ці документи є продовженням закарбованої у національній пам'яті доктрини Монро. Коли говорять про доктрину Монро, то переважно мають на увазі американський ізоляціонізм, що його пов'язують із розробленою держсекретарем Джоном Адамсом доктриною, вперше оприлюдненою Президентом США Джеймсом Монро 2 грудня 1823 р. Як відомо, ця доктрина мала на меті забезпечення нових незалежних колоній у Латинській Америці від європейської інтервенції та уникнення ситуацій, що могли б спричинити зіткнення Нового Світу із потугами Старого Світу. Доктрина Монро мала гарантувати винятковий вплив США в регіоні в обмін на право ключових європейських держав мати свої сфери впливу [11].

Протягом усього періоду існування Сполучених Штатів вона залишалась конститутивним складником національної пам'яті. Тією або тією мірою Доктрина Монро правила за основу для вироблення зовнішньополітичної стратегії для багатьох державних діячів Америки, зокрема президентів, наприклад таких, як Теодор Рузвельт, Джон Кеннеді і Рональд Рейган. Прийнято вважати, що Вашингтон у своїй стратегії безпеки здебільшого дотримувався «обрахованого», прагматичного націоналізму, ніж «ідеалізму

хрестоносців» (М. Ліндт). Невипадково у теорії наступального реалізму народився термін «bypassing» (Джон Міершаймер), що означає перекидання проблем на країн-партнерів і країн-клієнтів у процесі розгортання міжнародних конфліктів задля збереження життів американських громадян.

Доктрину Монро можна визначити як константу національної пам'яті, що править за основу формування зовнішньополітичних стратегій США. Попри те, що ця доктрина упродовж майже двохсотлітньої історії існування зазнавала істотних змін, вона залишалась і залишається свого роду *мнемоорієнтиром*. Формат участі США у Першій світовій війні знаменував істотне зрушення в американській зовнішньополітичній стратегії після майже столітнього панування доктрини Монро. Зокрема, згідно з нею, колонізація або втручання у внутрішні справи держав, розташованих на обох Американських континентах, буде розцінюватись як акт агресії проти США, отже призведуть до військового втручання з їхнього боку. Рівночасно США відмовлялись від втручання у внутрішні справи Європейських країн та їхніх вже усталених колоній на американському континенті. З початком Першої світової фактично було переглянуто принципи невтручання США у європейські конфлікти. Однією з основних причин такого стратегічного повороту було розгортання глобалізаційних процесів, формування планетарної фінансової взаємозалежності національних економік, консолідація індустріального капіталізму і водночас глобальне поширення й утвердження національних держав.

Американські наративи історичної пам'яті значною мірою пов'язані з тією обставиною, що США мають лише «республіканське минуле», а відтак і «республіканську ідентичність». Отже й національні цінності в історичній уяві американців відкладаються насамперед як досвід утвердження демократії і демократичних інститутів. Формування політичної ідентичності у США може послужити одним із найвиразніших прикладів функціонування історичної

пам'яті як у демократичних практиках окремих штатів, так і в процесі прийняття державних рішень на федеральному і міжнародному рівнях.

Зі сказаного можна зробити висновок, що історична пам'ять відіграє провідну роль у процесі становлення політичної ідентичності. Одночасно наративи історичної пам'яті створюють контекст міжнародних відносин, оскільки політична ідентичність, сформована на основі певних наративів історичної пам'яті, суттєво впливає на формування національного інтересу держав.

Джерела та література:

1. Landsberg A. Memory, empathy and the politics of identification. *International Journal of Politics, Culture, and Society*. 2009. № 22 (2); Olick J. Collective memory: the two cultures. *Sociological Theory*. 1999. № 7. P. 333-348; Poole R. 2009. Enacting oblivion. *International Journal of Politics, Culture, and Society*. 2009. № 22 (2).
2. Power and the Past. *Collective Memory and International Relations*. Editors: Eric Langenbacher and Yossi Shain. Georgetown University Press. Washington DC, 2010. 244 p.; Tulving, E. Are there 256 kinds of memory? The foundations of remembering: essays in honor of Henry L. Roediger. Psychology Press. New York, 2007. III. P. 39-52.
3. Зюнз О. Погляд на самобутність. Кур'єр ЮНЕСКО, 1990. Червень. С. 12.
4. Linde Ch. *Working the Past: Narrative and Institutional Memory*. New York.: Oxford University Press, 2009. 249 p.
5. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 21.
6. Козеллек Р. Часові пласти. Київ: Дух і літера, 2006. С. 295-296.
7. Verovšek P. Memory, myth and “post-truth”. *Social Europe*. 2019. № 2. April. URL: <http://www.socialeurope.eu/memory-myth-and-posttruth>
8. Mälksoo M. Memory must be defended: Beyond the politics of mnemonical security. *Security dialogue*. Vol. 46. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0967010614552549>
9. Lind M. The Case for American Nationalism. *The National Interest*. 2015. May 17. URL: <https://nationalinterest.org/feature/the-case-american-nationalism-10328>
10. Fortin J. The Statue at the Center of Charlottesville's Storm. *New York Times*. 2017. Aug. 13. URL: www.britannica.com/event/Monroe-Doctrine

Відомості про автора: Вовк Віра Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ІДЕОЛОГЕМИ ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТИКА ПРИМИРЕННЯ

У статті досліджується проблематика інтерпретації історії, зокрема, через поняття «ідеологем історії», трактоване автором як наявність усталених уявлень про події, що можуть ставати на заваді міждержавному порозумінню. Здійснюється спроба прояснити ідею «політики примирення», яка розуміється як пошук компромісного тлумачення тих чи тих історичних подій. Окрім того, пропонується концепт «позитивного прочитання власної історії», тобто зосередження уваги на тих історичних подіях, які мали позитивний зміст для країни.

Ключові слова: ідеологем історії, політика примирення, історичне мислення, винайдена традиція.

Loznytsia S. Historical Ideologemes and Policy of Reconciliation

The article examines the problems of interpretation of history, in particular, through the notion of "historical ideologemes", interpreted by the author as an existence of established ideas about events which can become an obstacle to inter-state mutual understanding. Instead, an attempt is made to clarify the idea of "policy of reconciliation" which is understood as a search for a compromise interpretation of certain historical events. In addition, the concept of "positive reading of own history" is offered, that is, placing the emphasis on those historical events that had positive meaning for the country.

Keywords: historical ideologemes, policy of reconciliation, historical thinking, invented tradition.

Лозниця С.А. Идеологемы истории и политика примирения

В статье исследуется проблематика интерпретации истории, в частности, через понятие «идеологемы истории», трактуемое автором как наличие устоявшихся представлений о событиях, которые могут препятствовать межгосударственному взаимопониманию. Осуществляется попытка прояснить идею «политики примирения», которая понимается как поиск компромиссного толкования тех или иных исторических событий. Кроме того, предлагается концепт «позитивного прочтения собственной истории», то есть концентрация внимания на тех исторических событиях, которые имели положительное содержание для страны.

Ключевые слова: идеологемы истории, политика примирения, историческое мышление, изобретенная традиция.

Що означає описувати події історії і складнощі, які при цьому виникають? Певна річ, що, описуючи ті чи ті події історії, окрім питання об'єктивності подачі фактів, постає ще й питання спокуси подати інформацію на догоду тим чи іншим інтересам. У цьому сенсі ми можемо говорити про так звані

«ідеологеми історії», тобто формування «усталених сюжетів», які становитимуть певне «кліше сприйняття». Усталені образи «союзників», «національних героїв» чи «ворогів», та й, загалом, відомий принцип «віддати життя за батьківщину», неодноразово ускладнювали міжнаціональні та міждержавні взаємини. Відтак постає питання здійснення «політики примирення», тобто заходів, спрямованих на пошук компромісних рішень стосовно «прочитання» тих чи тих історичних подій.

З-поміж дослідників інтерпретації історії слід відзначити Йорна Рюзена та Войцеха Вжосека, що у своїх працях звертаються до поняття «історичне мислення», та працю Пола Коннертона «Як суспільства пам'ятають», де питання передання пам'яті наступним поколінням з'ясовується через такі позиції, як структури соціальної пам'яті, церемонії вшанування пам'яті та тілесні практики. Крім того, тією чи тією мірою проблематику історичної пам'яті досліджували такі автори, як Аляйда Ассман («Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті»), Райнгарт Козеллек («Минуле майбутнього»), Кшиштоф Помян («Порядок часу») та ін.

Очевидно, що проблематика тлумачення історії та пошуку шляхів примирення, з одного боку, містить занадто широке проблемне поле для досліджень, а з іншого – є досить складною, відповідно не можна претендувати як на вичерпність, так і на чітке прояснення цього питання. Намір дослідницького завдання є дещо іншим: через проблематику інтерпретації історії показати приклади «позитивного тлумачення історії» та значущість подібного підходу для «політики примирення».

Однією з проблем тлумачення історії є питання об'єктивності інформації – з огляду на те, що будь-яка інтерпретація залежить від історичних і культурних обставин тієї доби, в якій проживають сучасники. Подібне твердження, подане у той чи інший спосіб, можна простежити у дослідженнях провідних науковців. Польський історик, професор В. Вжосек зазначає:

«Мислення про минуле є узалежненим від обов'язкової у даний період візії історичного ладу та від актуальної візії ладу культурного» [3, с. 178].

Схожий підхід репрезентує також німецький історик і теоретик культури Йорн Рюзен у праці «Нові шляхи історичного мислення»: «Витлумачене минуле набуває статусу історії для сучасного (це так, як проінтерпретований життєвий шлях стає біографією)» [12, с. 307]. Пояснюючи своє міркування, автор звертається до поняття метаоповідей: «Яскраві приклади орієнтирно-значущих історій – метаоповіді, які формують уявлення про їхню колективну ідентичність» [12, с. 310]. «Навіть там, де [...] метаоповіді тематизують утрати, невдачі, гноблення й переслідування, а зрештою й масові вбивства, вони все одно слугують орієнтуванню причетних, яке зміцнює їхню ідентичність. Наприклад, історію своїх страждань вони можуть так концептувати, що вона виступатиме протилежністю, надією на кращий світ», – зазначає Й. Рюзен [12, с. 311]. Утім, як уточнює автор, «насамперед потрібно зважити на те, що історичне мислення, звичайно, не змінює фактів минулого, *res gestae*, “справ”. “Кращими” мають стати не ці факти, а інтенційне оцінне переживання намірів людської діяльності й інтерпретування страждань над наявними передумовами й обставинами діяльності та страждань» [12, с. 312-313].

Думку про важливість існування «спільної пам'яті» поділяє також американський вчений П. Коннертон: «Що ж стосується власне соціальної пам'яті, то можемо сказати, що образи з минулого зазвичай “виправдовують”/легітимізують соціальний лад теперішнього. Це діє як неписане правило – всі “учасники” (і суб'єкти, і об'єкти) будь-якого соціального ладу мусять мати спільну пам'ять. До тієї міри, що якщо їхні спогади про минуле суспільства різняться, то члени цього суспільства не можуть мати ані спільного досвіду (чогось), ані уявлень (про щось)» [9, с. 17].

Однією з форм вияву «політики пам'яті» можемо назвати передання інформації про події через символи, зокрема, пам'ятники. Так, у своїй праці

«Політичний культ мертвих» німецький історик Р. Козеллек звертає увагу на те, що після Французької революції [...] зростає кількість пам'ятників, які мають нагадувати про насильницьку смерть кожного окремо у світовій або громадянській війнах [8, с. 44]. У іншій своїй праці Козеллек згадує такі пам'ятники, як «могили Невідомих солдатів», які «...є наслідком Першої світової війни, що завдяки вдосконаленню технічних і хімічних засобів убивства залишила після себе понад десять мільйонів убитих» [7, с. 20]. Як пояснює дослідник, «держави намагались виправдати мільйони своїх загиблих, проголошуючи їх жертвами за відповідну батьківщину, і таким чином залучити їх до своєї політичної самоінтерпретації» [7, с. 20].

Отже, очевидно, що внаслідок трактування тих чи тих історичних подій постає низка проблемних питань, пов'язаних із достеменністю передання фактів. Утім, оскільки події історії стосуються не лише окремих постатей, а й націй, країн та міждержавних відносин, важливим є питання, яким чином подати ті чи ті події, щоб сприяти пошукові компромісних рішень. У цьому контексті видається важливим звернутися до концепту, який можна назвати «політикою примирення», тобто здійснення цілеспрямованих заходів задля пошуку порозуміння.

Розпочинаючи огляд проблематики «політики примирення», треба відзначити наявність низки спеціальних інституцій, які займаються зокрема й цими питаннями. Так, на міжнародному рівні діють такі створені після Другої світової війни організації, як Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі та Європейський Союз [10, с. 246]. Європейський Союз відіграє центральну роль у поширенні норм і принципів, які мають зблизити між собою колишніх ворогів, шляхом нового тлумачення поняття «примирення», – уточнюється у дослідженні Лори Неймайер [10, с. 247]. Як зазначає автор, ідея примирення посідає центральне місце у східній політиці ЄС по завершенні «холодної війни» на етапі допомоги реформам початку 1990-

х рр., а потім і на етапі розширення ЄС від 1993 р. Завдання стабілізації, зауважує науковець, спонукає ЄС до спроби пов'язати між собою два аспекти примирення, а саме міждержавні відносини та взаємини між меншинами і більшістю всередині тієї чи іншої держави [10, с. 247].

Важливим чинником примирення і європейської інтеграції постає історія: «Вироблення злагодженого дискурсу про минувшину повинне відповідати на запитання щодо історичної легітимності розбудови Єдиної Європи, адже наголос роблять на тому, що зближує європейські народи, аби подолати історичні антагонізми» [10, с. 248]. «Вирішення конфліктів на сталій основі, – зазначається у праці, – потребує поступової трансформації зображень конфліктної минувшини. Воно передбачає якщо не гармонізацію розбіжного і подекуди суперечного прочитання минувшини, то бодай прийняття та визнання цих розбіжностей у прочитанні всіма зацікавленими суб'єктами. Йдеться не про уніфікацію зображень минувшини, а про згоду з існуванням різних бачень [...]» (Цит. за: [1, с. 105]). Подібну позицію обстоює Люк Леві, зазначаючи, що «вгамування пам'яті є однією з умов успішної розбудови Європейського Союзу. Пам'ять стає гучнішою, коли окремим індивідам чи окремії нації потрібно означити себе як жертву або як героя; вона стає мовчазнішою або навіть зазнає амнезії, якщо минуле вважається злочинним» [6, с. 259].

Наявність проблеми в інтерпретації історії неминуче веде до запитання: а у який спосіб можна дійти згоди між сторонами, які були учасниками подій? Так, Анна Базен звертає увагу на те, що «мета роботи пам'яті полягає не в тому, щоб з'ясувати істину, а в тому, щоб виробити оповідь, яка могла б сприяти зближенню різних зацікавлених сторін. Це не історична робота як така, а політичний підхід, спрямований на те, щоб підпорядкувати минувшину теперішності» [1, с. 105].

Серед засобів примирення варто назвати насамперед написання спільної історії. Розуміння історії в суспільстві, зазначає А. Базен, належить до явищ, які

важко аналізувати як такі. Проте можна навести два елементи, які досить чітко відображають ставлення суспільства до своєї історії: це, з одного боку, спосіб викладання історії, зокрема в шкільних підручниках, а з іншого – стан науки [...]. Саме на аналізі цих двох комплексів, уточнює дослідник, ґрунтується робота двосторонніх комісій істориків, створених у Європі після закінчення Другої світової війни [1, с. 106]. Роль шкільних підручників у формуванні образів ворога, – йдеться далі у дослідженні, – стала особливо очевидною після Першої світової війни. Ліга Націй започаткувала свого часу велику справу з перегляду підручників, яку, як зауважує А. Базен, тимчасово перервали піднесення нацизму та Друга світова війна. Після війни ЮНЕСКО (Організація ООН з освіти, науки та культури) відіграє ключову роль у продовженні цього процесу. Проте, як вважає автор, насамперед слід відзначити індивідуальні ініціативи істориків і викладачів, які розпочали аналітичну роботу щодо змісту шкільних підручників за двостороннім підходом [...]. Одним із них був німець Георг Екерт, колишній учасник Руху Опору, професор історії. Він став ініціатором перших великих зустрічей між західнонімецькими, французькими та польськими істориками як представник Німеччини в ЮНЕСКО у 1960-і рр. [1, с. 108]. Важливість підготовки шкільних підручників полягає ще й у тому, що, як зазначається у дослідженні, «окрім функції поширення знання, шкільні підручники виступають засобом передачі політичних і суспільних норм усередині суспільства» [1, с. 109].

Думку про важливість «свідомого творення історії» обстоює також французький соціолог та історик Домінік Шнаппер. Так, у праці «Спільнота громадян: про модерну концепцію нації» дослідниця наголошує: «Від Аристотеля до Джона Стюарта Мілля однорідність, або гомогенність населення вважалась однією з головних умов стабільності політичних одиниць» [13, с. 146]. Як пояснює далі автор: «Чим більше держава працює над гомогенізацією свого населення, над зміцненням масової свідомості про

винятковість історії, державних інститутів та спільних цінностей, тим наполегливіше вона намагається підкреслити національну особливість та зміцнити політичний проект» [13, с. 151].

Схожий підхід, окреслений поняттям «винайдення традиції», представлений в одноіменній праці, виданій за редакції британських істориків Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера. Поняття «винайдена традиція» один із авторів книги Е. Гобсбаум пояснює як «низку практик ритуального або символічного характеру [...], які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим» [4, с. 13]. Наводячи приклади «винайдених традицій», Гобсбаум згадує зокрема заходи, що здійснювалися у США. Так, основною політичною проблемою США після уникнення розколу на Північ і Південь стала асиміляція [...] маси людей, котрі були американцями не за народженням, а через імміграцію, – потік, до кінця цього періоду майже некерований. Американців треба було створити. Винайдені традиції у США в цей період були переважно на це й спрямовані, – зауважується у дослідженні. З одного боку, іммігрантів заохочували прийняти ритуали, що відзначали історію нації, – революцію і батьків-засновників (4 липня) та протестантську англосаксонську традицію (День подяки). Позаяк ті стали святами й нагодами для публічного і приватного святкування, іммігранти так і робилих [5, с. 321-322].

Показовим прикладом позитивного тлумачення власної історії можна назвати працю українського діяча культури і священика Івана Огієнка (митрополит Іларіон) «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу», яка вийшла у 1918 р. (репринтне видання здійснене у 1991 р., – С. Л.). В основу книги покладено курс лекцій, який читався автором в Українському народному університеті (вищий навчальний заклад, який функціонував у Києві за часів Центральної Ради, – С. Л.). Вочевидь, готуючи ці лекції, дослідник не прагнув відобразити абсолютно всі події, що мали місце в

українській культурі. Власне, це було би й складно здійснити, зважаючи на невеликий обсяг книги й масштабність подібного завдання. Втім, посилаючись на значний документальний матеріал, можна простежити думку про відкритість України до інших культур та про те, який значний вплив мала Україна на інші культури, зокрема російську: «Україна ніколи не лякалася *західної культури*, і західний вплив широкою річкою котився до нас» [11, с. 35]. На підтвердження своєї тези І. Огієнко наводить низку прикладів як, скажімо, навчання у Києво-Могилянській академії: «До нас у науку посилають своїх кращих синів всі православні слов'янські й неслов'янські землі – їдуть серби, болгари, їдуть румуни, їдуть з Москви» [11, с. 52]; вчителювання українців: «українці працювали по школах всієї Росії. Та й не тільки в самій Росії українці заклали школу, – [...] вони закладали школи в Сербії та Болгарії» [11, с. 99]; переклади: «*Переклади з західної літератури* довгою низкою пливають до Москви в XVI-XVII столітті; проте переклади ці йшли до Москви або просто з України, або робили їх українці» [11, с. 83-84]. Як можна припустити, подібні приклади слугують ілюстрацією тези про значний рівень української культури і її знищення тими чи тими діями з боку Російської імперії. Огієнко згадує, зокрема, такі історичні події, як «приєднання нашої церкви до московської, ще за патріарха Іоакима» [11, с. 153]; русифікацію, здійснювану царицею Катериною [11, с. 163]; Валуєвський циркуляр [11, с. 211-212].

З-поміж сучасних авторів можна згадати міркування українського філософа Андрія Баумейстера, висловлене у його блозі в часописі «День»: «Насамперед очевидно, що нашу історію ми й досі розуміємо як послідовність трагічних подій: пригнічення, придушення, криваві повстання та війни, трагедії XX століття. Звичка до трагічного погляду на історію створила в українцях комплекс жертви. [...]. Безумовно, в нашому минулому чимало трагічних подій. [...]. Але якщо у нас немає опори в минулому, нам дуже важко ставити

позитивні цілі на осяжне майбутнє. Сила прикладів є дуже великою. Якщо минуле не пропонує нам надихаючих зразків, ми втрачаємо впевненість» [2].

Отже, на завершення цього невеликого огляду висловлю декілька міркувань. Очевидно те, що при описі історичних подій може виникати певна неузгодженість між достеменністю подачі тих чи тих фактів та інтерпретацією їх учасниками подій. Відтак виникає питання компромісу, який має лежати в основі «політики примирення». Також варто відзначити, що одним із важливих підходів у інтерпретації подій власної історії може бути «свідоме творення власної історії», тобто здійснення заходів з метою консолідації нації, зокрема «позитивне прочитання власної історії», тобто акцентування уваги на тих подіях власної історії, які б слугували взірцем для подібних заходів у майбутньому.

Джерела та література:

1. Базен А. Створення спільної історичної оповіді: комісії істориків – архітектори примирення. Європа та її болісні минувшини / пер. з франц. Є. Марічев; упорядн.: Ж. Мінк та Л. Наймаєр у співпраці з П. Боннаром. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 105-118.
2. Баумейстер А. Новий погляд на історію, або як нам позбутися комплексу жертви. Блог газети «День», 2017. 12 квітня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/novyy-poglyad-na-istoriyu-abo-yak-nam-pozbutysya-kompleksu-zhertvy>
3. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановя неklasичної історіографії. Про історичне мислення / пер. з польськ. В. Сагана, В. Склокіна, С. Сєрякова; наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
4. Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій. Винайдення традицій / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 12-28.
5. Гобсбаум Е. Масове традицієтворення: Європа, 1870-1914 рр. Винайдення традицій / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 303-352.
6. Леві Л. Післямова. Європа та її болісні минувшини / пер. з франц. Є. Марічев; упорядн.: Ж. Мінк та Л. Наймаєр у співпраці з П. Боннаром. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 259-260.
7. Козеллек Р. Невідомий солдат як національний символ в Європі. Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоков'юм. Київ: Дух і літера, 2004. С. 20-39.
8. Козеллек Р. Політичний культ мертвих. Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоков'юм. Київ: Дух і літера, 2004. С. 40-73.

9. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко. Київ: Ніка-Центр, 2013. 184 с.
10. Неймайер Л. Висновки. Примирення – варіації на європейську тему. Європа та її болісні минувшини / пер. з франц. Є. Марічев; упорядн.: Ж. Мінк та Л. Наймасе у співпраці з П. Боннаром. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 246-258.
11. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с. (репринтне відтворення. – Київ: Абрис, 1991).
12. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
13. Шнаппер Д. Спільнота громадян: про модерну концепцію нації / пер. з фр. Р. Мардера. Харків: Фоліо, 2007. 223 с.

Відомості про автора: Лозниця Світлана Альфредівна – кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу філософії культури, етики і естетики Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ФРН І МИСТЕЦТВО: ДОСВІД ПОДОЛАННЯ ОБТЯЖЛИВОГО МИНУЛОГО

Підкреслено, що Німеччина має значний досвід подолання тяжкого минулого. Велике значення для майбутнього країни має пам'ять і опрацювання трагічних сторінок історії, таких як геноцид і злочини проти людства. У статті розкрито проблему викрадених творів мистецтва та її місця у структурі політики пам'яті ФРН. Проаналізовано німецький досвід останніх десятиліть у справі пошуку і реституції втрачених та незаконно переміщених творів мистецтва і його цінність для України.

Ключові слова: політика пам'яті, націонал-соціалізм, тоталітарне минуле, культурні цінності, викрадені і переміщені твори мистецтва, реституція, ФРН.

Soloshenko V. Politics of Memory of FRG and Art: the Experience of Overcoming the Burdensome Past

It is pointed out that Germany has extensive experience of overcoming the burdensome past. Memory and studying of the tragic pages of history, such as genocide and crimes against humanity, are of great importance for the future of the state. This article deals with the problem of the looted works of art, its place in the politics of memory of the Federal Republic of Germany. The last decades German experience in the matter of search and restitution of the lost and illegally transported works of art and its value for Ukraine is analyzed.

Keywords: politics of memory, national socialism, totalitarian past, cultural heritage, looted and transported works of art, restitution, the FRG.

Солошенко В.В. Политика памяти ФРГ и искусство: опыт преодоления тяготящего прошлого

Подчёркнуто, что Германия имеет значительный опыт преодоления тягостного прошлого. Большое значение для будущего страны имеет память и проработка трагических страниц истории, таких как геноцид и преступления против человечества. В статье раскрыта проблема похищенных произведений искусства и её места в структуре политики памяти ФРГ. Проанализирован немецкий опыт последних десятилетий в деле поиска и реституции утраченных и незаконно перемещённых произведений искусства и его ценность для Украины.

Ключевые слова: политика памяти, национал-социализм, тоталитарное прошлое, культурные ценности, похищенные и перемещённые произведения искусства, реституция, ФРГ.

Кожне покоління по-новому реконструює і переповідає історичне минуле. Прикметно, що у минулому в Європі національна пам'ять конструювалася переважно без уваги до цінностей держави-сусіда – в одній країні

вшановувалося і прославлялося те, чого соромилися і про що прагнули забути в іншій.

Кожна держава має свою політику щодо вивчення минулого і подолання його обтяжливих наслідків. Намагання стерти з пам'яті минуле призводить до небезпечного перекручування історичних подій та фактів, до суцільного переписування історії, а це, своєю чергою, відкриває шляхи для корисливого її використання у нинішніх політичних дебатах.

Від 80-х рр. XX століття проблема історичної пам'яті стала темою наукових конференцій і суспільних дискусій, як у ФРН, так і в багатьох країнах Європи та світу. Р. Герцог стверджував: «Без пам'яті про минуле немає ні подолання зла, ні уроків для майбутнього» [1]. Проблеми подолання обтяжливого минулого з плином часу набувають нових граней і вимірів.

Витоки досліджень історичної пам'яті пов'язані з роботами М. Альббакса [2] та А. Варбурга [3] у 1920-х рр. У 1989 р. набув розголосу багатотомний проект «Місця пам'яті» під керівництвом відомого французького історика П. Нора [4].

У 1992 р. німецький культуролог Я. Ассман у праці «Культурна пам'ять» [5], заявив про нові науки про культуру, які дозволять по-іншому аналізувати суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. У середині 1990-х рр. було закладено теоретико-методологічне підґрунтя нових підходів, а німецькі та американські університети відреагували на це впровадженням нових навчальних курсів з історичної пам'яті.

В Україні цією проблематикою займаються такі вчені, як Ю. Зерній [6], Г. Касьянов [7], А. Киридон [8], А. Кудряченко [9], Л. Нагорна [10], В. Солдатенко [11], В. Ткаченко [12], Ю. Шаповал [13] та ін. Важливо підкреслити, що проблематика історичної пам'яті викликає неабиякий інтерес серед науковців світу.

Європейські історики, філософи, історики мистецтв почали всерйоз аналізувати історичне минуле, роль тієї чи тієї держави, помилки політиків, що призвели до злочинів й історичної провини. Часто вживаний у німецькомовному просторі термін «Bewältigung der Vergangenheit» («подолання минулого») увійшов у науковий обіг ФРН [14]. Він спонукав німців замислитися над минулим заради свого майбутнього. У цьому контексті варто згадати спадщину націонал-соціалізму.

Німеччина має великий досвід подолання обтяжливого минулого. Подолання минулого – категорія, що прямо стосується сьогодення та майбутнього німецького народу. Про це писав після завершення Другої світової війни філософ К. Ясперс: «Надія тільки на те, що жах буде усвідомлений. Не можна допустити, щоб жахи минулого пішли в забуття. Потрібно весь час нагадувати про минуле. Воно виявилося можливим, і ця можливість залишається. Лише знання здатні запобігти їй» [15].

Дискусія щодо історичного минулого і його інтерпретацій почалася ще у 1960-і рр. з «суперечки Фішера» про вину німців у Першій світовій війні. Суперечки істориків, що точилися у другій половині 1980-х рр., спонукали німців повернутися до минулого. Пролунали звинувачення навіть на адресу канцлера Г. Коля у спробі реабілітації нацизму. До цієї дискусії долучився тодішній президент ФРН Р. Вайцзеккер, який під час свого виступу 8 травня 1985 р. заявив, що лише німці, які довірили владу Гітлеру, винні у злочинах проти інших народів і у своїх стражданнях.

Дискусія загострилася після виходу друком статті Е. Нольте «Минуле, що не минає» у газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (1986 р.). Заява Нольте про тотожність між нацизмом і комунізмом викликала наукові дискусії і спонукала до дослідження історії виникнення нацизму [16]. Проти цієї гіпотези виступили відомі вчені Ю. Габермас, Г. Моммзен та ін.

Вагомим внеском у дослідження історії пам'яті у ФРН є роботи російського історика А. І. Борзняка. Вчений проаналізував шлях німецького суспільства від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистської історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті» [17]. Усвідомлення суспільством того факту, що Гітлера підтримувало фактично все населення тогочасної Німеччини, яке прямо чи опосередковано винне у злочинах тих часів, відбувалося з неабиякими складнощами. Пересічні німці не бажали визнавати національну вину і відповідальність. Другу половину 1960-х – до початку 1990-х рр. включно історик охарактеризував як тривалу фазу висновків та уроків з минулого. У цей період нове покоління порушило питання, які протягом десятиліть замовчувалися їхніми батьками. Коли свідків тогочасних подій більше немає, залишаються особисті фото, документи та розповіді, що переповідалися рідними, які дозволяють частково відтворити події минулого.

Конфронтація держави з її минулим, пам'ять і опрацювання серйозних трагічних сторінок історії, таких як геноцид, злочини проти людства та військові злочини, має велике значення для майбутнього країни. Нині у ФРН триває фаза «активної культури пам'яті», яка бере початок від моменту об'єднання Німеччини. Важливим є те, що німці визнали свою провину за злочини 1939-1945 рр., цей процес був довгим і суперечливим, але в результаті дискусій і взаємодії держави, суспільства і вчених сформувалася унікальна культурна пам'ять.

Зазвичай зв'язок між мистецтвом і політикою характеризується звинуваченнями в інструменталізації мистецтва. Йдеться і про «політичну функцію мистецтва», «пропаганду», утилізацію естетичного змісту, коли форма приноситься у жертву принципу, що є чужим творів мистецтва.

Культурна політика націонал-соціалістичної Німеччини тісно пов'язана з пограбуваннями, відчуженням і трофейним мистецтвом. Підкреслимо, що

дискусії щодо компенсацій євреям відновилися в Німеччині після знайденої у Мюнхені (2012 р.) видатної мистецької колекції. Історія забутого мистецького скарбу свідчить: власність, вилучена у єврейських родин під час націонал-соціалізму, донині повноцінно не відшкодована їхнім спадкоємцям. І йдеться не лише про мистецтво, адже вилучення майна на користь німців було тоді частиною державної політики, так званою «арієзацією». Вони хотіли знищити культурну спадщину та весь ландшафт пам'яті євреїв. І це було частиною Голокосту.

Варто констатувати, що, незважаючи на докладені зусилля європейських країн після закінчення Другої світової війни, значна кількість конфіскованого у євреїв майна залишається неповернутою. «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це відновлення правосуддя, справедливості і людської гідності» [18].

Тернистий шлях осмислення німцями минулого досліджували німецькі вчені Я. Ассман та А. Ассман [5; 19]. Зокрема, вони зазначали, що німецьке суспільство є яскравим прикладом активного громадянського суспільства, виступали за спорудження меморіальних комплексів жертвам нацизму. Визначений напрям дослідження науковці поширювали на соціальну сферу відновлення всіх елементів справедливості.

Спогади і пам'ять уже тривалий час досліджуються в історичній науці ФРН. Варто зазначити, що після довгих дискусій про недоцільність обтяження почуттям провини невинного у нацистських злочинах покоління німців, у травні 2005 р. поблизу Рейхстагу було споруджено Центральний меморіал пам'яті загиблим євреям Європи. Композиція меморіалу складається з 2711 бетонних стел, між якими розташовано підземний центр інформації – це виставка фотографій із родинних архівів жертв Голокосту. Велика увага до тогочасних злочинів та спорудження у Берліні низки меморіальних комплексів додали гостроти питанню провини та відповідальності. Ці споруди увічнили пам'ять

про жертви політики націонал-соціалізму, оприлюднили механізми скоєння злочинів проти людства і запобігання їх проявам у майбутньому. Цей та інші меморіальні комплекси підкреслюють, наскільки болючим і травматичним є минуле, якої ваги у німецькому історичному дискурсі та в суспільстві набули проблеми пам'яті. Велика робота німецьких істориків з опрацювання досвіду жертв нацизму, інтерв'ю зі свідками тих подій дали підстави для глибшого його сприйняття і розуміння. Також у науковому обігу широкоживаними стали такі терміни, як «європеїзація пам'яті», «поліфонія пам'яті» тощо.

У німецькому історичному дискурсі особливої ваги набула проблема розшуку, ідентифікації, повернення, захисту і подальшого збереження культурних цінностей, викрадених націонал-соціалістами під час Другої світової війни. Учені аналізують досвід і спогади тих, чий цінності під час війни були насильницьким шляхом відчужені, людей, які терпіли поневірення і переслідування на всіх територіях, окупованих німецьким вермахтом у ході Другої світової. Особлива увага приділяється громадянам єврейського походження. Адже задля підтримання найпростіших умов виживання або ж із метою фінансування еміграції власники змушені були продавати велику кількість картин, графіки, скульптур, книг і антикваріату, навіть за безцінь [20].

Наслідки політики націонал-соціалізму в культурній сфері періоду Другої світової війни, пов'язані з проблемами незаконного переміщення культурних цінностей та потреби їх повернення, не обмежуються чіткими історичними межами.

До важливих чинників формування культурної ідентичності суспільства належать долі осіб, події, місця, спогади. Окремі спогади дозволяють історикам відтворити повну картину і дослідити колективну пам'ять про складний період протистояння і боротьби.

У цьому зв'язку важливо звернутися до практики колекціонування творів мистецтва, якою займалася нацистська верхівка. Вона не стільки цінувала

мистецтво, скільки вбачала в ньому засіб для втілення своїх ідей і реалізації цілей. Прагнучи світового панування, Гітлер намагався зібрати найбільшу в історії колекцію творів мистецтва. Особисте зібрання німецького пейзажного і жанрового живопису XIX століття, що його колекціонував Гітлер у 1930-х рр., мало утворити базу для «Музею фюрера», який він планував заснувати у м. Лінц, в Австрії. Це мало бути награвоване у 1938 р. у єврейського населення Австрії, пізніше Польщі, Франції (Оперативний штаб А. Розенберга конфіскував у французьких євреїв більше 21 тис. творів мистецтва) та інших західноєвропейських країн. На полювання за творами мистецтва, які призначалися для «Музею фюрера», були мобілізовані численні агенти, які досить активно діяли у Західній Європі. Важливо підкреслити, що місце розташування багатьох творів мистецтва, вилучених у ті часи, невідоме донині [21].

Мистецтво нацистів досі залишається великим табу в німецьких музеях. Примітно, що «Музей під землею» у Бохумі вперше протиставив мистецькі твори, які поцінував Гітлер, так званому «дегенеративному мистецтву». У цих роботах простежується сфальшований реалізм, такі твори – це документи епохи, вони підтримували ментальність режиму, представляючи світ таким, яким він насправді не був [21].

Головний центр зібраного мистецтва знаходиться у Мюнхені (Central Collecting Point München), інший розташовувався у Вісбадені. З цих центрів, починаючи від травня 1945 р., переможці повертали колишнім власникам трофейне мистецтво з окупованих територій і викрадені у євреїв твори мистецтва.

Американський історик та адвокат У. Кортє, визнаний експерт з тематики викраденого мистецтва, підкреслив, що у штаті Нью-Йорк працює центр, який визначає колишніх власників загарбаного та єврейського мистецтва. Звертатися до центру можуть як приватні особи, так і музеї та інші форми публічних

колекцій. Важливо, що близько 100 тис. екземплярів ідентифікованих творів мистецтва донині не повернуті законним власникам, вони розпорошені по світу, зберігаються у публічних колекціях, музеях, на художніх виставках та у приватних власників і не можуть бути точно визначені кількісно [22].

Особливу цінність мають спогади про викрадене мистецтво, про почуття втрати. Не внесені до облікових списків цінності потрапляли з окупованої Німеччини у треті країни, після чого сліди їх часто губилися.

У Східній Європі встановити картину втрат було складніше. Адже культурні цінності зі сходу на захід були вивезені німецькими нацистськими організаціями та відомствами. У цьому контексті йдеться про спеціальні служби й організації – Ейнзацштаб рейхслайтера А. Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга». Робоча група А. Розенберга була однією з найважливіших організацій систематичного грабунку культурних активів. За вірогідним схваленням самого Гітлера вона розширила свої повноваження на цінні твори мистецтва єврейських власників, а пізніше також всіх окупованих територій, усі інші культурні зібрання «супротивника», архіви і бібліотеки [23].

Німецькі підрозділи грабували музейні колекції, художні галереї, бібліотеки, церкви і вивозили майно до Німеччини. Вкраденими виявились і твори мистецтва з численних приватних колекцій. Навіть у XXI столітті втрачені твори мистецтва, які багато років вважались безслідно зниклими, повільно повертаються до своїх власників або їхніх нащадків. Доволі типовими є випадки, коли вже нинішні господарі творів мистецтва не володіють інформацією щодо їхнього походження і не підозрюють про їхнє «обтяжливе минуле». Під час війни деякі німецькі солдати забирали твори мистецтва з українських і російських музеїв та церков як сувенір на згадку.

За сучасних умов складнощі нерідко призводять до того, що політики з багатьох питань не завжди можуть знайти спільну мову, натомість прості

громадяни готові йти назустріч один одному, щоб виправити помилки, успадковані від історичного минулого, таким чином працює «громадянська дипломатія» [23].

Показовим у цьому зв'язку є повернення з Німеччини до Росії ікони Божої Матері Скоропослушниці. Ця ікона належала великому князю Олексію Олександровичу і увійшла до зібрання музею-заповідника «Царське село», але під час Другої світової війни безслідно зникла і довгі роки вважалася втраченою назавжди. Під час дослідження підтвердилося, що з Росії святиню вивіз німецький армійський священник Ф. Фельдхаус. Пізніше реліквія дісталася у спадок його доньці Г. Деммінг, сім'я якої вирішила повернути ікону до Росії. У справі повернення неабияку роль відіграв В. Айхведе та Музей ікон у м. Реклінгхаузен (ФРН) [24].

Слушним є застереження німецького археолога, директора «Фонду пруської культурної спадщини» Г. Парцінгера щодо необхідності для німецьких дослідників отримання доступу до всіх архівів, аби була можливість крок за кроком дослідити, де і які об'єкти ще зберігаються і в якому стані вони перебувають.

Наслідки злочинної нацистської політики неодмінно повинні бути подолані. Таким чином, Німецький центр втрачених культурних цінностей виділив для децентралізованого пошуку культурних цінностей, вилучених в умовах переслідування націонал-соціалістами, 2 млн 15 тис. євро. Особливим є те, що ці установи працюють осторонь великих музеїв мистецтв, які також зобов'язалися здійснювати пошуки викрадених нацистами творів мистецтва. Це має слугувати прикладом для інших сфер, таких як університетські колекції, технічні музеї і державні бібліотеки [25].

У європейських країнах проблеми, пов'язані з викраденим мистецтвом, вирішують на державному рівні. В Австрії та Франції держава опікується дослідженням походження награвованого.

Держави-члени ЄС застосовують практику створення каталогів національних скарбів й ухвалюють правила повернення культурних цінностей, вивезених незаконним шляхом. Неготовність у повному обсязі визнати і осмислити своє обтяжливе минуле затримує роботу над його подоланням і опрацюванням власної культури пам'яті, яка ґрунтується на визнанні своєї провини і відповідальності.

У справі подолання наслідків політики націонал-соціалізму у сфері культури важливим є досвід Німеччини останніх десятиліть, нове ставлення у громадян сучасної ФРН до успадкованої від Третього рейху проблематики.

Досвід останніх десятиліть у вирішенні проблем пошуку і реституції втрачених, викрадених і незаконно відчужених творів мистецтва може бути цінним для України, що стоїть на порозі переосмислення свого травматичного минулого і потребує його цілісної оцінки.

Джерела та література:

1. Roman Herzog Rede von Bundespräsident Roman Herzog “Die Zukunft der Erinnerung”. – 27 Januar. – 1999. URL: http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Roman-Herzog/Reden/1999/01/19990127_Rede.html
2. Хальбваск М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3. С. 8-27.
3. Warburg A. Ausgewählte Schriften und Würdigungen. Baden-Baden: Körner, 1980. 648 s.
4. Nora P. 1989 Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. Respresentations. 1989. № 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory. P. 7-25.
5. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: C. H. Beck, 2013. 344 s.
6. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. Політичний менеджмент. 2008. № 5. С. 104-115. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe2008512>
7. Касьянов Г. Национализация истории в Украине. Национальные истории на постсоветском пространстве / Ф. Бомсдорф, Г. Бордюгов (ред.). Москва, 2009. С. 119-147.
8. Киридон А. М. Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття. Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 6. С. 77-86.
9. Кудряченко А. І. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті ФРН. Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 1 (5). С. 96-121.

10. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
11. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. Національна та історична пам'ять. 2011. Вип. 1. С. 7-25. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip201113>
12. Кремень В., Ткаченко В. Філософія історичного дискурсу в час політизації історії та історизації політики. Політичний менеджмент. 2009. № 3. С. 26-45.
13. Шаповал Ю. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІПіЕНД, 2013. 600 с.
14. Assmann A. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München: C. H. Beck, 1999. 420 s.; Assmann A. Ein deutsches Trauma? Die Kollektivschuldthese zwischen Erinnern und Vergessen // Merkur des Jahres. 1999. Heft 608. Dezember. 53 Jahrgang. S. 1142-1154.
15. Jaspers K. Die Schuldfrage. Heidelberg, 1946. 106 s.
16. Ernst Nolte Vergangenheit, die nicht vergehen will. [Historikerstreit] // Frankfurter Allgemeine Zeitung, 6 Juni 1986. URL: http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0080_nol_de.pdf
17. Борозняк А. И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины XX и начала XXI века. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 352 с.
18. Сандерс Л., Квіренко Л. Дослідження: У Східній Європі не повертають єврейську власність. URL: <http://www.dw.com/uk/28.04.2017>
19. Assmann A. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München: C. H. Beck, 1999. 420 s.
20. Солошенко В. В. Опыт возвращения, защиты и сохранения культурных ценностей: немецкий дискурс // Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. Вып. 7. Монография. Дискурсы рефлексии и рефлексия как дискурс. Минск: «РИВШ», 2017. С. 179-188.; Солошенко В. В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму. Зовнішні справи. 2016. № 8. С. 28-34.
21. Опрацювання минулого – мистецтво часів націонал-соціалізму виставили в Бохумі. URL: <http://europravda.net/prois/88519-opracyuvannya-minulogo-mistectvo-chasv-naconal-socialzmu-vistavili-v-bohum.html>
22. Bundesamt für zentrale Dienste und offene Vermögensfragen Vermögensrecht. URL: <http://www.badv.bund.de/DE/OffeneVermoeogensfragen/Vermoeogensrecht/start.html>
23. Dehnel R. Die Täter, die Opfer und die Kunst. Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug // Osteuropa. 2006. № 1-2. S. 7-22.
24. Королева Н., Евдокимова О. Возвращение «Скоропослушницы». URL: <http://www.dw.com/ru/%19140845>

25. Німецький Центр втрачених культурних цінностей виділив близько 2,15 млн євро для 22 проектів з дослідження походження творів мистецтва. URL: www.kulturgutverluste.de

Відомості про автора: Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ ЗАСОБАМИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В ІТАЛІЇ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано стан, здобутки та невдачі у здійсненні державної культурної політики і політики пам'яті у справі формування загальнонаціональної ідентичності в Італійській Республіці. Показано, що багатосуб'єктність культурної політики загалом у поєднанні з приватизацією об'єктів культури, призвели до фактичної втрати державою можливостей проведення в країні державної політики пам'яті та негативно впливають на формування загальнонаціональної італійської ідентичності. Наслідком того стало посилення регіональних ідентифікацій і федералістських, а подеколи й сепаратистських настроїв. Зроблено висновок, що розширення прав регіонів як спосіб забезпечення дотримання принципу субсидіарності має свій зворотний негативний бік і є гальмом на шляху збереження єдності країни і консолідації суспільства.

Ключові слова: Республіка Італія, культурна політика, національна ідентифікація, політика пам'яті, регіоналізм, сепаратизм.

Metelova T. The Formation of National Unity by Means of a Memory Policy in Italy: Experience for Ukraine

The article analyzes the state, achievements and failures in the implementation of the state cultural policy and memory policy in the formation of a national identity in Italian Republic. It was shown that the polysubject of cultural policy in general, combined with the privatization of cultural objects, led to the actual loss of the state's ability to hold a state policy of memory in the country and to have a negative effect on the formation of national identity in Italy. The consequence of this was the strengthening of regional identities and federalist, and sometimes separatist sentiment. It is concluded that the expansion of the rights of regions as a way of ensuring compliance with the principle of subsidiarity has its reverse negative side and serves as a brake on the path to preserving the unity of the country and consolidating the society.

Keywords: Italian Republic, cultural policy, national identity, memory policy, regionalism, separatism.

Метелева Т.А. Формирование общенационального единства средствами политики памяти в Италии: опыт для Украины

В статье проанализированы состояние, достижения и неудачи в осуществлении государственной культурной политики и политики памяти в деле формирования общенациональной идентичности в Итальянской Республике. Показано, что многосубъектность культурной политики в целом в сочетании с приватизацией объектов культуры привели к фактической утрате государством возможностей проведения в стране государственной политики памяти и негативно влияют на формирование общенациональной итальянской идентичности. Следствием этого стало усиление региональных идентификаций и федералистских, а иногда и сепаратистских настроений. Сделан вывод, что расширение прав регионов как способ обеспечения соблюдения принципа субсидиарности

имеет свою обратную негативную сторону и является препятствием на пути сохранения единства страны и консолидации общества.

Ключевые слова: *Республика Италия, культурная политика, национальная идентификация, политика памяти, регионализм, сепаратизм.*

Історична пам'ять – потужний інструмент консолідації суспільства і формування загальнонаціональної ідентичності громадян. Однак інструмент водночас небезпечний, здатний, за невправного застосування, призвести до зворотного результату – зростання соціальної напруги, посилення конфліктогенного потенціалу суспільства й навіть загострення міждержавних відносин. Що й демонструють нам так звані «війни пам'яті» в останні десятиліття. Сьогодні для України узагальнення накопиченого країнами світу досвіду застосування державної політики пам'яті, особливо в контексті потреб боротьби з відцентровими процесами й регіональним сепаратизмом, аналіз засобів і способів досягнення успіхів на тому шляху та врахування невдач є вкрай важливими. І з цього погляду чимало корисних висновків можна зробити, вивчаючи досвід політики пам'яті як важливого складника державної культурної політики Італії.

Попри всі відмінності в історичних шляхах України й Італії є в них і чимало спільного. Обидві країни на своєму історичному шляху мали тривалий досвід державності на окремих територіях, що входять нині до їх складу, впродовж своєї найновітнішої історії зазнавали (звісно, значно різною мірою і в дуже відмінних формах) впливу зовнішніх чинників на роздмухування сепаратистських настроїв в окремих регіонах, в обох (і це – насамперед) різні частини територій історично перебували під впливом протилежних культурно-цивілізаційних центрів тяжіння. Загалом це й зумовило істотні відмінності всередині країн – між Сходом і Заходом в Україні та Північчю й Півднем в Італії та слугувало глибинною підставою для розвитку в них значних ідентифікаційних відмінностей і регіонального сепаратизму. Відтак досвід Італії

у здійсненні державної політики пам'яті як засобу формування загальнонаціональної ідентичності й національної єдності, його позитиви й негативи, варто враховувати й Україні.

Історико-культурні, світоглядно-ціннісні, соціоекономічні й політичні відмінності, що сьогодні зберігаються між регіонами Італії, було закладено на італійських землях упродовж усього етногенезу. Подальший історичний розвиток сприяв їхньому збереженню, а подекуди й посиленню.

Першим етносом, що населяв центральні і північно-західні райони Італії від IX-VIII ст. до н. е., були етруски, які відіграли значну роль у формуванні римської культури, ментальності та традицій державотворення. Найдавніші міста-держави на Апеннінському півострові виникають саме на їхніх землях. У VIII ст. до н. е. на території сучасних північних і центральних областей Італії почав формуватися етруський союз 12 міст, у подальшому ними здійснюється систематична колонізація північного сходу – долини річки По (Паданії) та південного заходу (Кампанії). У III ст. до н. е. всю територію до р. По займають римляни, які, взявши Медіолан (Мілан), встановлюють контроль над Цизальпійською Галлією (Північною Італією), тоді населеною кельтами.

Потужні основи державницького життя італійських земель закладено існуванням Римської імперії, до складу якої вони входили. Історичною подією, що визначила поглиблення відмінностей у культурному розвитку півночі й півдня Італії, був поділ Римської імперії на дві частини у 395 р. Столицею Західної Римської імперії стає Мілан, що натоді вже понад триста років мав досвід міського самоврядування, Східної – Константинополь. В останні десятиліття існування Західної Римської імперії її очільники фактично були ставлениками германських вождів. Після розпаду Західної Римської імперії у 476 р. північна Італія потрапила під контроль німецьких етносів – остготів, лангобардів, франків. Натомість південь Італії, Венеція і Сицилія залишалися під впливом Східної Римської імперії – Візантійської. У 535 р. візантійські

війська захопили спочатку Сицилію, а згодом всю Південну Італію. Зрештою під тиском візантійців остготи змушені були піти з Італії, яка в 555 р. була приєднана до Східної Римської імперії. Однак невдовзі домінування Візантії на італійських землях було підірване появою германського племені лангобардів, які закріпилися на півночі та в центрі Італії (у долині р. По та її притоку Ломбардії), заснувавши Королівство лангобардів (568-774). Під контролем Візантії залишилися низка прибережних провінцій з містами Рим, Неаполь, регіон Калабрія, о-ви Сицилія і Сардинія. «Завоювання Італії лангобардами призвело до значних змін у суспільному ладі Північної та Середньої Італії: вони знищили майже всю стару рабовласницьку верхівку та суттєво змінили поземельні відносини в регіоні, ліквідували великі латифундії. Уже в VII ст. лангобарди поступово засвоїли латинську мову, звичай ї почали асимілюватись серед автохтонного римського населення» [9, с. 490]. Водночас на контрольованих Візантією південних землях латифундистський спосіб організації земельних відносин й далі зберігався впродовж століть.

У VIII столітті Північна та частково Середня Італія увійшли до складу держави франків. Проте загалом Італія залишалася роздробленою на низку герцогств, графств та міст, між якими тривали усобиці. Значна частина Південної Італії, зокрема Сицилія, продовжували перебувати під владою Візантійської імперії.

Північну Італію у 951 р. захоплює германський король Оттон I, який коронується як король Лангобардії, а згодом, у 961-962 рр., зайнявши Рим, з рук Папи Римського він отримує корону імператора Римської імперії. Постає новий державно-політичний утвір – Священна Римська імперія, що включала в себе німецькі та північну частину італійських земель. Разом з тим візантійський вплив на півдні Італії у IX-X століттях поєднувався з експансією ісламу, а Сицилія була поступово підкорена арабами. До середини XI ст. більше

половини жителів Сицилії вже сповідували іслам, перехід у який активно стимулювався [29, р. 185].

Після смерті імператора Оттона III у 1001 р. територія Італії, залишившись без центральної політичної влади, перетворилася на арену воєнного протистояння кількох держав. У XI столітті південну Італію під свій контроль беруть нормани, які переймають її орієнтальну культуру [26].

Від часів Ранняго Середньовіччя італійські міста виступали значною політичною силою, відіграючи роль регіональних або й загальноіталійських центрів культури, торгівлі та ремесел. В XI-XII століттях Італія являла собою країну міст, де на загальній площі 300 тис. кв. км нараховувалось 278 міст, що виступали центрами адміністративних округів [9, с. 490]. У цей час більшість міст у північній та центральній частині Італії – Венеція, Генуя, Флоренція, Піза, Верона, Бергамо, Падуя, Віченца, Феррара тощо стають незалежними містами-комунами. Уже в XIV столітті міста півночі Італії перетворилися на найбільші в Європі центри промисловості й торгівлі, а у Флоренції, Венеції, Сієні, Мілані з'явилися перші елементи раннього капіталізму. Зокрема, у Флоренції виникли перші в світі мануфактури, більшість селян Північної та Центральної Італії вже в XIII-XIV століттях були особисто вільними, також саме в Італії (у П'ємонті) сталося перше велике антифеодальне й антицерковне селянське повстання в Європі (повстання Дольчино 1304-1307 рр.) і перші великі повстання найманих працівників (Сієна – 1371 р., Флоренція – 1378 р.) з вимогами не лише економічних, а й політичних прав. Натомість особливістю економічного розвитку Південної Італії була втрата містами прав самоврядування, переважання експорту землеробської продукції, що призвело до швидкого закріпачення селян, слабого розвитку ремесел та консервації феодальних відносин [9, с. 492].

Провідну об'єднавчу роль на півночі Італії тривалий час відігравав Мілан, який наприкінці XIV – на початку XV століть завойовує та приєднує Верону,

Віченцу, Падую, Пізу, Сієну, Перуджу, у Ломбардії починає формуватися централізована держава, успіхам якої протистоять самодостатня Венеція, що перебуває під візантійським впливом, та волелюбна Флоренція з чималим досвідом як самоврядного, так і олігархічного правління.

Пожвавлення зовнішньої торгівлі італійських держав і міст у другій половині XVI століття вплинуло і на розвиток торгівлі між ними самими. Посилюється поділ праці: північ постачала на південь промислові товари, натомість південь залишався своєрідним сировинним додатком і постачав на північ сировину та споживчі продукти.

На перебіг подій в Італії значний вплив мала Велика французька революція. Захоплені її гаслами, італійці виступали за проведення кардинальних суспільних реформ та створення єдиної національної держави. Французька влада була зацікавлена в ліквідації монархічних режимів на Апеннінах і сприяла республіканським рухам. У 1796 р. в межах Модени, Реджіо, Болоньї та Феррари було створено французький протекторат під назвою Циспаданська республіка, а в межах Ломбардії (Мілан, Мантуя) – Транспаданська республіка. У 1797 р. вони об'єдналися в Цизальпійську республіку зі столицею в Мілані та населенням близько 3,2 млн осіб.

Початок XIX століття позначився процесами формування національної свідомості італійців, поширенням і піднесенням національно-визвольного руху та боротьби за політичне об'єднання Італії. Упродовж першої половини – середини цього століття територіями Італії (Неаполітанське королівство, П'ємонт, герцогство Пармське, Генуя) прокочується низка повстань, натхненних ідеями національно-визвольного руху – Рісорджименто. У 1831 р. в Марселі виникає патріотичний рух «Молода Італія», що ставив за мету об'єднання країни та включення її до європейського контексту. Тоді ж унаслідок повстань у Модені, Болоньї, Пармі до влади прийшли ліберальні уряди, а ліберально-буржуазні кола Феррари, Романьї, Марки й Умбрії на зібранні в Болоньї

ухвалили рішення про злиття повсталих провінцій в єдину державу – «Об'єднання провінцій Італії».

Війна з Австрією 1859-1860 рр. (Друга війна за незалежність) призвела до піднесення національно-визвольного руху. На серії плебісцитів країни Центральної Італії (Ломбардія, Модена, Редджо, Парма, Тоскана, Болонья, Феррара, Равенна, Форлі) висловилися за злиття із Сардинським королівством зі столицею в Турині, яке на цей час перетворилося на центр тяжіння в об'єднанні італійських земель. Таким чином, до кінця 1860 р. Італія (крім Римської області, Лаціо і Венеції) була фактично об'єднана. 27.01.1861 р. на всіх звільнених землях Італії було організовано вибори, що дало можливість 18.02.1861 р. скликати в Турині всеіталійський (за винятком Венеції та Риму) парламент, який 17.03.1861 р. проголосив створення єдиної італійської держави і Віктора Емануїла II її королем.

Після війни з Австрією 1866 р. (Третьої війни за незалежність), за положеннями Віденського мирного договору, Італія отримала від Австрійської імперії Венеційську область, а в 1870 р. до складу Італійського королівства було приєднано й Папську область із Римом. Ці рішення були підтверджені місцевими плебісцитами. У 1871 р. столицю Італійського королівства було перенесено до Риму. З приєднанням Риму італійський національно-визвольний рух (Рісорджименто) завершився утворенням єдиного Італійського королівства, заснованого на принципах унітаризму й централізму [14, с. 13].

Наведений стислий огляд історичного шляху, який ледь більше півтора століття тому призвів до об'єднання італійських земель (що мали давні власні і відмінні державницькі традиції та зазнавали істотно відмінних культурних впливів) у єдину державу, дозволяє побачити, що нинішнє апелювання сепаратистськи, федералістськи та регіоналістськи орієнтованих політичних сил півночі й півдня Італії до різного минулого, до етногенетичних та історико-культурних відмінностей має під собою певний ґрунт. І виведення їхнього

родоводу лише з нерозв'язаних економічних потреб регіонів, як це часто трапляється в науковій літературі, є значним спрощенням.

Від початку етногенезу на італійських землях спостерігаються спричинені внутрішніми процесами та зовнішніми історико-культурними впливами відмінності між північчю та півднем. Найдавніші міста, що виникають на півночі на ґрунті етрусського й кельтського етносів, надалі зазнають потужного впливу етносів німецьких. Упродовж архаїчного й античного часу, Середніх віків прогресивного значення і статусу центру тяжіння на півночі Італії набувають Мілан і загалом Паданія, де формуються основи північно-італійської ідентичності. Цей же регіон перетворюється на локомотив ранньоіндустріальних (капіталістичних) відносин, що є живильним комунікативним ґрунтом для формування особистісних і активістських цінностей. Відповідний ціннісний ландшафт сприяє активному цивілізаційному розвитку цих територій і в модерну добу – зміцненню тут індустріального способу виробництва, сприяє й процесам націєтворення та формування засад демократичної і правової держави. Натомість італійський південь модифікується згідно з візантійськими, частково – арабськими впливами, з їх акцентованою ціннісною апологією підпорядкованості індивіда громаді, що в політичному плані перешкоджає формуванню демократизму й територіального самоврядування, а в економічному – є гальмом на шляху індустріальних перетворень. А отже, тривалий час території Італії перебувають під переважним впливом двох різних культурно-цивілізаційних центрів тяжіння – світоглядно й ціннісно відмінних Західної та Східної Римських імперій та їхньої культурно-світоглядної спадщини.

В об'єднаній Італії розрив між північчю та півднем країни не зменшується, а в чомусь і посилюється, отримуючи виразний економічний вигляд як розрив між «багатою Північчю» і «бідним Півднем». «У 1860-х рр. дохід на душу населення на півдні був на 20 % нижчим, ніж на півночі, де

правом голосу користувався кожен 12-й житель, а на півдні – лише кожен 38-й житель» [9, с. 499]. Наприкінці XIX – початку XX століть економіка півдня «мала аграрний, напівфеодальний характер і відрзнялася слабо розвинутою інфраструктурою, екстенсивним латифундійним землеробством (з окремими вкрапленнями фермерського господарства, орієнтованого на зовнішні ринки), зародковою промисловістю, що перебувала на ремісничко-мануфактурній стадії. У соціальній сфері панували патріархальна ціннісна система і традиційне за своєю структурою суспільство, панівні позиції в якому посідали земельна аристократія і церква» [15, с. 44].

Такий само поділ на індустріальну і в подальшому постіндустріальну північ і більш відсталий південь зберігається, а частково й посилюється у XX столітті, перетворюючись, як відзначає Р. Патнем, на сталу ознаку економічного ландшафту країни [13]. Дослідження, проведене регіональною радою округу Венето у 1985-1990 рр., виявило, що чотири області півночі – Ломбардія, П'ємонт, Венето і Емілія-Романья – сплачували 45 % національних податків, 62 % ПДВ і 63,5 % місцевих податків. Вони давали державі 33,9 % фондів, перерозподілених на користь місцевих і регіональних урядів. Так, на кожні 100 лір, сплачених ломбардійцями, назад від держави вони отримували всього 24,5 ліри, жителі П'ємонту – 30, венеційці – 35, жителі округу Емілія-Романья – 37. На відміну від них, жителі південних округів отримували: Моліс – 80, Пуглія – 58, Калабрія – 84, Базіліката – 85 лір. У 2000 р. на одного мешканця регіонів зі спеціальним статусом на півночі країни в середньому припадало 6256 євро витрат на рік, у той час як у звичайних регіонах ця сума склала 2521 євро [18, р. 106]. Станом на 2012 р. у розвиненому північному регіоні зі спеціальними правами Трентіно-Альто-Адідже (Південний Тіроль) безробіття зберігалось на рівні не вище 4 %, у той час як у середньому по Італії воно сягало 11 %, а на Сицилії – 20 % [29]. Валовий регіональний продукт на душу населення за даними 2014 р. становить у Південному Тіролі (північ Італії)

37 тис. євро, а в Неаполі, що належить до південної частини, – 16 тис. євро на рік [25]. За підрахунками губернатора Ломбардії Роберто Мароні, цей регіон станом на 2017 р. надає центральному уряду щорічно на 54 млрд євро більше, аніж отримує [5]. Такий економічний розрив у соціальній площині екстраполюється на постійне взаємне незадоволення півночі й півдня країни й інспірує відцентрові процеси.

Слід, однак, зазначити, що не лише економічні відмінності спричиняють і визначають сьогодні значну регіональну строкатість країни й певну недосформованість італійської нації. Не меншими є й наявні до цього часу світоглядно-культурні, ціннісні розбіжності між півднем і північчю. Від кінця XIX століття і донині для італійської півночі властиві цінності громадянської культури, солідарної відповідальності, співпраці. В орієнтаціях жителів півдня переважають корпоративізм, безвідповідальність, ухилення від громадського обов'язку, авторитаризм [3, с. 81]. Проведене у 1994 р. соціологічне опитування під керівництвом І. Діаманті та П. Сегатті виявило, що в ієрархії маркерів самоідентифікації італійців «локально-муніципальна прихильність» посідає четверте місце з 11 позицій (64 % респондентів), на останньому ж місці перебувають «почуття громадянина» та «довіра до держави» (16 %). Водночас 78 % респондентів висловилися за розширення повноважень місцевих влад, 71 % – регіональних, і лише 44 % підтримали централізовану державну владу [10, с. 46].

Додатковим чинником, що стає на заваді консолідації італійського суспільства і підживлює відцентрові процеси та дозволяє їх політичним виразникам апелювати до етнокультурної самобутності регіонів, є етнічна і мовна структура країни. «Італія є місцем проживання 14 лінгвістичних меншин, які складають 7 % населення держави. Деякі з них є представниками автохтонного населення, інші – абсорбовані з прилеглих європейських мовних зон. Італійська конституція захищає права мовних меншин, притому деяким з

них надані спеціальні права через регіональні або провінційні нормативні акти, згідно з якими їхня мова використовується офіційно поряд з італійською в місцях компактного проживання» [12, с. 47]. Згідно з Атласом мов світу, що перебувають під загрозою (ЮНЕСКО), в Італії таких найбільше в Європі – 31 мова [2]. Мовна картина півночі Італії демонструє поширеність галло-романських мов. Більшість мов, якими традиційно говорять на півдні Італії, є діалектами неаполітанської і сицилійської. Виняток становить сардинська – мова романської групи, що має статус регіональної мови Євросоюзу. І північні, і південні діалекти відрізняються від стандартної італійської, хоча неаполітанські варіанти схожі з центральною мовною групою, що включає у себе тосканський діалект, на якому базується стандартна італійська. Сицилійський діалект має виражений греко-арабський субстрат з особливостями і звуками, не характерними для італійської мови [22]. На час об'єднання Італії, у 1860-х рр., лінгвістичне розмаїття в Італійському королівстві було настільки велике, що, за різними даними, тільки від 2,5 до 10 % усіх італійців говорили національною мовою [14, с. 14]. «Створивши Італію, ми повинні тепер створити італійців», – ці слова Дж. Гарібальді перетворилися на гасло політичного класу нової держави [20, р. 141]. Італійська мова отримала статус офіційної в країні лише на підставі закону від 15.12.1999 р. «Про захист мовних історичних меншин». Тим же законом визначено, що під охорону держави потрапляють групи населення, що розмовляють албанською, німецькою, грецькою, словенською, хорватською, французькою, каталанською, франко-провансальською, фріульською, ладинською, окситанською й сардинською мовами. Водночас, попри обов'язковість закону для всієї держави, мовні питання віднесено до компетенції регіональних, провінційних і муніципальних органів влади, а отже території, що потрапляють під його дію, визначають муніципалітети за бажанням не менше 15 % жителів або однієї третини муніципальних радників тих же комун. Станом на 2009 р. із 8101 муніципалітету країни закон

здійснювався на місцевому рівні в 1076 комунах, що складає близько 13 % загального числа, на їхній території проживає близько 4 млн осіб, тобто близько 7 % від загальної чисельності населення країни [24].

За таких умов завдання формування загальнонаціональної ідентифікації громадян Італійської Республіки залишається вкрай важливим і сьогодні. Особливої складності набуває це завдання з огляду на свідомо й цілеспрямовано (хоча значною мірою й вимушено) впроваджувану від середини XX століття політику регіоналізації країни. Після кількох хвиль законодавчих новацій, здійснених державною владою країни від 1960-х рр. по сьогодні, зокрема й особливо – Конституційної реформи 2001 р., адміністративно-територіальний і державний устрій нинішньої Італії деякі дослідники визначають як фактично федеративний [3; 12; 14; 16], за якого за центральною владою залишається дуже звужене коло ексклюзивних питань (безпекове, оборонне та фінансове). Унаслідок Конституційної реформи регіони отримали навіть права у сфері міжнародних відносин: право на встановлення власних міжнародних зв'язків під контролем з боку держави, прямих зв'язків регіонів з ЄС, а також здійснення зовнішньої торгівлі. Крім того, реформою 2001 р. запроваджено автономію для всіх суб'єктів італійської країни з державою включно. У ст. 114 оновленого Основного закону зазначено, що «Республіка складається з муніципалітетів, провінцій, столичних міст, регіонів та держави. Муніципалітети, провінції, столичні міста та регіони є автономними суб'єктами, що мають власні статuti, повноваження та функції відповідно до принципів, викладених у Конституції». Така структура управління накладає додаткові обмеження та створює ускладнення для загальнодержавної культурної політики: статус суб'єкта культурної політики, окрім держави, мають 20 регіонів (5 спеціальних і 15 ординарних), що мають законодавчу владу, 103 провінції і 8101 муніципалітет [11]. Таким чином, здійснення культурної політики й політики пам'яті фактично залишається сферою компетенції регіонів як

законодавців на своїх територіях та утримувачів бюджетного фінансування, що негативно впливає на її можливості у справі формування загальнонаціональної ідентифікації.

Для прикладу слід згадати бодай той факт, що законодавчо забезпечені широкі повноваження регіональних влад у галузі культурної політики та комеморації на тлі відсутності кроків з дефашизації країни після Другої світової війни призвели до збереження, консервації та фактичної вбудованості в сучасне культурне життя пам'яток і символів, пов'язаних із італійським фашизмом і його лідером Беніто Муссоліні: у 2004 р. під тиском місцевого політикуму держава визнала місцем «культурного інтересу» Палац італійської цивілізації (Palazzo della Civiltà Italiana), відомий ще як «Квадратний Колізей», побудований наприкінці 1930-х рр. на південному заході столиці Італії у кварталі Всесвітньої виставки (що мала відбутися 1942 р.) за наказом Муссоліні. Палац мав продемонструвати імперську велич країни фашизму – на його екстер'єрі виکارбувана фраза з промови Дуче 1935 р., в якій анонсовано вторгнення до Ефіопії. За окупацію Ефіопії італійську владу було звинувачено у військових злочинах. Однак висловлені лідером італійського фашизму заклики до того сьогодні легально прикрашають «місця культурного інтересу». У 2010 р. здійснено часткову реставрацію Палацу, а з 2015-го тут розташовано штаб-квартиру компанії Fendi [33], що здійснює діяльність у галузі моди і відома своїм меценатством (її коштом реставруються архітектурні пам'ятки Риму [1, с. 42]).

У країні й досі існує розгалужена мережа фашистських пам'яток, що розглядаються як частина культурної спадщини. Один із найвідоміших – Предаппіо, місце народження Муссоліні, де знаходиться його могильний склеп і де нині продаються футболки та інші сувеніри з фашистською символікою. Останніми роками в Італії раз-по-раз здійснюються спроби змінити ставлення до фашистських символів. У 2012 р. мер венетського міста Аффі Етторе Вірі,

користуючись широкими повноваженнями місцевої влади в галузі культури, відкрив у парку, побудованому на виділені центральним регіональним урядом кошти, меморіал нацистському співробітнику і військовому злочинцю генералові Родольфо Граціані. Після публічного протесту уряд скасував виділення коштів на цю мету. У подальшому Е. Вірі звинуватили у «виправданні фашизму», але відкритий меморіал досі функціонує [8].

Водночас, пам'ятники об'єднувачу Італії і творцеві італійської держави в її сучасних межах Джузеппе Гарібальді дедалі частіше піддаються вандалізації, а збереження об'єктів італійської культурної спадщини світового значення попри гарантовану на законодавчому рівні державну охорону пам'яток забезпечується і фінансується вкрай недостатньо. Прикладом тому є всесвітньо відомі Колізей і Помпеї, що потерпають від подальшого руйнування внаслідок природних і техногенних чинників [17]. В Італії станом на 2018 р. перебувають 54 об'єкти культурної спадщини, внесені до переліку ЮНЕСКО. Ще 40 об'єктів мають статус кандидатів на внесення до списку ЮНЕСКО [28]. Загалом же в Італії сконцентровано понад 40 % культурної спадщини людства [31, р. 40]. І хоча італійські культурні скарби щорічно відвідують понад 50 млн туристів і понад 80 % з них цікавляться саме культурою, мистецтвом та історією Італії [7], доходи від туристичного бізнесу і туристичного податку перебувають у розпорядженні регіональних і місцевих влад, що не дозволяє державі належним чином централізовано дбати про загальнонаціональну історико-культурну спадщину і, таким чином, сприяти зміцненню загальноіталійської ідентичності.

У цьому ж контексті показовою є й система свят, із яких загальнодержавними історико-політичними є лише два – День звільнення від фашизму (*Festa della Liberazione* – 25 квітня) та День проголошення Республіки (*Festa della Repubblica* – 2 червня). Решта – релігійні, католицькі. Водночас італійська святкова палітра ясніє масштабними регіональними святами.

Ще більше ускладнює проблему здійснення єдиної державної культурної політики вже неодноразово згаданий розрив між рівнем розвитку півночі й півдня Італії. У «Звіті про економіку культури в Італії» від 2004 р. [19] констатовано наявність величезних відмінностей між цими частинами країни в питаннях забезпечення культурних прав жителів півдня (де зосереджено значну частину культурної спадщини Італії), зокрема й права доступу до культурного надбання. Втім, така констатація тією чи тією мірою здійснювалася й у попередніх звітах (за 1990-2000 рр.). Отож «подолання географічного та соціального дисбалансу культурного життя – одна з актуальних проблем культурної політики Італії» [11, с. 43].

Разом із тим, правові традиції захисту культурної спадщини в Італії є одними з найстаріших в Європі: розроблення концепції охорони національної культурної спадщини тут розпочато ще на початку минулого століття [17]. Перший закон «Про охорону предметів, що являють художній та творчий інтерес», був прийнятий 1 червня 1939 р. Охорона культурної спадщини гарантується і Конституцією Італії. Слід зазначити, що італійське законодавство не містить поняття «пам'ятник історії і культури», натомість вживається поняття «історичне, художнє, археологічне, архівне та бібліотечне надбання». Цим поняттям охоплено рухомі і нерухомі об'єкти, що являють собою художню, історичну, археологічну чи антропологічну цінність [4].

Повноважним державним органом управління культурною спадщиною від 2018 р. є Міністерство культурних цінностей і діяльності (Ministero per i beni e le attività culturali) [21]. Раніше до сфери його компетенції належало ще й опікування туризмом – від 2012 р., ще раніше, від 1974 р., – навколишнього середовища, до того питання збереження культурної спадщини входило до компетенції Міністерства народної освіти. Інші суб'єкти культурної політики відповідають перед Міністерством культурних цінностей і діяльності за ведення каталогу належних їм історико-культурних цінностей та систематичне подання

змін у переліку нерухомих цінностей. Державні витрати на утримання пам'яток архітектури, що охороняються державою (а їх в країні – понад 500 тис.), станом на 2016 р. складають 2,2 млрд євро (0,5 % ВВП) [6].

Інший орган, правомочний здійснювати дії у галузі культурної політики Італії, – створене в 1985 р. Міністерство цивільного захисту, яке через Міністерство з культурних цінностей фінансує відновлення історичних пам'яток, що постраждали від стихійних лих, а також виділяє кошти на попередження таких випадків і здійснення захисту пам'яток.

У 1970-і рр., майже одночасно зі створенням спеціалізованого державного органу управління культурною спадщиною, в країні розпочався процес децентралізації культури, запроваджений низкою нормативних документів – декретом 1972 р. та президентським указом № 616 1977 р., що ними значно розширено компетенцію регіонів у культурній царині, за урядом же залишено переважно контрольні функції [11, с. 43].

Останніми десятиліттями у зв'язку з постійною недостатністю навіть чималих бюджетних коштів на підтримання культурної сфери і збереження культурної спадщини широко практикується залучення приватних інвестицій, зокрема й через приватизацію історико-культурних об'єктів. Станом на 2000 р. приватна частка інвестицій у культурну сферу складала 73,3 %, відповідно державна (усі рівні – сукупно) – 26,7 % [11, с. 46-47]. У 2002 р. на підставі парламентського закону, урядового декрету і президентського указу було створено компанію «La Patrimonio dello Stato s.p.a.» («Надбання»), до якої увійшли державні і приватні структури і завданням якої є, серед іншого, здійснення приватизації об'єктів, що становлять «художній і історичний інтерес» [27]. Сьогодні близько 60 % національного надбання Італії перебуває у приватній власності. Остання обставина теж не сприяє здійсненню єдиної державної культурної політики, що мала би результатом формування загальнонаціональної ідентичності.

Відсутність єдиної політики на національному рівні перетворюється на дедалі більшу проблему. «Брак координації призводить іноді до конфліктів між різними міністерствами, регіональними та муніципальними органами» [11, с. 44]. Прямування країни шляхом цілеспрямованої і послідовної регіоналізації, багатосуб'єктність культурної політики, поєднані з приватизацією об'єктів культури, призвели до фактичної втрати державою можливостей впливати на формування загальнонаціональної італійської ідентичності, до відсутності «національного міфу єдності» – міфу Рісорджименто, якого Італії бракувало від моменту її виникнення як єдиної держави [23, р. 11-12]. Наслідком того стало посилення регіональних ідентифікацій і федералістських, а подеколи й сепаратистських настроїв. Якщо на початку 1990-х рр. кількість мешканців північних регіонів, які виступали за відокремлення від Італії в разі відсутності федеративної реформи, коливалася біля позначки у 20 %, то у 2010-го 58 % населення Італії виступило за федералізацію державного устрою. В разі, якщо перехід до федеративної форми державного устрою не буде здійснено, 61 % жителів північних регіонів висловилися за вихід зі складу Італії [16, с. 120-121].

У підсумку слід зазначити, що розширення прав регіонів та поступове передавання їм дедалі більших повноважень, хоч і є формою дотримання одного з основоположних в країнах-членах ЄС принципів у відносинах «центр-регіони» – принципу субсидіарності, однак, як засвідчує досвід Італії, має свій зворотний негативний бік, будучи гальмом на шляху формування загальнонаціональної ідентичності, збереження єдності країни і консолідації суспільства.

Слід також зазначити, що історико-культурні чинники є не менш значущими за економічні для поширення сепаратистських ідей і настроїв. Можливість мінімізації їхнього впливу пов'язана з повномасштабною культурною політикою держави і, значною мірою, з виваженою політикою історичної пам'яті, спрямованої на формування єдиної багатоетнічної нації. А

для здійснення такої політики інструмент регіоналізації є надзвичайно небезпечним.

Джерела та література:

1. Актуальные проблемы экономики культурного наследия / Под ред. А. Я. Рубинштейна. Москва: Государственный институт искусствознания, 2016. 108 с.
2. Атлас языков мира, находящихся под угрозой исчезновения. ЮНЕСКО. URL: <http://www.unesco.org/new/ru/communication-and-information/access-to-knowledge/linguistic-diversity-and-multilingualism-on-internet/atlas-of-languages-in-danger/>
3. Баранов А. В. Сепаратизм в современной Италии: факторы развития, институционализация, политические стратегии. Человек. Сообщество. Управление, 2015. Т. 16. № 1. С. 78-90.
4. Боргоякова Т. В. Российский и зарубежный опыт сохранения историко-культурного наследия. URL: http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2009/VSF_NEW200904121311/VSF_NEW200904121311_P_008.htm
5. Вдовиченко В. Референдум без развода: что изменит решение об автономии северных регионов Италии. Европейская правда, 24 октября 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/10/24/7072678/>
6. Иванкина Е. В. Реформирование системы управления особо ценными национальными объектами и объектами выдающейся универсальной ценности из списка ЮНЕСКО. URL: <https://www.ftp://ftp.repec.org/opt/ReDIF/RePec/mp/.../041727.pdf>
7. Италия – статистика туризма. URL: <http://www.visit-plus.com/ru/node/3603>
8. Коваленко А. Муссолини жив: Почему в Италии до сих пор берегут фашистские памятники. Depo, 08.10.2017. URL: <https://www.depo.ua/rus/svit/mussolini-zhiviy-chomu-v-italiyi-dosi-berezhut-fashistski-pam-yatniki-20171006653351>
9. Країни світу і Україна: енциклопедія : в 5 тт. / редкол.: А. І. Кудряченко (голова) та ін.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. Т. 1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа / науковий редактор 1 тому А. Г. Бульвінський. 2017. 564 с.
10. Левин И. Б. Италия после Первой республики. Политические институты на рубеже тысячелетий. XX-XXI вв. Сб. статей. Дубна: «Феникс+», 2001. С. 330-357.
11. Миронова Т. Н. Сохранение культурного и природного наследия как главная черта культурной политики стран Европейского региона. Культурная политика. № 2, 2009. С. 41-48.
12. Мінгазутдінов І. О. Південнотірольський сепаратизм в Італії. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 101. ч. 1. С. 47-53.
13. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: Гражданские традиции в современной Италии / Пер. с англ. А. Захарова. Москва: Ad Marginem, 1996. 288 с.

14. Попов Д. И. Италия во второй половине XIX – начале XX в.: на пути к регионализованному государству. Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2017. № 4 (16). С. 13-21.
15. Региональная политика стран ЕС. Центр европейских исследований ИМЭМО РАН ; отв. ред. А. В. Кузнецов. Москва: ИМЭМО РАН, 2009. 230 с.
16. Сардарян Г. Т. Политические проблемы взаимоотношений регионов с центральной властью в Италии: дис. ...канд. полит. наук. Москва: МГИМО МИД России, 2015. 225 с.
17. Яценко Е. П. Проблемы сохранения культурного достояния Италии. Культура в современном мире. 2013. № 4. URL: http://infoculture.rsl.ru/NIKLib/althome/news/KVM_archive/2013/r_arch-kvm_2013-04.htm
18. Benedikter T. The Financial System of the Autonomous Province of Bolzano/Bozen. Tolerance through Law Self Governance and Group Rights in South Tyrol. Edited by Jens Woelk, Francesco Pa lermo, Joseph Marko. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publisher, 2008. 422 p.
19. Bodo C., Spada C. Rapporto sull'economia della cultura in Italia. Il Mulino. URL: https://www.mulino.it/isbn/9788815102294?forcedLocale=it&fbrefresh=CAN_BE_ANYTHING
20. Bull A. Regionalism in Italy. Regionalism in the European Union / ed. P. Wagstaff. Bristol: Intellect Books, 1999. P. 140-157.
21. DECRETO-LEGGE 12 luglio 2018, n. 86. Gazzetto Ufficiale. URL: <http://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2018/07/12/18G00113/sg>
22. Dialetti d'Italia. ALI. URL: <http://atlantelinguistico.it/dialetti-d-italia.html>
23. Galli G. Politica della memoria e gestione del consenso nei due dopoguerra in Italia e Francia: due dibattiti parlamentari a confronto. Roma: Università di Bologna, 2009. 228 p.
24. Lingue di minoranza e scuola. A dieci anni dalla Legge 482/99. 2010. MIUR. Direzione Generale per gli Ordinamenti Scolastici e per l'Autonomia Scolastica. Pubblicazione e stampa a cura delle Edizioni Anicia – marzo 2010. URL: http://www.edscuola.it/archivio/statistiche/lingue_minoranza_scuola.pdf
25. Marchetti S. Italiano? Nein. A Part of Italy Wants Out. Newsweek Magazine. URL: <https://www.newsweek.com/2014/01/17/italiano-nein-part-italy-wants-out-245068.html>
26. Norwich J. J. The Normans in Sicily: The Normans in the South 1016-1130 and the Kingdom in the Sun 1130-1194. London: Penguin Global. 816 p.
27. Patrimonio dello Stato. URL: https://it.wikipedia.org/wiki/Patrimonio_dello_Stato
28. Properties inscribed on the World Heritage List. UNESCO. URL: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/it>
29. Rosenberger M. P. Self-Determination in South Tyrol – The Red Eagle Spreads its Wings. Fair Observer, 2012. URL: <https://www.fairobserver.com/region/europe/self-determination-south-tyrol-red-eagle-spreads-its-wings/>

30. Smith D. M. A History of Sicily: Medieval Sicily 800-1713. London: Chatto & Windus, 1968. 240 p.
31. Vercelli G. Le sette virtu capitali del Bel Paese. Panorama, 2012. № 22. P. 40-43.

Відомості про автора: Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ОБ'ЄДНАНИХ АРАБСЬКИХ ЕМІРАТАХ

Досліджено проблематику історичної пам'яті в ОАЕ, її вплив на сприйняття власного минулого та формування національних символів, розглянуто основні етапи формування політики пам'яті. Розкрито варіанти популяризації історико-культурної спадщини, традицій в Об'єднаних Арабських Еміратах, зокрема, через розвиток музейної справи, проведення народних фестивалів, створення традиційних селищ та організацію інших заходів. Зроблено висновок, що політика пам'яті в ОАЕ покликана сприяти зміцненню національної ідентичності та консолідації громадян, особливо молоді.

Ключові слова: історична пам'ять, Об'єднані Арабські Емірати, національна ідентичність, історико-культурна спадщина, традиції.

Mudriievska I. Politics of Memory as a Factor for the Formation of the National Identity in the United Arab Emirates

There have been studied the problems of the historical memory in the UAE, its influence on the perception of one's own past and the formation of national symbols, have been considered main stages of the formation of the politics of memory. There have been revealed options of the popularization of historical and cultural heritage and traditions in the United Arab Emirates, in particular through the development of the museum business, conducting of folk festivals, creation of heritage villages and organization of other events. There has been concluded that the politics of memory in the UAE is intended to promote the strengthening of the national identity and consolidation of citizens, especially young people of the UAE.

Keywords: historical memory, the United Arab Emirates, national identity, historical and cultural heritage, traditions.

Мудриевская И.И. Политика памяти как фактор формирования национальной идентичности в Объединённых Арабских Эмиратах

Исследована проблематика исторической памяти в ОАЭ, её влияние на восприятие собственного прошлого и формирование национальных символов, рассмотрены основные этапы формирования политики памяти. Раскрыты варианты популяризации историко-культурного наследия, традиций в Объединённых Арабских Эмиратах, в частности, через развитие музейного дела, проведение народных фестивалей, создание традиционных посёлков и организацию других мероприятий. Сделан вывод, что политика памяти в ОАЭ призвана способствовать укреплению национальной идентичности и консолидации граждан, особенно молодёжи.

Ключевые слова: историческая память, Объединённые Арабские Эмираты, национальная идентичность, историко-культурное наследие, традиции.

Процеси глобалізації актуалізували дослідження різноманітних чинників національної ідентичності, зокрема історичної пам'яті. Перебіг формування історичної пам'яті в Об'єднаних Арабських Еміратах залежить від традицій арабського суспільства, релігійних догматів, історичного розвитку регіону Перської затоки. Цінності арабської та ісламської традиції, історичної спадщини відіграють ключову роль не лише в реалізації політики пам'яті, культурної політики, але й мають значний вплив на державу і суспільство загалом. Іслам – державна релігія ОАЕ, яка визначає не лише законодавство країни, що базується на нормах ісламського права – шаріату, але й буття кожного індивіда.

Метою дослідження є вивчення досвіду застосування механізмів політики історичної пам'яті в Об'єднаних Арабських Еміратах для зміцнення національної єдності.

18 липня 1971 р. в Дубаї під час зустрічі лідерів шести еміратів – Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Фуджейра, Умм-аль-Кувейн і Аджман було прийнято рішення про створення федерації – Об'єднаних Арабських Еміратів. 2 грудня 1971 р. проголошено незалежність і суверенітет ОАЕ (2 грудня щорічно святкується як Національний день ОАЕ). 10 лютого 1972 р. до федерації приєднався емірат Рас-аль-Хайма [1]. Всі емірати по-своєму унікальні, мають свої місцеві закони, і водночас на їх території діє єдиний федеральний закон держави ОАЕ.

У 2010 р. урядом ОАЕ був схвалений план соціально-економічного розвитку країни «Бачення ОАЕ 2021». Ця багатоступенева програма має на меті забезпечити громадян ОАЕ найвищими стандартами добробуту, кінцевою і всеосяжною метою є здобуття ОАЕ статусу однієї з кращих країн у світі до 2021 р. – Золотого Ювілею країни. Національний порядок денний цієї програми поділений на шість основних напрямів розвитку країни, причому одним із пріоритетів «Бачення ОАЕ 2021» є консолідація суспільства, збереження національної самобутності та посилення почуття патріотизму.

У плані зазначено, що культура ОАЕ залишиться заснованою на цінностях Ісламу, шануватимуться традиції та історична спадщина одночасно зі зміцненням власної національної ідентичності. Особливу увагу приділено значенню і ролі Ісламу, арабської мови для країни. Наголошено, що процеси глобалізації не повинні руйнувати давні традиції суспільства та релігійні цінності. Підкреслено, що ОАЕ будуть працювати в напрямку розвитку мови, зокрема через підтримку відповідних наукових досліджень, перекладів зарубіжної літератури та наукових праць арабською мовою тощо. Важливим є акцент на релігійній толерантності. Окрему увагу в «Баченні ОАЕ 2021» звернуто на збереження історичної спадщини та національної ідентичності в часи зростання мультикультуралізму [2].

У «Баченні ОАЕ 2021» особливу роль відведено інституту сім'ї. Наголошено, що великі згуртовані сім'ї є базовим осередком суспільства, адже саме на рівні сім'ї зберігаються і підтримуються притаманні країні цінності, традиції, культурні елементи. Підкреслено важливість ролі і прав жінок у суспільстві [2].

У країні проживає велика кількість трудових мігрантів, яка значно перевищує кількість громадян. Лише 1/9 частина жителів ОАЕ (корінні мешканці) має громадянство держави. На 2015 р. частка корінних жителів (Emirati people) в ОАЕ становила приблизно 11,6 %, решта населення – трудові мігранти, переважну більшість яких складають вихідці з Південної Азії, Філіппін, Ірану, також араби із сусідніх країн [3]. У країні проживають представники близько 200 національностей [4]. У «Баченні ОАЕ 2021» зазначено, що діалог із представниками інших національностей, повага і розуміння серед багатьох культурних груп, які проживають на території країни, є необхідними для збереження продуктивного і гармонійного співіснування, що, своєю чергою, посилить традицію взаємного порозуміння в суспільстві [2].

У країні немає гострих міжнаціональних проблем, причому ОАЕ мають стійку соціальну структуру. Тут зуміли поєднати наголос на національній самобутності з відкритістю для світу. Більшість населення володіє англійською мовою. Традиційний спосіб життя населення ОАЕ цілком нормально уживається з численними індустріальними і технологічними нововведеннями.

Провідною науково-архівною установою країни, яка займається вивченням і збереженням історії та традицій ОАЕ, а також країн Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) є Національні архіви Абу-Дабі. Цю установу заснував шейх Заїд бін Султан Аль Нахайян в 1968 р. під назвою «Бюро архівних документів і наукових досліджень». У своїй сучасній формі Національні архіви функціонують від 2014 р. і займаються збиранням, збереженням, відновленням, перекладом, оцифруванням архівних матеріалів, а також входять до таких міжнародних організацій як ЮНЕСКО, Міжнародної ради по архівах (ICA), Міжнародної федерації асоціації бібліотек та інститутів (IFLA), Генерального секретаріату архівних документів та історичних центрів РСАДПЗ.

Установа є сховищем записів всієї урядової діяльності ОАЕ. Архівні фонди містять багато джерел із різних країн світу. Окрім великої кількості документів, Національні архіви включають джерела усної історії, рідкісні книги, манускрипти, аудіозаписи, фотографії, фільми. Спеціальний 3-Д театр демонструє історію ОАЕ. Сприяючи формуванню згуртованого суспільства, Національні архіви займаються науковою діяльністю, готують і видають низку наукових праць щодо історії та культури ОАЕ і регіону, підтримують розвиток наукових досліджень. Зокрема, Національні архіви співпрацюють із Міністерством культури та розвитку знань, створюючи різні наукові програми для студентів, організовують конференції, семінари, виставки локального, регіонального і міжнародного рівня. Враховуючи високий рівень науково-

архівної роботи, Національні архіви були визнані ЮНЕСКО передовою Арабською культурною інституцією [5, 6].

Науково-дослідна робота Національних архівів знайшла своє відображення на сторінках низки монографій. Як уже зазначалося вище, переважна більшість робіт стосується дослідження актуальних проблем історії ОАЕ. Нашу увагу привернули праці, присвячені питанням формування історичної пам'яті в країні. У 2018 р. було видано книгу «Їхня пам'ять – наша історія» («Their Memory our History»), в якій опубліковані усні розповіді очевидців про реалії життя до і після утворення ОАЕ. Інша робота – «Спогади Еміратів» («Memoirs of the Emirates», 2012 р.) містить матеріали, опубліковані в результаті проведення Національними архівами 3-денного семінару в Абу-Дабі у 2010 р. Розповіді, спогади місцевих мешканців і колишніх британських дипломатів та державних службовців, які проживали в ОАЕ в часи трансформації країни, пролили нове світло на історію ОАЕ в 1950-1970 рр. В монографії «Заїд і спадщина (традиція)» («Zayed and Heritage», 2002 р.) за авторством Др. Саїда Хамеда Хораїза розкрито концепцію культурної спадщини (традиції) в ОАЕ і усвідомлення необхідності її збереження політичною і культурною елітою країни [6].

Багато досліджень присвячено вивченню життєвого шляху, досвіду, успіхів створення і управління державою, цілей і досягнутих результатів, поглядів і настанов засновника та першого президента ОАЕ шейха Заїда бін Султана Аль Нахайяна, зокрема монографії: «Заїд... Нагороди і відзнаки» («Zayed... Awards and Decorations», 2019 р., автор – Джума Салем Саїд Аль Дармакі. В книзі висвітлено історію отримання нагород і відзнак шейха Заїда бін Султана Аль Нахайяна від іноземних держав); «Заїд і Досконалість» («Zayed and Excellence», 2016 р., автор – Др. Імад Еддін Хуссейн); «Заїд, чоловік, який побудував націю» («Zayed Man Who Built A Nation», 2013 р., автор – Греємі Х. Вільсон) та ін. [6].

Національні архіви видають академічний журнал «Ліва» («Liwa»), де публікуються результати досліджень з проблем історії, археології, культурної спадщини ОАЕ і арабських країн Перської затоки [6].

Цікавим є дослідження «Культурне відображення ОАЕ» за ред. Ф. Котсі, М. С. Балакрішнан, 2017 р. Дослідження поділене на тематичні розділи, які стосуються сім'ї, суспільства, природного довкілля та їхніх складників, і включає в себе різні інтерв'ю, які провели 20 студентів Коледжу зв'язку і медіа-наук при Університеті імені шейха Заїда (Дубай). Студенти проводили опитування серед старшого покоління членів своїх сімей щодо їхніх спогадів про минуле країни (в деяких випадках ще до об'єднання, тобто до 1971 р.) та способу життя. Студентами були зібрані фотографії з сімейних альбомів. Загалом робота нараховує близько 600 фото і 300 інтерв'ю, які допомагають дізнатися більше про культурну та історичну спадщину, традиції ОАЕ [7].

У науковій розвідці британської вченої С. Вейкфільд «Соколине полювання як спадщина в Об'єднаних Арабських Еміратах» (2012 р.) наголошується, що в ОАЕ соколине полювання вважається не лише видом спорту, але й важливою складовою культурної спадщини регіону [8].

Вивченню проблеми історико-культурної спадщини, ролі традиції на місцевому, національному, транснаціональному рівні в регіоні Перської затоки присвячені праці німецького професора Л. Прагер з Гамбурзького університету. У науковій статті «Відображення витоків: музеї спадщини, культурні фестивалі та національні образи в ОАЕ» (2015 р.) автор зазначає, що упродовж останнього десятиліття дискурси та практики, що стосуються історичної спадщини, традицій дедалі більше набувають популярності в ОАЕ, виявляючи себе не тільки в продовженні організації музеїв, а й у створенні спеціальних історичних селищ і культурних фестивалів [9].

На сучасному етапі в кожному з семи еміратів існує значна кількість музеїв, історичних архітектурних споруд – старовинних фортів, палаців шейхів,

мечетей, а також спеціальних традиційних селищ. Водночас характерною особливістю країни є поєднання минулого, сучасного і майбутнього у містах – сучасні бізнес-центри, супермаркети, торговельно-розважальні центри, розкішні готелі, центри культури і мистецтв, сучасні парки, пам'ятки архітектури, східні базари.

Створення Об'єднаних Арабських Еміратів (1971 р.), нафтовий бум, який призвів до швидких економічних і соціальних перетворень, поставили на порядок денний перед владними елітами новоствореної країни питання про утвердження національної ідентичності на ґрунті культурних та історичних коренів, із якими народ міг би себе асоціювати. Як наслідок в 1970-х рр. були зібрані перші етнографічні та археологічні артефакти, що мали свідчити про особливу ідентичність кожного емірату, тим самим посилюючи національну свідомість населення. Варто зауважити, що ці колекції були зібрані передусім аби сприяти розвиткові ідеї однієї однорідної культури, що лежить в основі загальнонаціональної ідентичності [9, р. 37].

У 1990-х рр. з'явилася альтернативна тенденція представництва музеїв в ОАЕ – культурні фестивалі і традиційні (історичні) селища (heritage village), які відтворювали побут і спосіб життя місцевого населення до часів відкриття нафти. Багато з цих сіл та подій були ініційовані і профінансовані місцевими органами влади [9, р. 30].

Важливо відзначити, що різні способи відображення і представлення «традицій» в національних музеях, селищах та фестивалях є частиною всеохопного прагнення національних еліт підвищити обізнаність серед населення про історичну спадщину в публічних дискурсах. Щороку створюються і засновуються нові фестивалі культурно-історичного спрямування. Держава також спонсорує різні проекти усної історії, спеціальні радіо- та телевізійні передачі, молодіжні спортивні події і багато ін. Зростає роль археології: артефакти з «нових» стародавніх місць оголошуються

національними скарбами, культурні пам'ятки підкреслюють особливості місцевого населення [9, р. 38-39].

Від другої половини 1990-х рр. в ОАЕ переслідували мету створення образу автохтонного однорідного народу, який чітко вирізнятиметься з-поміж фактичної більшості населення – трудових мігрантів. Різні культурні традиції демографічної більшості населення, мігрантів, у минулому і сьогоденні та їхній вплив на культури корінних мешканців (продукти харчування, одяг, торговельні зв'язки тощо) в національних музеях, фестивалях не представлені [9, р. 39].

Уряд ОАЕ докладає значних зусиль задля не лише збереження, але й поширення інформації про культурну та історичну спадщину. Зокрема, це завдання реалізовується через проведення спеціальних щорічних фестивалів (Qasr Al Hosn Festival, Sheikh Zayed Heritage Festival, Sultan bin Zayed Heritage Festival та ін.), які допомагають молодому поколінню побачити й оцінити історичні традиції наживо; створення установ, які проводять дослідження і долучаються до збереження та популяризації традицій, культури, історії (Emirates Heritage Club, Juma Al Majid Center for Culture and Heritage, Association for the Revival of Traditional Heritage, Documents and Research Centre); організацію традиційних селищ (heritage village); створення та підтримання музеїв; будівництво та підтримання мечетей (близько 4818 мечетей функціонує в країні на сучасному етапі). В кожному еміраті є щонайменше одне традиційне селище, яке включає у себе традиційні будинки, школи, базари та інші об'єкти давніх часів. Найпопулярнішими є традиційні селища в Абу-Дабі і Дубаї. Важливим є факт виховання молоді у дусі усвідомлення потреби підтримання зв'язку між минулим країни та її сучасним розвитком [10; 11].

Міністерство культури та розвитку знань ОАЕ підтримує діяльність культурних центрів країни, які є у кожному еміраті. Центри включають низку об'єктів – бібліотеки, виставочні зали, театри, тренінгові кімнати тощо. Міністерство через діяльність цих центрів, реалізацію різних культурних

програм та заходів прагне підтримати талановиту молодь, зміцнивши її культурну обізнаність і національну ідентичність, посилити розвиток інтелектуальної і творчої громади [11].

Значну роль в історії ОАЕ відіграв засновник і перший президент країни – шейх Заїд бін Султан Аль Нахайян, до пам'яті про якого ставляться з глибокою пошаною в народі. Перший президент зміг не лише об'єднати різні бедуїнські племена окремих еміратів і створити єдину державу та консолідовану націю, але й зробити країну однією з найбільш впливових і багатих у Перській затоці. Його називають «архітектором країни». Завдяки зусиллям першого президента за понад 30 років на місці пустелі розквітла держава, яку ми сьогодні знаємо як ОАЕ. Для місцевих жителів були створені безпрецедентні умови для розвитку та процвітання. Після отримання незалежності нафтові гроші були спрямовані на створення інфраструктури країни, зокрема доріг, аеропортів, будівництво міст і селищ, озеленення, розвиток промисловості, електрифікацію і постачання води до будинків, прокладання телефонних ліній, створення національних медіа, навчання населення. Особливу увагу перший президент приділяв запровадженню нової системи освіти, охорони здоров'я, розвитку культури і збереженню історичної спадщини та традицій. Він був одним із ініціаторів створення РСАДПЗ. На честь шейха Заїда бін Султана Аль Нахайяна названо багато вулиць, побудовано різноманітні красиві будівлі, які є надбанням культури і зберігають пам'ять про батька нації.

Один із нових музеїв, присвячених першому президентові ОАЕ, побудований на острові Саадіят (Острів щастя) емірату Абу-Дабі. Приміщення Національного музею шейха Заїда складається із 5 веж, які охолоджуються природними повітряними потоками. Форма веж не лише функціональна, але й алегорична: вежі нагадують крила, оскільки перший президент ОАЕ любив соколине полювання. Автори проекту зазначають, що розроблена ними будівля

стане зразком екологічно раціонального проектування, яке також є свідченням ставлення шейха Заїда до природи та його турботи про неї.

Окрім присвячених першому президенту експозицій, зали музею містять інформацію щодо історії, географії, культури країни і демонструють останні досягнення ОАЕ в культурних, соціальних, економічних перетвореннях; місце та зв'язки країни з Близьким Сходом і світом [12].

Найбільш відома і велична мечеть в Абу-Дабі отримала назву на знак поваги і любові до першого президента ОАЕ. Заїд бін Султан Аль Нахайян почав її спорудження, але не встиг закінчити, тож його усипальницю розмістили в мечеті по завершенні будівництва. Велика мечеть шейха Заїда являє собою поєднання кількох традиційних арабських архітектурних стилів [10].

У 2018 р. виповнилося 100 років від дня народження першого президента країни. Для вшанування цієї події в ОАЕ 2018 рік проголошено роком Заїда бін Султана Аль Нахайяна. З цією метою було передбачено проведення низки заходів та ініціатив на національному та міжнародному рівнях [13].

Клуб історичної спадщини ОАЕ був заснований шейхом Заїдом бін Султаном Аль Нахайяном 5 вересня 1997 р. відповідно до указу № 14/1997, як незалежний орган державної влади, підзвітний урядові Абу-Дабі. Головою клубу є президент ОАЕ.

Клуб відіграє ключову роль у популяризації історичної спадщини та традицій в суспільстві ОАЕ. Головними напрямками роботи установи є ознайомлення молоді з традиційними цінностями та культурною спадщиною ОАЕ; організація різних масових заходів для консолідації нації; підтримка наукових досліджень, поширення інформації про культурне надбання народу, посилення почуття національної відданості, патріотизму серед молоді; організація спеціальних тематичних лекцій, виставок, семінарів, конференцій. Важливо також те, що деякі із цих заходів здобули популярність серед туристів, своєю чергою, сприяючи розвитку туризму в країні [14].

Традиційне (історичне) селище в Абу-Дабі (Heritage Village) – справжнє селище в сучасному місті, яке вважається одним із найважливіших визначних місць країни. Heritage Village – це історична реконструкція традиційного еміратського селища в оазі, організована Клубом історичної спадщини ОАЕ. Це місце надає змогу познайомитися зі способом життя і побутом жителів пустелі, яким він був задовго до часів, коли Абу-Дабі став мегаполісом. Тут можна побачити, як в стародавні часи виглядали базари, мечеті, палатки бедуїнів. Будинки побудовані із фінікової пальми, коралового вапняку або глини. Співробітники на місці виготовляють різну ремісничу продукцію за старовинними методиками і пропонують відвідувачам спробувати долучитися до процесу виготовлення виробів (ковальство, гончарство, ткацтво тощо). Багато цікавого містить археологічний музей, а музей ловців перлин пропонує оглянути різні види човнів усіх часів [15].

Як уже зазначалося вище, влада країни підтримує популяризацію культурно-історичної спадщини, традицій шляхом проведення спеціальних фестивалів. Щорічно урядом ОАЕ в Абу-Дабі організовується і проводиться під патронатом президента країни шейха Халіфі бін Заїда Аль Нахайяна фестиваль культурно-історичної спадщини – «Sheikh Zayed Heritage Festival». Заходи, заплановані в рамках проведення цього фестивалю, відображають прагнення засновника країни шейха Заїда бін Султана Аль Нахайяна зберегти культурне надбання та історію ОАЕ. Зокрема, один із останніх фестивалів включав у себе спеціальну експозицію макетів історичних пам'яток і знакових будівель з кожного емірату, інформуючи про те, як емірати розвивалися від давніх часів і як жителі країни змогли домогтися сучасного процвітання та добробуту [16].

Фестиваль 30 листопада 2018 р. – 26 січня 2019 р. відбувся одночасно зі святкуванням Національного дня ОАЕ і ознаменувався численними урочистими подіями, покликаними відсвяткувати Дух Союзу. Флагманським заходом

фестивалю став «Марш одноплемінників» – колективне вираження патріотичної любові народу ОАЕ через національні пісні [16].

У рамках фестивальних заходів були організовані нові виставкові зали «Весь світ в ОАЕ», на яких демонструвалися макети всесвітньо відомих знакових культурних пам'яток, а також історичні пам'ятники і будівлі, що становлять культурну спадщину ОАЕ. Такі фестивальні події покликані зміцнити статус ОАЕ як перехрестя цивілізацій [16].

20 січня – 02 лютого 2019 р. у м. Свейхан (емірат Абу-Дабі) пройшов інший фестиваль – «Sultan bin Zayed Heritage Festival». Публіці було запропоновано низку культурно-історичних і розважальних заходів, включаючи традиційні ігри, соколине полювання, дегустацію страв національної кухні, а також виставку ремісничих виробів. На іподромі було відтворено традиційне (історичне) селище, відбулися гончарні і сувенірні виставки, заїзди вершників з кінного клубу Bou Theib [17].

Упродовж усього фестивалю в Свейхані функціонував медіа-центр, який дозволив представникам ЗМІ висвітлювати підготовку і програму заходу, а також перетворити фестиваль на культурно-історичний захід національного масштабу. Фестиваль проводився в рамках ініціативи з відродження та збереження вікових традицій верблюжого спорту, який є невід'ємним елементом історичної спадщини ОАЕ. Цей фестиваль покликаний також стимулювати економічну активність в Свейхані – місті, куди з'їжджаються тисячі любителів перегонів на верблюдах з усіх куточків ОАЕ [17].

Поруч із сучасними видами спорту (регбі, футбол, теніс, гольф, Формула 1) та розвагами (катання на сноуборді, ралі на джипах у пустелі) в Об'єднаних Арабських Еміратах не втрачають популярності знамениті верблюжі, кінні перегони та соколине полювання. Верблюди – один із символів країни і частина місцевої культури. Для підтримання традиції в ОАЕ почали щорічно проводити Фестиваль верблюдів в еміраті Абу-Дабі (Al Dhafra

Festival), який ще відомий як «найбільший показ способу життя бедуїнів». Програма свята (триває понад 10 днів), яке відвідують тисячі гостей, включає верблюжі та кінні перегони, соколине полювання, показ традиційних ремесел і конкурс краси для верблюдів різних порід. Щороку на фестивалі збирають близько 25 тис. верблюдів [18].

Соколине полювання – традиційний вид спорту, що й досі користується великою популярністю, хоча і має давню історію, будучи частиною способу життя в пустелі. Об'єднані Арабські Емірати визначили серед пріоритетів збереження та представлення соколиного полювання як культурної та спортивної спадщини, нерозривно пов'язаної з розвитком ідентичності ОАЕ, на різних рівнях – від місцевого до національного і транснаціонального. Соколині лови регулюються законом ОАЕ.

У країні існує низка клубів і організацій, які займаються збереженням та презентацією соколиного полювання як сучасного спорту і культурної спадщини. Одним із таких є Клуб еміратських соколиних мисливців (Emirates Falconers' Club). В клубі діє низка ініціатив, спрямованих на збереження традицій сокольніцтва для майбутніх поколінь. Уряд ОАЕ організовує різні заходи та конференції для пропаганди соколиного полювання, зокрема International Hunting і Equestrian Exhibition (ADIHEX), що проводяться щорічно в еміраті Абу-Дабі. В Абу-Дабі діє найбільша в світі лікарня для соколів. За рік у ній отримують лікування близько 5000 птахів [8, р. 283-284].

Слід зазначити, що соколине полювання в ОАЕ є національним символом країни від часу формування Федерації в 1971 р. і, як таке, відіграє особливу роль у національній ідентичності. Сокіл нерозривно пов'язаний із ідентичністю ОАЕ, оскільки він є символом країни і представлений на її прапорі. По всій країні зображення сокола часто з'являється на дверях і брамах у поєднанні з прапором як у приватних будинках, так і у важливих громадських місцях. Тож

можна стверджувати, що сокіл є важливим символом матеріальної культури як на державному, так і на приватному рівнях в ОАЕ [8, р. 284-285].

Адміністрація Абу-Дабі доклала значних зусиль для популяризації соколиного полювання як важливої традиції й елементу культурної спадщини країни, регіону, що, своєю чергою, посприяло реєстрації соколиних ловів в переліку нематеріальної культурної спадщини (живої людської спадщини – living human heritage) ЮНЕСКО [8, р. 287].

Таким чином, історична пам'ять в ОАЕ є важливим елементом суспільного життя і відображається у різних культурних формах, зокрема, традиціях, звичаях, пам'ятках тощо, виявляється у спогадах учасників історичних подій, їхніх усних переказах, а також існує у вигляді історичної свідомості народу. Невід'ємним складником історичної пам'яті є музеї, архіви, бібліотеки. Історична пам'ять в ОАЕ є чинником національної ідентичності.

Ключовою функцією політики пам'яті ОАЕ є збереження та передавання молодій генерації знань про спільне минуле суспільства як основу самоідентифікації. Історична пам'ять сприяє патріотичному вихованню та формуванню історичної свідомості молоді, в якій основою є розуміння і усвідомлення зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь.

ОАЕ приділяють значну увагу збереженню та популяризації культурної, історичної спадщини, традицій країни. Дана політика реалізовується через розвиток музейної справи, організацію та проведення народних фестивалів, створення традиційних селищ тощо. Музеї, традиційні селища, фестивалі – це місця, де національна ідентичність кристалізується і матеріалізується як історична пам'ять.

Потреба зміцнення національної ідентичності, збереження культурних традицій, етнічної самобутності зумовлена ще й тим, що корінні мешканці країни складають значно меншу частину населення у порівнянні з трудовими

мігрантами, які є представниками близько 200 національностей. Незважаючи на глобалізацію, урбанізацію, присутність величезної кількості мігрантів, ОАЕ залишаються стійкими до будь-яких дестабілізаційних впливів іззовні і зберігають власні культурні традиції та етнічну самобутність.

Джерела та література:

1. UAE history. URL: www.dubai.ae/en/Lists/Topics/DispForm.aspx?Id=37&category=Home
2. UAE Vision 2021. URL: <https://www.vision2021.ae/en>
3. United Arab Emirates. The Encyclopædia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/place/United-Arab-Emirates>
4. Tolerance initiatives. URL: <https://www.government.ae/en/about-the-uae/culture/tolerance/tolerance-initiatives>
5. The National Archives.
URL: <https://visitabudhabi.ae/en/see.and.do/experiences/the.national.archives.aspx>
6. National Archives. URL: www.na.ae/en/
7. Cultural Reflections from the United Arab Emirates UAE / compiled by F. Kotsi, M. S. Balakrishnan. Zayed University. Dubai, 2017. URL: https://www.zu.ac.ae/main/en/colleges/colleges/_college_of_comm_media_sciences/_publication/culture.pdf
8. Wakefield S. Falconry as Heritage in the United Arab Emirates. World Archaeology. 2012. Vol. 44 (2). P. 280-290.
9. Prager L. Displaying Origins: Heritage Museums, Cultural Festivals, and National Imageries in the UAE. Horizons in Humanities and Social Sciences: An International Refereed Journal. 2015. 1 (1). P. 22-46.
10. Arab and Islamic heritage. URL: <https://government.ae/en/about-the-uae/culture/arab-and-islamic-heritage>
11. UAE. Ministry of Culture and Knowledge Development. URL: mckd.gov.ae/sites/MCYCDVar/en-us/pages/home.aspx#
12. Zayed National Museum. URL: abudhabiculture.ae/en/experience/museums/zayed-national-museum
13. About the Year of Zayed. URL: www.zayed.ae/en/year-of-zayed/about/
14. Emirates Heritage Club. URL: www.torath.ae/
15. Heritage Village.
URL: <https://visitabudhabi.ae/en/see.and.do/attractions.and.landmarks/cultural.attractions/heritage.village.aspx>

16. Sheikh Zayed Heritage Festival. URL:
https://visitabudhabi.ae/en/see.and.do/leisure/events/sheikh_zayed_heritage_festival. 2018. aspx
17. Sheikh Sultan Bin Zayed Al Nahyan Heritage Festival 2019. URL:
<https://visitabudhabi.ae/en/see.and.do/leisure/events/sheikh.sultan.bin.zayed.al.nahyan.heritage.festival.2019.aspx>
18. Everything you need to know about the Al Dhafra Festival. The National. URL:
<https://www.thenational.ae/lifestyle/everything-you-need-to-know-about-the-al-dhafra-festival-1.802711>

Відомості про автора: Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

РОЗДІЛ III

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

УДК 94(73)(075)

ТОЛСТОВ С.В.

КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ США В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Концепція національної історії відображає узгоджену версію подій минулого і компроміс політичних еліт у питаннях сучасного стану та перспектив розвитку країни. Серед базових характеристик і переваг США офіційна концепція американської історії позначає міцність політичного ладу, здатність країни долати економічні кризи і виконувати роль «світового лідера», здобуту в ході протистояння наддержав у роки «холодної війни». Політика національної пам'яті охоплює кілька основних напрямів, таких як історична роль засновників США, внесок видатних державних діячів другої половини XIX – XX століть і увічнення воєнної пам'яті американців (від війни за незалежність до військових кампаній XX ст.). Новітні політичні дебати про перегляд історичної спадщини США відображають порушення міжелітного консенсусу щодо основних проблем внутрішньої політики та вибору шляху подальшого розвитку країни.

Ключові слова: концепція національної історії, національна пам'ять, політична традиція, національні меморіали, ревізія історії.

Tolstov S. The U. S. Concept of Statehood and Development in the Context of Political and Ideological Contradictions

The concept of national history reflects a balanced version of past events and a compromise of political elites on the issues of the current situation and prospects for the development of the country. Among the distinguishing characteristics and advantages of the U. S. the official concept of American history names the strength of the political system, the ability of the country to overcome economic crises and fulfill the role of a “world leader”, gained in the result of confrontation of superpowers during the Cold War. The policy of national memory covers several main areas such as the historical role of the U. S. founders, the contribution of outstanding statesmen in the second half of the 19th and 20th centuries and perpetuating the war memory of Americans (from the War of Independence to the great military campaigns of the 20th century). The current political debate on the revision of the U. S. historical heritage reflects the inter-elite consensus violation on main problems of the domestic policy and the choice of the way for further development of the country.

Keywords: concept of national history, national memory, political tradition, national memorials, revision of history.

Толстов С.В. Концепция государственного становления и развития США в контексте политико-идеологических противоречий

Концепция национальной истории отражает согласованную версию событий прошлого и компромисс политических элит в вопросах современного положения и перспектив развития страны. Среди отличительных характеристик и преимуществ США в официальной концепции американской истории указаны прочность политического строя, способность страны преодолевать экономические кризисы и выполнять роль «мирового лидера», обретенную в ходе противостояния сверхдержав в годы «холодной войны». Политика национальной памяти охватывает несколько основных направлений, таких как историческая роль основателей США, вклад выдающихся государственных деятелей второй половины XIX – XX вв. и увековечение военной памяти американцев (от войны за независимость до военных кампаний XX в.). Нынешние политические дебаты о пересмотре исторического наследия США отражают нарушение межэлитного консенсуса по основным проблемам внутренней политики и выбора пути дальнейшего развития страны.

Ключевые слова: концепция национальной истории, национальная память, политическая традиция, национальные мемориалы, ревизия истории.

У побутовому масовому сприйнятті концепція національної історії може виступати або як результат певного компромісу – своєрідного «суспільного договору» еліт, який ґрунтується на врівноваженому тлумаченні етапів та подій минулого, або як форма свідомої чи несвідомої міфотворчості чи зумисної перестановки політичних акцентів з міркувань політичної кон'юнктури. У більшості успішних демократичних країн історична традиція кінець-кінцем набуває реалістичного й об'єктивного характеру, що зумовлено професійними критеріями, фаховою відповідальністю науковців, освітньо-виховними потребами та висхідною спрямованістю суспільного розвитку.

Коли йдеться про провідні, впливові держави, зацікавлені у поширенні позитивної інформації про себе у зовнішньому світі, то слід наголосити, що їхні державні органи сприяють підготовці узагальнених видань з історії, географії, економіки та культури своїх країн. Такі колективні праці віддзеркалюють виражений підхід авторитетних авторських колективів, який концентрує увагу на найбільш значущих подіях та узагальнених теоретичних висновках. Водночас оглядові видання й підручники з національної історії виступають як певна форма подання збалансованого бачення історичного розвитку країни та компромісного тлумачення суперечливих подій минулого.

Подібні оцінки цілком притаманні сучасному баченню національної історії Сполучених Штатів Америки попри те, що в цій країні наука має виразно децентралізований характер. У США наукові центри діють як цілком автономні структурні підрозділи, а загальноосвітні програми затверджуються громадськими опікунськими радами шкільних освітніх округів. Однак при цьому було би помилкою стверджувати про відсутність певної узгодженої концепції історії США, яка користується підтримкою з боку державної влади, підтримується й поширюється урядовими структурами з метою поширення інформації про політичну систему США та ставить за мету закріплення позитивного іміджу країни в сучасному світі. Узагальнена версія історичного процесу знаходить відображення у систематизованих колективних працях з історії США, які від 1949 р. видавалися й поширювалися за підтримки Інформаційного агентства Сполучених Штатів (USIA) з приблизною періодичністю раз на 10 років [1; 2]. Перше видання «Нарису історії Сполучених Штатів» вийшло за загальною редакцією Ф. Вітні – тодішнього керівника відділу міжнародної інформації Держдепартаменту США. Науковими редакторами і консультантами подальших випусків були провідні вчені Колумбійського університету, Університету Джорджа Вашингтона, Університету Каліфорнії в Берклі та ін.

Публічна діяльність американських адміністрацій відображена в численних офіційних джерелах, які формують офіційне тлумачення політичних проблем і міжнародного становища США. До них належать періодично оновлювані доктринальні документи, включаючи «Стратегію національної безпеки США», послання президентів до Конгресу про стан Союзу, журнали та інші тематичні видання USIA, що діяло у 1953-1999 рр., та Державного департаменту США [3; 4].

Уявлення про роль і місце США в сучасному світі чималою мірою визначаються доктринами, планами та політичними настановами

президентських адміністрацій. Закон Голдуотера-Ніколса (1986 р.) поклав на президентів США підготовку й подання до Конгресу регулярних доповідей із окресленням стратегічних цілей у сфері національної безпеки. Ця традиція була започаткована ще президентом Г. Труменом у 1950 р., коли він у своїй доповіді Конгресу виклав адаптовану для публічного сприйняття версію доктрини стримування Радянського Союзу, яка впродовж багатьох років визначала перебіг «холодної війни» [5].

Надалі всі президенти від Р. Рейгана до Д. Трампа оприлюднювали доктринальні документи щодо стратегії національної безпеки. За Р. Рейгана безпекові орієнтири ухвалювалися в редакціях 1987 і 1988 рр., за Дж. Буша-ст. – в 1990, 1991 і 1993 рр. Б. Клінтон у 1994-2000 рр. оновлював концепцію національної безпеки США 7 разів. Цю традицію продовжували Дж. Буш-мол. у стратегіях національної безпеки 2002 і 2006 рр. та Б. Обама, за якого безпекова концепція оновлювалася двічі, у 2009 і 2015 рр. За президентства Д. Трампа остання версія стратегії національної безпеки США була оприлюднена 19 грудня 2017 р.

Від початку XX століття в політичній традиції США значне місце посідало обґрунтування специфічної ролі цієї країни як взірця демократичного правління. Цьому сприяла міжнародна програма президента В. Вільсона (1913-1921 рр.), який обстоював проект створення постійної міжнародної організації задля забезпечення стабільності й загального миру. У другій половині XX – на початку XXI століть американські політичні еліти акцентували увагу на глобальній ролі США як авангарду «вільного світу», що забезпечує лідерські функції у протидії авторитарним і диктаторським режимам та прискоренні формування світового співтовариства держав на засадах ринкової економіки та «демократичного миру».

Консенсус політичних еліт, який склався у США у другій половині минулого століття, базувався на особливій повазі до ідейної та політичної

спадщини «батьків-засновників» – політичних лідерів і діячів періоду боротьби за незалежність країни, які досягли чималих успіхів у формуванні стабільної конституційно-правової та політичної систем. Як стверджує український дослідник М. Рижков, зміна епох змушувала американську політичну думку адаптуватися до перебігу подій у такий спосіб, аби не порушувати базову політичну традицію [6, с. 196]. В обґрунтуванні своїх концепцій представники різних історико-політологічних шкіл зверталися до конкретно-історичного досвіду перших президентів і видатних діячів минулого, включаючи А. Гамільтона (міністр фінансів в уряді Дж. Вашингтона та засновник партії федералістів), Т. Джефферсона (президент у 1801-1809 рр.), Е. Джексона (президент у 1829-1837 рр.) та В. Вільсона (президент у 1913-1921 рр.).

Серед основних тем національної історії американська історіографія виділяє період колонізації, боротьбу за незалежність, формування конституційно-правових засад державності, розвиток політичної системи, промислове піднесення, участь у світових війнах та перемогу в «холодній війні», яка, як вважається, відкрила шлях до встановлення нового світового порядку. Завершення «холодної війни» зміцнило міжелітний політичний компроміс, який, як здавалося, примирив традиційні школи і течії, дозволивши консолідувати бачення історичної спадщини та вивести основні теми минулого з площини ідеологічних дискусій. У цьому сенсі перемога у «холодній війні» стимулювала поширення світоглядних принципів ліберального націоналізму, з позицій якого діяльність президентів Г. Трумена, Д. Ейзенхауера та Дж. Кеннеді, які опікувалися протидією радянському впливові, та Р. Рейгана і Дж. Буша-ст., за яких відбулися руйнування біполярної системи і розпад СРСР, видавалися відображенням загальної політичної традиції.

Підвалини державності та концепція історичного розвитку

Головний принцип, який сприяє утвердженню інтегрованих уявлень про історичний шлях країни, можна сформулювати як поступовість і взаємну

обумовленість розвитку. В такому контексті всі вагомі чинники, включно з політичними зіткненнями та соціальними конфліктами, які впливали на розвиток країни, мають бути враховані та заслуговують на достовірну, й бажано, не спекулятивну інтерпретацію.

У переважній більшості загальних колективних праць з історії США особлива увага акцентується на етапах становлення держави (війна за незалежність та формування національного уряду) та на другій половині XX століття – періоді, що відображає розвиток сучасної політичної системи та еволюцію суспільно-політичних відносин. У сумарному вигляді побудовані на хронологічній основі розділи національної історії США дають уявлення про історичні умови формування, фактори політичної динаміки та результати розвитку цієї держави [1; 2; 7].

При висвітленні колоніального періоду історії США значна увага приділяється впливові перебігу колонізації на подальший розвиток північноамериканських колоній, зокрема поширенню та зміцненню традицій самоврядування. Серед пізніших етапів становлення та розвитку країни важливе значення надається закладенню та закріпленню конституційно-правових основ державності, формуванню урядової системи з дотриманням принципу розподілу повноважень і балансу між гілками влади, чинникам, які сприяли бурхливому суспільно-економічному розвитку США, подоланню суперечностей між регіонами, способам розв'язання суперечностей між трудом і капіталом, реформуванню економіки, участі у світових війнах та основним подіям, що мали місце у процесі реалізації зовнішньої політики.

Причинами збройного повстання проти метрополії та проголошення незалежності США вважається системне загострення економічних і політичних суперечностей, насамперед утиск прав населення колоній. В умовах визвольної війни Другий континентальний конгрес (10 травня 1775 р. – 1 березня 1781 р.) і законодавчі збори колоній підтримали Декларацію незалежності від 4 липня

1776 р., яка проголосила повне відокремлення 13-ти північноамериканських колоній від Англії.

Американська політична традиція подає написану під керівництвом Т. Джефферсона Декларацію незалежності як основоположний документ, який не лише проголосив народження нової нації, але й «сформулював філософію свободи людини, що мала стати рушійною силою в усьому світі». В сенсі державотворення основне значення мали ідеї встановлення врядування на основі суспільного договору. Сучасна історична традиція подає війну за незалежність 1775-1783 рр. як приклад справедливої боротьби за природні права та встановлення врядування, що «ґрунтується на всенародній згоді» [2, с. 72-73].

Американська історіографія надає пріоритетного значення досягненням у процесі формування основ конституційного устрою та розподілу повноважень між штатами і центральним «союзним» урядом. Адже нове державне утворення формувалося «знизу», від створення виконавчих органів та прийняття конституцій штатів до формування конфедеративних структур нагорі, наділених центральними законодавчими і виконавчими повноваженнями. Основні завдання, що постали перед новою державою, полягали в поширенні системи самоврядування на нові території та визначенні повноважень урядових установ. Перше завдання вирішував Декрет про Північний Захід від 1787 р., який обумовлював створення на Північно-Західній території від трьох до п'яти нових штатів. Нові території, які підлягали колонізації, вважалися простором «природного розширення» держави на основі уніфікованої системи політичного самоврядування. Питання про повноваження урядових установ розв'язав федеральний конституційний конвент у Філадельфії в травні-вересні 1787 р. [2, с. 87]. В цьому зібранні взяли участь усі найвизначніші політики, які згодом стали відомі як батьки-засновники США – Дж. Вашингтон, Б. Франклін, Дж. Медісон (упорядник проекту конституції), А. Гамільтон, Т. Джефферсон, Дж. Адамс. Учасники конвенту відкинули «Статті конфедерації» 1776 р. –

попередню державну угоду, яка визначала повноваження союзних органів на основі самостійності суверенних штатів як учасників об'єднання та їхнього рівного представництва в центральних органах влади [8, с. 46-47].

При складанні конституції перевагу було надано принципів, за яким функції і влада національного уряду мають загальний і всеосяжний характер, включно з випуском грошей, регулюванням торгівлі, оголошенням війни та укладенням миру. За штатами залишалися функції, пов'язані з вирішенням місцевих справ. Центральні органи влади поділялися на три узгоджені поміж собою гілки – законодавчу, виконавчу й судову. При цьому повноваження владних інституцій передбачалося врівноважити таким чином, аби жодна з гілок влади не змогла взяти під контроль інші. Сучасні оцінки історичної ролі конституційного конвенту наголошують, що надання вищим, союзним органам влади права видавати всі необхідні закони для реалізації загальнодержавних повноважень забезпечило федеральному уряду спроможність «задовольняти потреби наступних поколінь і значно більшого суспільства» [2, с. 91; 9]. Офіційна традиція робить наголос на виваженості рішень конституційного конвенту. Адже від часу прийняття Білля про права (1789 р.) до конституції було додано лише 16 нових поправок. Хоча частина подальших поправок вносила зміни до структури та повноважень федерального уряду, більшість із них стосувалася прав і свобод людини.

Суттєвими перевагами перших десятиліть розвитку США вважаються гнучкість і прагматизм зовнішньої політики. За двісті років, що минули від заснування першого англійського поселення Джеймстаун (1607 р.) до початку XIX ст., США перетворилися з ізольованих колоніальних поселень на атлантичному узбережжі Північної Америки на «нову державу, народжену в горнилі революційних битв і керовану Конституцією, яка втілювала засади демократичного самоврядування» [2, с. 125]. Консолідація нації на засадах конституції створила «рівновагу між свободою і порядком». Водночас розвиток

підприємництва і торгівлі цементував єдність нації. Уряди США проводили жорстку протекціоністську політику щодо промисловості, виходячи з того, що захист інтересів підприємців «допоможе національній економіці вистояти» проти іноземної конкуренції. Тому економічна незалежність вважалася не менш важливою, аніж політична.

У більшості сучасних досліджень конфлікти, спричинені відмінностями між різними частинами країни, що в 1860-х рр. вилилися в громадянську війну, подаються в об'єктивістському дусі, так само, як і потужна експансія на захід, що неминуче призводила до воєн із індіанцями, які виселялися західніше Міссісіпі, та відторгненням частини території Мексики.

У середині XIX століття одним із найгостріших питань політичного характеру було рабовласництво, яке теперішнє міжнародне право тлумачить як тяжкий кримінальний злочин. Однак у подіях громадянської війни між Північню та Півднем США (1861-1865 рр.) основний зміст політичного конфлікту становила обумовлена економічними причинами спроба відокремлення південних штатів з метою створення окремої держави.

У ході громадянської війни кожна зі сторін сподівалася на перемогу, проте 23 штати, що залишилися у складі Союзу, мали переконливі матеріальні переваги, хоча й потерпали від некваліфікованого воєнного командування. Оскільки південна Конфедерація об'єктивно виявилася неспроможною виграти війну, Велика Британія і Франція утрималися від її офіційного визнання.

Рішення президента А. Лінкольна про звільнення з 1 січня 1863 р. рабів в усіх повсталих проти Союзу штатах, поряд із застосуванням репресій проти прибічників демократичної партії, які допомагали бунтівникам або сприяли ухилянню від служби в армії, дозволило досягнути корінного перелому в ході війни. Якщо на початку громадянської війни питання рабства мало переважно економічний і морально-політичний підтекст, від 1863 р. воно дедалі частіше

подавалося як «заповітна мета воєнних зусиль Союзу», поряд із офіційним гаслом Півночі, яке полягало у збереженні цілісності федеративної держави.

Після війни особливий статус південних штатів у складі Союзу та їхній специфічний економічний уклад було підірвано. Конгрес вніс до конституції поправки, які передбачали визнання громадянських прав афроамериканців, гарантували громадянство для всіх осіб, народжених або натуралізованих на території США, та право голосу для всіх чоловіків. Проте чорне населення південних штатів продовжувало зазнавати утисків через сегрегацію та фактичну дискримінацію аж до 1950-1960-х рр., коли ця проблема постала у формі затвердження рівності громадянських прав для всієї Америки, а не лише для Півдня [2, с. 175].

Від кінця XIX століття розвиток США був позначений масштабними змінами в економіці, майновим розшаруванням суспільства, загостренням трудових конфліктів та спробами проведення реформ. США активно долучилися до імперської експансії, поширивши свій вплив на значні території в Центральній Америці, Атлантичному й Тихому океанах.

У XX столітті очевидні переваги суспільно-політичного ладу США становили динамічна економіка, започаткування безоплатної народної освіти, вільна преса та релігійна свобода. Натомість «проблемними зонами» в розвитку країни були засилья приватного бізнесу при слабкому місцевому самоврядуванні та політична корупція. Ці явища зумовили появу нового реформаторського руху – «прогресивізму», який визначав особливі риси американської політики та суспільної думки у період від 1890 р. до вступу Америки у Першу світову війну в 1917 р. [2, с. 212].

Участь США у Першій та Другій світових війнах становить важливий сегмент історичної пам'яті. Причому в обох випадках вважається, що вступ США у війну був вимушеною реакцією на агресивні зазіхання, загрози чи напади з боку Німеччини та Японії. При цьому історики посиляються на

політику нейтралітету, якої президенти-демократи В. Вільсон і Ф. Д. Рузвельт дотримувалися на початку обох глобальних конфліктів.

Офіційна версія історії США приділяє окрему увагу поясненню причин застосування США у серпні 1945 р. ядерної зброї проти Японії. Ухвалення цього рішення пов'язується із запеклим спротивом Японії після капітуляції Німеччини. Особливо наголошується, що керівні кола Японії свідомо проігнорували Потсдамську декларацію лідерів США, Великої Британії та СРСР від 29 липня 1945 р. та ультиматум президента Г. Трумена про капітуляцію до 3 серпня, які пропонували Японії уникнути руйнувань чи поневолення. Згідно з планами міністерства оборони США, застосування атомної бомби мало «прискорити капітуляцію Японії без надмірних утрат, неминучих за прямого вторгнення на територію країни» [2, с. 274]. Обрання Хіросіми ціллю ядерного удару пояснюється зосередженням у цьому місті підприємств військово-промислового комплексу. Згідно з офіційною версією застосування атомної зброї 6 та 9 серпня 1945 р. щодо Хіросіми та Нагасакі прискорило закінчення війни, адже 14 серпня Японія прийняла умови, погоджені у Потсдамі, а 2 вересня 1945 р. відбулася її офіційна капітуляція [2, с. 274-275].

У повосенних міжнародних відносинах США виступають у ролі захисника «вільного світу». У виданому USIA нарисі історії США «холодна війна» кінця 1940-х – 1980-х рр. вважається наслідком нагнітання тривких політичних суперечностей між США та СРСР, які виявлялися в усіх сферах міжнародного життя – від економічного відновлення західноєвропейських країн до насадження комуністичних диктатур у Центрально-Східній Європі. З цього погляду «історична традиція централізованого авторитарного правління в Росії була антиподом американського пріоритету демократії», а марксистсько-ленінська ідеологія, «яку під час війни прибрали на другий план, лишалася спрямовуючою силою радянської політики» [2, с. 281].

Конфронтація з СРСР і розрядка міжнародної напруженості 1970-х рр. подаються як взаємопов'язані процеси, що вони зрештою призвели до економічного перенапруження та розпаду СРСР. У тогочасних умовах у відносинах із великими комуністичними державами уряди США поєднували безпекові інтереси і прагматизм з традиційними ідеологічними мотиваціями. Скориставшись гуманітарними положеннями Гельсінського акту 1975 р., західні країни зосередили увагу на критиці порушень прав людини у країнах, де панували комуністичні режими. Політика республіканської адміністрації президента Рейгана стосовно Радянського Союзу, що характеризується як «мир із застосуванням сили», сприяла перемозі Заходу в «холодній війні». Під прямим впливом такого курсу, наприкінці 1980-х рр. в Центральній та Східній Європі відбулися зміни, що призвели до усунення від влади комуністичних режимів та об'єднання Німеччини.

Офіційна концепція американської історії акцентує увагу на міцності та динамізмі американської політичної моделі. Адже бурхливі процеси ХХ століття супроводжувалися прискореними змінами у суспільно-політичному житті США, внаслідок чого у кожному черговому десятилітті американське суспільство нібито заново «відкривало себе». Головними здобутками США як унікальної політичної нації вважаються спроможність долати найгостріші економічні кризи та виконувати роль «світового лідера», підтверджену в ході протистояння наддержав часів «холодної війни». У плані самооцінки американські політичні еліти традиційно розглядали США як «авангард модернізації та перетворень», що мають слугувати за приклад для інших країн. Особливе значення традиційно надавалося ключовим постулатам, які своїм корінням сягають витоків американської нації – непохитній вірі у свободу особистості та демократію, відданості принципам економічного достатку і процвітання громадян. До останнього часу неодмінною ознакою офіційної політичної культури США вважався комплекс патріотичних атрибутів та

ціннісних критеріїв – збереження та захист свободи, демократії і рівних можливостей для подальшого розквіту нації, які утворюють підґрунтя для обстоювання ідей свободи, ринкової економіки та встановлення ліберального міжнародного порядку в глобалізованому світі.

Відтворення історичної пам'яті у монументальних символах

Знаменні події минулого та діяльність видатних політичних діячів знаходять відображення в «національних монументах», які виконують роль символів політичної культури та увічнюють історичну спадщину. Найвідоміші національні монументи розташовані на Національній алеї у Вашингтоні (обеліск на честь першого президента США Дж. Вашингтона, меморіали А. Лінкольна, Т. Джефферсона, Ф. Д. Рузвельта, Дж. Мейсона, У. Гранта та М. Л. Кінга). Ці пам'ятки перебувають у віданні федеральної агенції, що має назву «Служба національних парків». Від 1966 р. всі видатні меморіальні комплекси, окремі історичні будівлі та окремі історичні мікрорайони у містах внесено до Національного реєстру історичних місць США.

Монумент Дж. Вашингтона, збудований у 1848-1884 рр. – найстаріша з меморіальних споруд, присвячених видатним державним і політичним діячам країни.

Одним із найбільш вишуканих пам'ятників вважається неокласична ротонда-меморіал Т. Джефферсона – третього президента США, завершена 1943 р. за прямої підтримки Ф. Д. Рузвельта.

Рішення про будівництво меморіалу А. Лінкольна Конгрес США ухвалив ще в березні 1867 р., однак комплекс було споруджено лише в 1914-1922 рр. Будівля комплексу символізує єдність США як союзу, врятованого Лінкольном.

Меморіал Ф. Д. Рузвельта, відкритий 1997 р., відтворює 12-річний період історії США, включно з великою депресією та Другою світовою війною. Лейтмотивом експозиції стала цитата з президентського послання про стан країни від 6 січня 1941 р., в якому Ф. Д. Рузвельт назвав своїми цілями «чотири

свободи», що ними люди мають насолоджуватися скрізь у світі – свободу слова, свободу віросповідання, свободу від нужди і свободу від страху.

Серед меморіалів, присвячених іншим відомим особам, варто згадати меморіали Дж. Мейсона – автора вірджинського білля про права, який став прикладом для запровадження аналогічного пакту в США, скульптурний ансамбль на честь У. Гранта – генерала і президента (1869-1877 рр.) та меморіал М. Л. Кінга-молодшого – лідера руху за громадянські права 1955-1968 рр. Меморіал М. Л. Кінга, відкритий за президентства Б. Обами у 2011 р., був майже повністю побудований коштом приватних пожертв. Оформлення меморіалу М. Л. Кінга було задумано як уособлення миру та спокою, що мало підкреслити його бачення американської мрії як свободи, демократії та рівних можливостей для всіх.

Низка меморіальних об'єктів у столиці США присвячена військовим і цивільним, що брали участь у великих війнах (національні меморіали Другої світової війни, ветеранів Корейської війни, ветеранів В'єтнаму, меморіал жертвам терактів 11 вересня 2001 р. та Арлінгтонське національне кладовище). У 2014 р. Конгрес США прийняв рішення спорудити у парку Першинга меморіал американським військовослужбовцям, що брали участь у Першій світовій війні. Військові меморіали перебувають у віданні Американської комісії батальних монументів – урядової агенції, заснованої у 1923 р.

Увічнення пам'яті про військових і цивільних, що брали участь у великих війнах, вважається важливою ознакою політичної культури США. Такий підхід наголошує на повазі та вдячності тим, хто боронив інтереси держави та віддавав життя за свободу і незалежність своєї країни. Меморіал Другої світової війни присвячено пам'яті близько 405 тис. загиблих і 16 млн осіб, які служили в збройних силах у ті роки [10]. Як і меморіал Лінкольна, архітектурний комплекс пам'яті Другої світової війни символізує національну єдність США, підкреслену перемогами на Атлантичному та Тихоокеанському театрах воєнних дій.

У меморіалі ветеранів Корейської війни розміщено перелік 22 держав-членів ООН, котрі брали участь у війні або сприяли веденню воєнних дій, та список американських військовослужбовців, які «віддали життя, захищаючи американські свободи в боях за кордоном» [11].

На правому березі р. Потомак розташовано Арлінгтонське національне кладовище (Arlington National Cemetery), де поховані 260 тис. осіб, починаючи від часів громадянської війни, зокрема два президенти США (У. Тафт і Дж. Ф. Кеннеді).

У різних частинах Вашингтона знаходяться пам'ятники офіцерам федеральної армії часів громадянської війни – У. Шерману, Дж. Міду, Ф. Шерідану, Дж. Макклеллану та ін.

До найвідоміших національних меморіалів належать споруджена в нью-йоркській гавані Статуя свободи, побудована коштом французьких благодійних пожертв на честь сторіччя незалежності США, та скульптурна композиція на горі Рашмор (штат Південна Дакота), що складається з барельєфів президентів Дж. Вашингтона, Т. Джефферсона, А. Лінкольна і Т. Рузвельта. Будівництво цього меморіалу тривало впродовж 1927-1941 рр.

Утім, політика національної пам'яті, що останніми десятиліттями, як здавалося, набула комплексного й усталеного характеру, викликала заперечення з боку ліворадикальних активістів і стала предметом гострої полеміки наприкінці президентства Б. Обами, під час передвиборної кампанії 2016 р. та після обрання президентом Д. Трампа.

Національна традиція та суперечності сучасного політичного дискурсу

Головними гаслами лівих та антирасистських кіл, які ініціювали перегляд національної історичної традиції, стали заборона публічного використання прапора Конфедеративних Штатів Америки (1861-1865 рр.), знесення пам'ятників діячам, які під час громадянської війни воювали на боці південних

штатів чи були рабовласниками, та перейменування численних об'єктів, названих на честь воєначальників та політичних діячів південної Конфедерації. Об'єктами критики стали й деякі пам'ятники батькам-засновникам, не кажучи вже про монументи на честь конфедератів, оновлені у 2015 р. до 150-річчя громадянської війни.

Упродовж тривалого часу офіційне сприйняття подій громадянської війни між Північчю та Півднем визначалося констатацією цього явища як трагічної події, в якій обидві сторони зазнали величезних втрат (640 тис. загиблих з обох боків). Тлумачення наслідків тієї війни полягало у тому, що перемога Півночі назавжди довела непорушність США як федеративного союзу на засадах Конституції. Однак вважалося, що учасники громадянської війни з обох боків захищали свої політичні погляди. За утилітарним підходом Т. Гоббса при здійсненні помсти переможець має керуватися лише міркуваннями майбутнього блага. Оскільки громадянська війна – це історична травма, що її не можна плекати нескінченно, єдино можливий шлях подальшого розвитку країни вимагав загальнонаціонального примирення на засадах поваги до загиблих, що стали жертвами долі. Що ж до пам'ятників, назв міст, площ і вулиць, то, окрім національних меморіалів, рішення про які ухвалює федеральний Конгрес, ці питання належать до компетенції властей штатів, мерій і графств. Федеральні уряд і Конгрес дотримувалися такого підходу принаймні від початку XX століття, що дістало підтвердження під час святкування 200-річчя США у 1976 р.

Проте, останніми роками політична традиція «історичного примирення» була піддана жорсткій критиці. Приводом для цього стала низка зіткнень та інцидентів, які афроамериканські та ультраліберальні активісти подавали як новітні вияви расизму. Одним із таких епізодів став розстріл психічно хворим білим молодиком прихожан афроамериканської церкви в Чарльстоні (Південна Кароліна) в червні 2015 р. Скориставшись цим приводом, ідейно мотивовані

борці з расизмом розпочали масову кампанію, вимагаючи системного викорінення усіх символічних згадок та пам'яток епохи «білого домінування» та расової нерівності. Ці заклики вилилися в війну проти пам'ятників політикам та військовим діячам південної Конфедерації.

Після рішення Конгресу США (2016 р.) про заборону використання прапора Конфедерації в офіційних заходах, влада у південних штатах прибрала їх із офіційних установ, а деякі муніципалітети санкціонували демонтаж численних пам'ятників конфедератам – учасникам громадянської війни. Постало питання і про перейменування низки військових об'єктів, розташованих у південних штатах. Адже напередодні й під час Першої та Другої світових воєн у шести південних штатах (Вірджинія, Північна Кароліна, Джорджія, Алабама, Луїзіана, Техас) було збудовано десять воєнних баз, названих на честь генералів Конфедерації. Створення цих об'єктів призначалося для комплектування і підготовки контингентів збройних сил, призначених для участі в заморських воєнних операціях.

Передвиборна кампанія 2016 р. та обрання президентом Д. Трампа істотно загострили громадсько-політичне сприйняття історичної пам'яті. Ідея захисту історичних пам'яток мобілізувала не лише помірковано-консервативну громадськість, а й праворадикальні кола, включно з учасниками доволі неактивних в останні десятиліття расистських і неонацистських організацій та поки що бутафорськими прибічниками відновлення Ку-клукс-клану. Цьому чималою мірою сприяли погляди та заяви політтехнолога С. Беннона, який до серпня 2017 р. виконував роль «стратега» та старшого радника президента Д. Трампа й був звільнений під тиском запеклої критики з боку демократів. Відзначимо, що застосовані Бенноном політичні технології не тільки сприяли мобілізації на підтримку Трампа більшості білого електорату з доходами середнього та нижче середнього рівня, а й призвели до поживавлення руху «альтернативних правих».

«Боротьба з пам'ятниками» ще більше загострилася після кривавих інцидентів у Шарлотсвіллі (12 серпня 2017 р.), де відбулася сутичка між білими націоналістами, які протестували проти знесення пам'ятника генералу армії конфедератів Роберту Лі, та ліберальними активістами. В результаті скоєного білим праворадикалом зумисного наїзду автомобіля на натовп опонентів загинула 32-річна біла жінка та 19 осіб зазнали поранень.

Оскільки до громадсько-політичної кампанії долучилися представники основних політичних партій – демократів і республіканців – ця полеміка стала логічним продовженням передвиборної кампанії 2016 р. Президент Трамп висловив докір усім учасникам сутичок за «кричущі прояви ненависті, нетерпимості та насильства з багатьох сторін». За його словами, ті, хто здійснює акти насильства на ґрунті нетерпимості, не уникнуть відповідальності. «Ку-клукс-клан, неонацисти, прибічники ідеї про перевагу білої раси та інших угруповань, що розпалюють ненависть, огидні всьому тому, що цінують американці» [12]. Проте його заяви не влаштували опонентів, оскільки ліберали і демократи вимагали одностороннього засудження «альтернативних правих».

Деякі супротивники Трампа використали інцидент у Шарлотсвіллі як привід для тотального перегляду концепції історичної спадщини. З'явилися заклики знести не лише численні пам'ятники діячам Півдня в містах США, а й зруйнувати головний «Меморіал Конфедерації» у Стоун-маунтін (штат Джорджія).

Прихильники збереження історичних пам'яток від зазіхань ревізіоністів не конче перебувають у чисельній меншості, однак поступаються їм за наполегливістю та інтенсивністю публічного тиску. Натомість помірковані консерватори намагаються, хоч і не завжди вправно, використовувати правові запобіжники. У цьому сенсі показовим можна вважати рішення конгресу штату Алабама про охорону історичної спадщини штату, яке забороняє демонтаж меморіалів, споруджених більше ніж 40 років тому.

У політичній агітації беруть участь різні за цілями та ідеологічними уподобаннями організації, від білих націоналістів (неоконфедератів з «Ліги Півдня» і скінхедів із White Power) та чорних радикалів (організація Black Lives Matter) до учасників військово-історичних клубів, історико-культурних товариств, організацій захисту історичних пам'яток і різноманітних асоціацій прав людини. Головна ж проблема полягає у тому, що ревізійністська атака на компромісні стереотипи американської історії поєднується зі спробами їх вельми ідеологізованого переосмислення з позицій теперішніх правових норм і ліберального світогляду. Прибічники Демократичної партії свідомо використовують гасла очищення національної історії від спадщини «білого панування» як спосіб розхитування й дискредитації чинної республіканської адміністрації.

Потенційні наслідки ідеологічної кампанії проти традиційних символів Півдня змушують замислитися над тим, як могла би виглядати історія США за ліволіберального цензурування й расового переосмислення. Адже за прогнозами Бюро переписів населення США, до 2060 р. частка небілого населення країни може сягнути 57 %. Ідеологи етнорасового ревізійнізму бачать у цьому стимул для «викорінення» символів, пов'язаних із «білим домінуванням» в історичному минулому. За даними опитування телекомпанії CNN, проведеного у південних штатах улітку 2015 р., 75 % білих назвали прапор Конфедерації втіленням національної гордості, а 75 % чорних – брутальним расистським символом [13].

Кампанія лівих радикалів, які обстоюють перегляд усталеної історичної традиції, висвітила глибокий політичний розкол між різними верствами населення та течіями політичної культури. Соціальні розриви в сучасному американському суспільстві позначені відмінностями у світогляді провінційного робітничого класу та дрібного й середнього бізнесу, який стереотипно пов'язується з інтересами «одноповерхової» Америки, та

космополітично-прогресистських ліберальних кіл великих мегаполісів, які не відчули на собі руйнівних наслідків деіндустріалізації і бачать себе авангардом світового прогресу.

Ліберальні кола мегаполісів Нью-Йорку та Каліфорнії, кумиром яких був Б. Обама, сприйняли обрання Трампа з відвертою ворожістю, а афроамериканські активісти та учасники руху за гендерну рівність схильні приписувати Трампові весь набір вад епохи «білого домінування» й патріархальних пережитків. Загострення культурно-ідеологічного конфлікту посилює загрози порушення стану громадянського миру, адже будь-які адміністративні рішення – від обмеження в'їзду мігрантів з нестабільних ісламських країн та планів побудови стіни на кордоні з Мексикою до перегляду програм медичного страхування набувають гострого конфліктного характеру та слугують приводом для масових демонстрацій та громадянських заворушень.

Підсумкові зауваження

Загострення політичних суперечностей довкола меморіалів і пам'ятників не стало випадковістю. Суспільно-політичний підтекст цих процесів становлять гострі суперечності між різними угрупованнями в середовищі американської еліти. Загалом вони віддзеркалюють конфлікт між політичними і фінансовими колами, які отримали зиск від ліберальної глобалізації, та неонаціоналістами, які застерігають проти занепаду США і вважають ліберальний універсалізм згубним для економіки та суспільства. На другому плані американської політики загострюється конфлікт між консерваторами і соціал-лібералами – прихильниками різних способів соціально-політичного менеджменту. Представників цих течій можна умовно вважати послідовниками альтернативних курсів Р. Рейгана та Ф. Рузвельта, які використовували принципово відмінні підходи до регулювання економіки і сфери соціальних відносин.

Політичний феномен президента Трампа виступає як уособлення консервативної традиції. Спроби його адміністрації здійснити правий поворот, спираючись на системну ревізію внутрішньої та зовнішньої політики, наштовхнулися на спротив неоімперської універсалістської еліти, яка розпочала активну інформаційну війну. З огляду на усталені стереотипи особливої глобальної місії США як бастиону свободи і демократії, наміри консервативно-націоналістичних кіл скоротити обсяги міжнародних зобов'язань США виглядають доволі непереконливими. Адже адміністрації Д. Трампа навряд чи вдасться істотно скоротити військову присутність у Європі та Північно-Східній Азії та завершити воєнну кампанію в Афганістані.

Звернення Трампа до цінностей антиелітарної, традиційної й самодостатньої Америки знайшло відгук у підприємців, які потерпали від конкуренції з іноземними товарами, та збіднілого середнього класу, що зазнав зuboжіння через кризу 2008 р. Артикуляція намірів поступитися захистом ліберального міжнародного порядку на користь гарантування безпеки, стабільності та соціально-економічного добробуту громадян США цілком суголосна наративам джексоніанства – ідеології націоналістичного прагматизму американського зразка [14].

Націоналістичні погляди Трампа відверто заявлені у його програмі «Америка передовсім» (America first), що ставить за мету усунути економічні перешкоди, спричинені наслідками глобалізації. Однак ідеться тут не так про континентальний ізоляціонізм, як про масштабну спробу перегляду торговельно-економічних відносин з провідними партнерами та відшкодування витрат, пов'язаних із наданням безпекових гарантій союзникам і партнерам.

Проте й характер кампанії демократів проти Трампа переконливо свідчить про гостру кризу ліберальної лівоцентристської ідеології в її американському варіанті, де новітній олігархічний неолібералізм витіснив конструктивні риси соціального реформаторства часів Дж. Кеннеді та Л. Джонсона. Перед США

постають проблеми, що нагадують порядок денний часів Ф. Рузвельта, який за критичних обставин був змушений вдатися до державного регулювання економіки аби відновити соціальну стабільність і забезпечити більш рівномірний розподіл національного багатства. Розв'язати ці завдання «консервативна хвиля» Д. Трампа навряд чи спроможна. Адже скорочення ролі держави, послаблення податків на бізнес і пріоритет приватних інтересів над інтересами суспільства консервують наявні проблеми, не гарантуючи суттєвого оновлення економіки американської глибинки. В експертному середовищі висловлюються міркування, що реальною альтернативою теперішньому гострому протистоянню між глобалістами та неоізоляціоністами може стати лише новий соціальний контракт між владою та суспільством. З огляду на гостру політичну боротьбу між різними угрупованнями американської еліти, неуспіх у досягненні основних цілей проекту Д. Трампа видається цілком можливим. У цьому разі його перемога та президентство, які зруйнували й без того нетривкий міжелітний консенсус, потенційно можуть відкрити шлях для реального змагання між новими, чіткіше артикульованими альтернативними проектами економічного управління та суспільної організації.

Джерела та література:

1. Краткая история США. USIA; пер. с англ., предисл. Б. М. Шпотова. Москва: «Олимп»/ППП (Проза. Поэзия. Публицистика), 1993. 238 с.
2. Синкотта Г. (гол. ред.) Історія Сполучених Штатів. Нарис. Київ: Інформаційне агентство Сполучених Штатів, 2002. 406 с.
3. Американский федерализм: второе рождение старого принципа. Вопросы демократии. Электронный журнал ЮСИА. Апрель 1997. Т. 2. № 2. URL: <http://www.infousa.ru/government/toc.htm>
4. Стратегия национальной безопасности Соединенных Штатов Америки: новая эра. Внешняя политика США. Электронный журнал Государственного департамента США. Декабрь 2002. Т. 7. № 4. (ijpr1202). 48 с. URL: http://www.elibrary.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/eJournal/vp_10.pdf

5. NSC 68: United States Objectives and Programs for National Security (April 14, 1950). Naval War College Review. Vol. XXVII. 1975. May-June. P. 51-108.
6. Рижков М. М. Глобальні зовнішньополітичні стратегії США: ключові чинники та загрози. США і світ XXI століття: монографія / Пахомов Ю. М., Коваль І. М., Шергін С. О. та ін. Київ: Центр вільної преси, 2013. С. 183-201.
7. Римини Р. Краткая история США; пер. с англ. О.Алексаияна. Москва: Азбука-Аттикус, 2016. 480 с.
8. Бернам У. Правовая система Соединенных Штатов Америки / Науч. ред. В. А. Василихин. Москва: РИО «Новая юстиция», 2007. 1216 с.
9. Конституція США. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Конституція_США
10. Visiting the National World War II Memorial. URL: <https://washington.org/DC-guide-to/national-world-war-ii-memorial>
11. Visiting the Korean War Veterans Memorial. URL: <https://washington.org/DC-guide-to/korean-war-veterans-memorial>
12. Трамп осудил «зло расизма» в Шарлоттсвилле. BBC. 15 августа 2017. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-russian-40933552>
13. Мацарский Ю. Традиции на слом: почему в США демонтируют монументы конфедератам-сепаратистам. РБК-Украина. 26.04.2017. URL: <https://daily.rbc.ua/rus/show/pochemu-ssha-demontiruyut-monumenty-konfederatam-1493207951.html>
14. Mead W. R. The Jacksonian Tradition and American Foreign Policy. National Interest. 1999. № 58. P. 5-29.

Відомості про автора: Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

РОЛЬ БРИТАНСЬКИХ ГЛОБАЛЬНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ТЕЛЕРАДІОКОМПАНІЙ ТА ОНЛАЙН-РЕСУРСІВ У ПІДТРИМЦІ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Велика Британія – це країна, де концепція історичної пам'яті підтримується впродовж тривалого часу. Ось чому особливо цікаво дізнатися, як це робиться у ХХІ столітті. У статті досліджується, як традиції, ритуали та цінності були збережені в Британії за багато століть і як водночас народжувалися нові протягом останніх десятиліть за допомогою глобальних та національних телерадіокомпаній та онлайн-ресурсів. Це кейс-студія, в якій аналізується увічнення в Британії великої дати – сторіччя Першої світової війни, в ній проаналізовано старі та нові традиції, ритуали, події та перформанси, що зберігають і розвивають історичну пам'ять британського суспільства.

Ключові слова: концепція, історія, історична пам'ять, Велика Британія, традиції, ритуали, цінності, Перша світова війна, британські глобальні і національні телерадіокомпанії та онлайн-ресурси.

Zernetska O. The Role of Global and National Teleradiocompaies and Online Resources in Support and Development of Historscal Memory in Great Britain

Great Britain is a country where the concept of historical memory has been sustained for a long time. It is especially interesting how it was done in the 21 st century. This article investigates how old traditions, rituals and values have been saved for many centuries and at the same time how new ones have been born for last decades with the help of global and national teleradiocompaies and online resources in support and development of historical memory in Great Britain. It is a case study of commemoration the centenary of the First World War in Britain where old and new traditions, rituals, events, and performances have been analyzed sustaining and developing the historical memory of the British society, global and national teleradiocompaies and online resources.

Keywords: concept, historical memory, Great Britain, traditions, rituals, values, First World War, British Global and National Teleradiocompaies and Online Resources.

Зернецкая О.В. Роль британских глобальных и национальных телерадиокомпаний и онлайн-ресурсов в поддержке и развитии исторической памяти в Великобритании

Великобритания – это страна, в которой концепция исторической памяти поддерживается на протяжении долгого времени. Вот почему особенно интересным было узнать, как это делается в ХХІ веке. В статье исследуется, как традиции, ритуалы и ценности были сохранены в Британии за многие столетия, и как в то же время рождалось новое на протяжении последних десятилетий с помощью глобальных и национальных телерадиокомпаний и онлайн-ресурсов. Это кейс-студия, в которой анализируется увековечивание в Британии великой даты – столетия со дня начала Первой мировой войны, в

ней проанализированы старые и новые традиции, ритуалы, события, перформансы, которые сохраняют и развивают историческую память британского общества.

Ключевые слова: концепция, история, историческая память, Великобритания, традиции, ритуалы, ценности, Первая мировая война, британские глобальные и национальные телерадиокомпании и онлайн-ресурсы.

Історична пам'ять – основа національної і державницької свідомості. Історична пам'ять закріплюється у традиціях, а кристалізується – в ритуалах. Недаремно Конфуцій, розбудовуючи одну з найдавніших світових цивілізацій, як філософський фундамент закладав вчення про ритуали. Він розумів важливість ритуалів і вчив своїх учнів дотримуватися їх. Він вважав ритуали своєрідним каркасом суспільства і держави, запорукою підтримання у них порядку і процвітання. Відтоді минули тисячоліття, але важливість традицій і ритуалів для консолідації суспільства, збереження національної пам'яті залишається так само актуальною.

Яскравим прикладом цього є Велика Британія – унітарна держава, конституційна монархія, яку очолює король або королева, з парламентською системою врядування. Велика Британія – розвинена країна, шоста в світі за номінальним ВВП і сьома за ВВП із урахуванням купівельної спроможності. У XIX – першій половині XX століть вона була найбільш економічно потужною країною у світі і досі зберігає значний економічний, культурний, військовий, науковий та політичний впливи.

У Великій Британії свідомо підтримують традиції і ритуали, які об'єднують громадян країни, консолідують її суспільство. Події, пов'язані зі збереженням історичної пам'яті, виявляються у різних формах: церемоніях, святкуваннях, ритуалах, побудові музеїв, пам'ятників, облаштуванні пам'ятних місць тощо.

Про це завжди дбали і дбають британські монархи, завдяки яким розбудова національних традицій та ритуалів тісно пов'язана з королівською родиною Британії (як і сам інститут монархії є осередком історичної пам'яті).

По-перше, це церемонія державного відкриття Парламенту [1], яка сягає часів Середньовіччя. Церемонія знаменує собою початок нової сесії парламенту і відбувається щороку в листопаді. Церемонія має загальнонаціональний характер. Традиція є дуже важливою, оскільки знаменує собою початок нової сесії парламенту і дає змогу урядові оголосити свою програму для цієї сесії, водночас вона є дуже видовишною. У день відкриття парламенту нинішня королева Єлизавета II їде з Букінгемського палацу до будинку Парламенту в золотій кареті, а ще в одній кареті везуть її корону. Святкова й урочиста процесія збирає величезні натовпи британців і туристів. Вона транслюється по національному телебаченню. У парламенті королева одягає церемоніальний одяг, свою корону і потім йде Королівською галереєю, щоб зайняти своє місце на троні в Палаті лордів, звідки вона зачитує своє послання до Парламенту, яке називається «Королівська промова».

Відкривати Парламент особисто – давня традиція для монархів. Так, королева Єлизавета II виступала з цією промовою кожен рік свого перебування на престолі за винятком 1959 та 1963 рр., коли вона була вагітна відповідно принцями Ендрю та Едвардом. Навіть у 2017-му році у сорокаградусну спеку вона у 91-річному віці не скасувала цей ритуал, демонструючи свою вірність обов'язкам монарха. Так вона ще раз підкреслила, що дбає про свою державу. Єдине, що вона собі дозволила, – це не одягати ритуальний одяг (мантию, підбиту горностаєм) і корону, яку внесли до Палати лордів і поставили на столик. На церемонії державного відкриття Парламенту Єлизавету II завжди супроводжував чоловік – принц Філіп. У 2017 р. через хворобу принца Філіпа її супроводжував старший син – принц Чарльз Вельський.

Особи, які відповідають у Букінгемському палаці за зв'язки з громадськістю, крокують у ногу з часом: вони розробили сайт королівської родини, де з-посеред іншої інформації про королівський дім Віндзорів можна побачити відео урочистої церемонії державного відкриття Парламенту.

Найбільш яскравим прикладом системи збереження історичної пам'яті є комплекс постійних заходів увічнення полеглих у Першу світову війну.

Показовою є ритуальна церемонія покладання вінків і вшанування пам'яті загиблих у війнах біля Кенотафу – пам'ятника загиблим у Першій світовій війнам. Він став головним військовим меморіалом Сполученого Королівства.

Кенотаф (грецькою «порожня могила») – це пам'ятник, збудований на місці, що не містить тіла покійного, і є своєрідною символічною могилою. Кенотаф споруджується для увічнення пам'яті про загиблих і виконання поминальних ритуалів.

Перебуваючи в Лондоні у науковому відрядженні в 1993 р., якимось дощовим листопадним ранком, крокуючи до роботи у Вестмінстерському університеті, раптом побачила, що вся вулиця розквітла червоними маками, які були на грудях майже у кожного перехожого. У колег в університеті я дізналася, що маки – це пам'ять про британців, полеглих на полях Першої світової війни. Квіти виробляються у Центрі ветеранів війни у Стаффордширі. А ввечері того самого дня, передивляючись телевізійні новини, я побачила сюжет, в якому дев'яностооднорічна Королева-Мати – це титул матері королеви Єлизавети II – покладає квіти до могили Невідомого солдата, яка знаходиться у Вестмінстерському соборі в Лондоні. Після того Королева-Мати підійшла до невеликої групи ветеранів Першої світової війни, які були хто в інвалідному візку, хто на милицях, хто з палицею, і кожному тепло потисла руку, сказала привітне слово.

У 2014 р. вшанування пам'яті загиблих британських воїнів Першої світової стали особливо урочистими, коли королева Великої Британії Єлизавета II очолила головну церемонію Дня вшанування. Як передає ВВС, «країна застигла у двохвилинному мовчанні, після чого монарх поклала вінок біля Кенотафа». Тогоріч День вшанування у Британії мав особливе значення, адже британці відзначали одразу кілька річниць: 100-річчя від початку Першої

світової війни, 70-річчя висадки союзних військ у Нормандії та виведення британських військ з Афганістану [2]. За словами колишнього британського прем'єр-міністра Девіда Кемерона, ці дати зробили нинішні урочистості «особливо проникливими»: «Сьогодні ми разом віддаємо данину пам'яті тим мужнім чоловікам та жінкам, що служили своїй країні, захищали її свободу і зробили наше життя безпечнішим. Ми пам'ятаємо усіх, хто загинув і хто ризикував своїм життям заради нашого блага», – сказав прем'єр. Інші члени монаршої родини, включно із герцогом Единбурзьким, принцом Чарльзом та принцом Вільямом приєдналися до королеви під час покладання квітів. Пан Кемерон, його заступник Нік Клегг та лідер лейбористів Ед Мілібенд теж віддали шану полеглим бійцям. Квіти до меморіалу також поклали посол Ірландії у Великій Британії та сорок шість представників Британської Співдружності, очільник збройних сил Британії, а також представники різних релігійних конфесій та громадських організацій [3]. Потім церемоніальним маршем пройшли з'єднання всіх родів військ Великої Британії, які, підходячи до Кенотафу, віддавали йому честь. Із настанням сутінок на Башту Біг-Бен, що офіційно носить ім'я Башта Єлизавети, було спроектовано зображення червоних маків, що символізують полеглих у війні воїнів [4].

Історична пам'ять закарбовується нині в індивідуальних відгуках про Кенотаф в Інтернеті. Це, як правило, дуже зворушливі дописи молоді, і, що цікаво, вони підписані не nicknames, а справжніми іменами та прізвищами. До відгуків додаються фотографії тих, хто залишив свої дописи і поділився в мережі своїми почуттями.

Так, Тедді Френк пише: «Дуже емоційне місце... Справжнє продовження Війни заради миру... Поклав квіти... Прочитав молитву... Хай загиблі знають, що ти дбаєш про це. Ти не забудеш. Хай Бог благословляє всіх тих, хто сплатив за мир найвищу ціну». Маркус Джеймс: «Невимовно духовне місце, аби віддати свою повагу тим хоробрим душам, які сплатили найбільшу ціну за свободу,

дуже емоційне місце». Маргарет Томлін: «Кенотаф дуже суголосний тій події, якій він присвячений. Справді зворушує вінок, покладений асоціацією вдів війни у суботу напередодні Дня пам'яті». Сетіш Чандран пише: «Змушує думати про реальну ціну війни. Місцю приділено багато уваги, особливо під час таких подій, як День пам'яті» [5].

У Лондоні користується популярністю величезна інсталяція із керамічних маків, встановлена біля Тауера в пам'ять про загиблих у Першій світовій війні. Вона має назву «Кров, що залила землі і почервонила ріки». Інсталяція складається рівно з 888246 маків – саме стільки воїнів Британії та Співдружності загинуло у Першій світовій. Спершу ця інсталяція мала стояти у центрі Лондона до 12 листопада 2017 р., проте завдяки Інтернет-петиції, що зібрала тисячі підписів, було ухвалено таке рішення: частина інсталяції залишиться біля Тауера до кінця листопада, а потім вирушить у турне Сполученим Королівством до 2018 р. [6].

Та, мабуть, найбільш грандіозний проект із відзначення сторіччя Першої світової війни був розроблений і втілений BBC. Він був розрахований на 2014-2018 рр. Його з повним правом можна назвати пан-BBC проектом, оскільки він включає більше, ніж 2500 годин програмування телевізійних, радіо та онлайнових передач. Ці передачі мають міжнародний, державний та місцевий характер. Відповідно були задіяні міжнародні, національні та локальні служби цієї корпорації. Був призначений спеціальний керівник із упровадження усіх заходів – Адріан ван Клеверен. У своїй вступній промові до цієї події він відзначив, що причини, хід та наслідки Першої світової війни визначили, що відбулося в Британії й у світі за 100 наступних років. 16 млн людей загинуло у цьому першому дійсно глобальному конфлікті. Війна визначила, чим стала Велика Британія протягом наступного століття. Вона дуже сильно змінила британське суспільство. У багатьох аспектах війна стала поворотним пунктом у природі воєнних конфліктів і призвела до редефініції, згідно з якою війна і досі

має багато особистих зв'язків для британців як індивідуальностей. Хоча вже немає тих, хто пережив цю війну, хто воював на її фронтах, але так багато сімей та громад були зачеплені цим воєнним конфліктом, і вони мають свої історії для того, щоб розповісти їх усьому британському суспільству [7].

Щоб розповісти про події столітньої минувшини, BBC представляє їх із різних кутів зору. Звичайно ж, що найбільшу увагу приділено подіям на Західному фронті [7]. Але водночас телевізійні та радіо оповіді розповіли про ефекти, котрі справила війна на події у Великій Британії та в інших країнах і частинах світу. Було задіяне все різноманіття радіо- та телевізійних жанрів: документальні фільми, драми, програми для дітей, музика, події наживо, дебати, дискусії на BBC онлайн тощо.

У 2015 р. по BBC1 пройшов видатний документальний серіал «Британська велика війна», в якому було розкрито вплив Першої світової війни на Велику Британію. Radio4 у першій половині 2015 р. транслювало драму під назвою «Домашній фронт» 5 днів на тиждень. Кожна серія лунала в ефірі по півгодини. Інша драма – «Томміз» – йшла щодня по 15 хвилин і була присвячена подіям Першої світової війни.

Два великі серіали було показано телевізійним каналом BBC1. У першому розповідається про життя воєнного польового шпиталю, а у багатосерійній п'єсі Тома Джордана йдеться про події Першої світової очима двох пересічних молодих людей, які потрапили на війну.

По телевізійному каналу BBC2 протягом 37 днів йшла розмова про політику, яка розгорталася за лаштунками Першої світової війни. Паралельно по Radio4 пройшла 42-денна серія оповідей, яку вела Маргарита МакМілан. Вона розповіла в деталях, які події сприяли вступі Британії в цю війну.

Глобальна телевізійна служба BBC World Service охопила своєю увагою багато верств населення. Так, вона залучила юнацтво до теми Першої світової війни, про яку воно чуло, мабуть, тільки у школі. Юнацькі групи BBC

створювали драми, відображали події, які мали місце сто років потому. Все це робилося для того, щоби молоде покоління зрозуміло війну і ту роль, яку в ній відігравали діти й підлітки.

До своєї роботи BBC залучала Імперський воєнний музей, співпрацювала з ним, оскільки він є неперевершеним джерелом знань, свідчень і артефактів про Велику війну, надавав і надає експертну оцінку та матеріали для багатьох передач BBC.

Такий національний телерадіомовник, як BBC, намагався дійти до людей усіх вікових категорій зі всіх куточків країни, розширити розуміння того, що Перша світова війна заподіяла як на глобальному рівні, так і на рівні особистості.

Телевізійна служба BBC World Service охопила своєю увагою багато регіонів планети, де люди розповідали, як ця війна запам'яталися по всьому світові. Ця служба передавала і телевізійні дебати, й особисті історії.

Така величезна копітка робота уряду, міністерств, департаментів, національної громадської корпорації телерадіомовлення, комерційного телерадіомовлення й кожного британця, який був у ній задіяний персонально, дає змогу зробити висновки, що концепція Великої Британії щодо історичної пам'яті є нетривіальною і життєспроможною. Вона сполучає в собі традиційні і нові ритуали, події, перформанси, креативні винаходи і сприяє зміцненню консенсусу в британському суспільстві.

Джерела та література:

1. British Royal Duties. URL: <http://www.projectbritain.com/royal/duties.htm>
2. Was the Whitehall Cenotaph Made of wood? URL: <https://historictngland.org.uk>
3. Britain Commemorates 100 Centenary of WWI. URL: bbc.co.uk
4. Британія вшановує пам'ять полеглих воїнів. URL: bbc.com
5. The Cenotaph, Whitehall. Google Maps. URL: google.com.uk
6. Червоні маки в центрі Лондона. URL: bbc.com

7. Britain Commemorates 100 Centenary of WWI. URL: bbc.co.uk
8. The War Horse Story True Mark of the Centenary of the Sword Battle of Ypres. URL: www.gov.uk
9. World War One on BBC. URL: www.bbc.co.uk/Factual/History

Відомості про автора: Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВ

У пропонованій статті розкриваються основна сутність та зміст поняття правової традиції як засобу реалізації історичної пам'яті в соціально-політичній практиці сучасних держав. Зокрема, особлива увага надається з'ясуванню ролі історичної пам'яті у процесі становлення правової традиції, а також виділяються основні відмінності правової традиції від правової культури. Значне місце у статті також приділяється основним аспектам реалізації правової традиції у правовій практиці країн.

Ключові слова: історична пам'ять, правова традиція, правова культура, правове буття, правова система, самобутність.

Tsapko O. Legal Tradition as a Means of Realizing of Historical Memory in the Socio-Political Practice of States

The proposed article reveals the essence and content of the concept of legal tradition as means of realizing historical memory in the socio - political practice of modern states. Particular attention is paid to clarifying the role of historical memory in the process of establishing a legal tradition, as well as distinguishing the main differences of legal tradition from legal culture. A significant place in the article is also given to the main aspects of the implementation of legal tradition in the legal practice of the countries.

Keywords: historical memory, legal tradition, legal culture, legal being, legal system, identity.

Цапко О.М. Правовая традиция как средство реализации исторической памяти в социально-политической практике государств

В предлагаемой статье раскрываются основная сущность и содержание понятия правовой традиции как средства реализации исторической памяти в социально-политической практике современных государств. В частности, особое внимание уделяется выяснению роли исторической памяти в процессе становления правовой традиции, а также очерчиваются основные отличия правовой традиции от правовой культуры. Значительное место в статье также уделяется основным аспектам реализации правовой традиции в правовой практике стран.

Ключевые слова: историческая память, правовая традиция, правовая культура, правовое бытие, правовая система, самобытность.

Правова традиція є однією з найбільш складних для розуміння історичних і правових категорій. Незважаючи на істотний науковий доробок, уявлення про змістовне наповнення правової традиції, форми її вияву, співвідношення з

іншими суспільно-політичними та історичними явищами для сьогоденної науки залишаються досить фрагментарними. Варто лише згадати, що безпосередньо присвячені цій проблемі наукові праці, а саме роботи Д. Вовка, Г. Гленна, Ю. Оборотова, Ю. Лободи, М. Мірошніченко, К. Арановського, Т. Козлова, С. Павлова тощо, містять різне трактування природи правової традиції та її ролі у соціально-правовій практиці сучасних держав. Пояснення цьому ми знаходимо передусім у багатогранності і поліструктурності самої правової традиції, що значно ускладнює спроби охопити всі вияви й аспекти її буття. Однак, як на наш погляд, подібна ситуація пояснюється також і методологічною невпорядкованістю досліджень у цій сфері, насамперед зумовленою недостатньою коректністю визначення властивостей будь-яких суспільних традицій, до числа яких ми відносимо і правову традицію.

Однак, незважаючи на всю складність і суперечливість сучасних підходів до розуміння правової традиції як наукової категорії, слід зазначити, що жодна з відомих нам наукових концепцій не заперечує історичної тяглості будь-якої правової традиції та її обумовленості як носія історичної пам'яті.

У статті ми поставили завдання розкрити основні аспекти взаємодії історичної пам'яті з правовою традицією а також з'ясувати основні чинники їх взаємодії у процесі становлення та розвитку правових систем народів.

Слід зазначити, що правова традиція посідає центральне місце у характеристиці права як історико-цивілізаційного явища і складника культури націй та народностей. Якщо говорити про європейський досвід формування правової традиції, то через цю категорію ми маємо можливість дослідити вплив трьох головних чинників розвитку західного або європейського права. До таких чинників зокрема ми відносимо християнство, грецьку філософію та римське приватне право. Усе це зумовлює потребу подальшого осмислення правової традиції, як носія історичної пам'яті народів.

Як уже зазначалося, наявні у літературі підходи до розуміння правової традиції дуже різноманітні. Так, зокрема, Ю. Оборотов вважає, що правова традиція становить зв'язок часів, соціальне та правове спадкування [1, с. 61]. Ю. Лобода розуміє правову традицію як закономірності розвитку сфери правового буття суспільства й одночасно принцип, ідею і тенденцію розвитку правової компоненти соціальної організації [2, с. 87]. Г. Гленн ототожнює правову традицію з правовою системою, розглянутою в історичному розвитку. Розуміння традиції, на його думку, нагадує «перегляд фільму», тоді як розуміння сучасної правової системи означає бачення лише «окремого кадру цього фільму» [3, р. 876]. Наведені думки демонструють:

- По-перше, достатню складність теоретичного визначення правової традиції як правового феномену, а також його велику ступінь абстрактності. Схематичність і навіть метафоричність спроб запропонувати таке визначення за допомогою виразів на кшталт «зв'язок часів», «ідея», «принцип», «культура» залишають великий простір для їх інтерпретації.

- По-друге, доводять, що правова традиція не усвідомлюється як певна сутність, її осмислення може бути сутнісним, тільки коли здійснюється через аналіз джерел конкретної традиції (наприклад, різних компонентів релігії як джерела будь-якої правової традиції), а також через визначення історичних етапів її становлення та розвитку як зберігача історичної пам'яті.

Зважаючи на зазначене, можемо констатувати, що правовій системі, як і кожній соціальній системі, властива історичність. Історичність права означає не просто наявність правового минулого, на яке спирається право сьогодення, вона ще й може слугувати засобом для кращого розуміння сучасного етапу буття права. А. Турен з цього приводу пише, що історичність – це не сукупність цінностей, міцно закорінених безпосередньо у центрі суспільства; вона постає як сукупність інструментів, культурних орієнтацій, що до їх числа ми також відносимо міфи, віру, ідеї, концепти тощо, за допомогою яких сформувалися

форми соціальної практики, зокрема і право [4, с. 19]. Саме історичність із притаманною їй історичною пам'яттю постійно творить сучасне право, визначає його зміст і майбутнє. Зокрема, Е. Фромм, описуючи зв'язки людини з її минулим, зазначав, що «ми є минулим і можемо сказати: “Я – це те, чим я був”» [5, с. 140]. Таке бачення можна екстраполювати і на право як на продукт людських відносин. Правова традиція вбудована в історію суспільства і є невід'ємним його складником. При цьому правова традиція як продукт історичного розвитку є набагато більш витривалою і живучою, ніж навіть традиція державна. Історія різних народів та націй, які в силу певних обставин довготривалий період часу перебували у бездержавному становищі, показує, що правова традиція у них не переривалася і зберігається до сьогоднішніх днів.

Тим часом, правова традиція не є чимось незмінним і законсервованим у часі, а її колись заданий вектор не залишається сталим і незмінним. Навпаки, більш глибоке вивчення правової традиції дозволяє констатувати, що право живе і прогресує у своїй історії, спирається на історичну пам'ять як досвід минулих поколінь, при цьому заперечуючи, трансформуючи та підтримуючи цей досвід. Історичність правової системи, яка охоплює і світ правових ідей, і світ матеріального буття права, на конкретному рівні виявляється у вигляді правових традицій, що в матеріальному аспекті зумовлюють особливості існування якогось правового явища чи правової системи загалом, а в ідеальному аспекті – визначають особливості пізнання і розуміння права, зокрема і його цінності для кожного конкретного суспільства або цивілізації. Інакше кажучи, правова традиція – це поняття, яке характеризує специфічність ідеального і матеріального буття права в контексті уявлення про історичний розвиток самого права або явищ, що на нього впливають. У цьому відношенні підкреслимо, що правова традиція – це не самі правові явища, а відповідна категорія, яка пояснює їх своєрідність, особливість з огляду на історію їх виникнення і розвитку [6, с. 45]. Дослідження правових традицій дає можливість побачити,

чому у суспільстві або групі суспільств, об'єднаних у цивілізацію, сформувався саме такий спосіб права, таке суспільне значення права, така правова система. Тим самим наукова розвідка відображає динаміку історичного буття правової системи, формування й реалізацію правових норм, пізнання права суб'єктом права, відтворення правових приписів у вигляді правової поведінки тощо.

Слід також враховувати, що правова система є системою відкритою, зокрема такою, що взаємодіє з оточенням та обмінюється з ним інформацією, і чие функціонування визначається переважно зовнішніми факторами [7, с. 53-54]. Це означає, що, по-перше, правові традиції виникають під впливом історії розвитку або самого права, тобто внутрішньо-правової традиції, або явищ, які на нього впливають і які утворюють зовнішню традицію, а, по-друге, що традиційність у праві за своїм походженням має переважно зовнішній характер.

При цьому, звичайно, чітко розмежувати зовнішні і внутрішні правові традиції неможливо. Наприклад, традиції у сфері юридичної освіти у країнах загального і цивільного права, які передбачають формування моделей правничих шкіл та університетської освіти, є внутрішньо-правовими, але їхнє виникнення пояснюється і не правовими чинниками – приміром, значенням теології в розвитку юриспруденції як окремої сфери знань у країнах Західної Європи, зокрема в Англії. Наведене розуміння правової традиції дає нам можливість, з одного боку, виявити багато спільних рис між правовою традицією і культурою, а з другого боку завдяки історичній пам'яті відмежувати правову традицію від правової культури. Культура, як зазначав Й. Гейзинга, є абстракцією, наданою для позначення історичної дійсності [8, с. 215], тобто, у нашому випадку, певного рівня розвитку правової системи.

У цьому сенсі правова традиція і правова культура є близькими категоріями, які відображають сучасний стан правової системи як підсумок

поступового нагромадження правового досвіду у суспільстві. Але якщо культура відображає саме цей стан розвитку, то традиція дає уявлення про шляхи і джерела формування цього стану. Іншими словами, якщо культура відповідає на питання «що?» (правова система у своєму особливому способі існування), то правова традиція відповідає на питання «як?» або «чому?» цей спосіб існування є саме таким [9, с. 57-91].

Проте, тут слід враховувати певний нюанс. А саме: правова культура є «усім позитивним, що створено людством у правовій сфері». Стирання кордонів між правомірним і протиправним (а саме це впливає з безоціночного сприйняття правової культури) матиме наслідком розрив права як нормативного регулятора зі своєю основою – справедливістю, та його остаточну етичну релятивізацію. За відсутності етичного або етично-релігійного підґрунтя право, яке, за великим рахунком, не має власної, позаморальної цінності або зникне як суспільний феномен, як це ми бачимо на прикладі Стародавнього Риму (де право і державність почали руйнуватися саме через смерть римської язичницької релігії та моральну деградацію суспільства), або трансформується у державне свавілля (особливо якщо в суспільстві не вироблений критерій оцінки), коли будь-який найбезглуздіший або найжорстокіший державний припис є такою само правовою нормою, як і основоположне право людини. Відповідно етичний критерій є обов'язковою умовою буття права. Правовими явищами суспільства, які разом утворюють правову культуру, є ті, що відповідають цьому критерію, явища, що суперечать цьому критерію, не мають правового (у сенсі правого, справедливого) характеру і не становлять правову (у сенсі таку, що належить до права) культуру. Ці явища можуть бути позначені як антиправова культура чи контркультура у сфері правового регулювання.

Правова культура і правові традиції, що «супроводжують» культуру, передусім відображають дію, «практику» правового регулятора, його генезу і життя як прояв людської активності, форму людських відносин. Д. Донцов на

різних прикладах показував, як через посилання на традиції (історичні, політичні, соціальні) можна обстоювати цілком протилежні погляди на вирішення питань майбутнього України й української державності [11].

Як писав М. Мамардашвілі, культура як така – це здатність практикувати складність і розмаїття життя; саме практика, а не знання є основним для розуміння культури [12, с. 29]. Запропоноване бачення правової традиції дозволяє артикулювати низку смислових акцентів у її розумінні. Тут слід зазначити, що правову традицію не треба сприймати як категорію, що виражає минуле права і в цьому сенсі опонує змінам, прогресу, новаціям. Це розуміння традиції, що зароджується в епоху Нового часу як наслідок заміни середньовічного бачення циклічності історії на розуміння історії як прогресу, лінійного або нелінійного «руху уперед», є не більше, ніж міфологемою. Дослідники матеріальної історії, історії ідей або етичної історії об'єднують категорією «традиція» певний етап чи етапи історичного минулого (інколи – досить різні, як наприклад, Середньовіччя й антична доба), що протиставляється модерну і постмодерну як сучасності [13, с. 143]. Наприклад, Е. Тугенгат зауважує, що перехід до демократії, тобто сучасного стану західної державності відбувається, коли легітимність політичної влади перестає бути заданою індивіду традицією і починає відбудовуватися на волі самих індивідів [14, с. 89].

Однак і кожен із цих періодів («традиція», модерн, постмодерн) сам по собі є традицією, що розвивається у своїй історії. За своєю роллю у правовій системі середньовічні правові традиції (наприклад, феодальна традиція нерівності суб'єктів права) нічим не відрізняються від ліберальних правових традицій модерну чи постмодерну, а отже два останні етапи є не менш традиційними, ніж сам період традиційного права. Інша річ, що, повертаючись до прикладу Е. Тугенгата, зміст традицій легітимації державної влади та відповідних правових процедур на кожному з названих етапів може суттєво відрізнятись, але функціонально вони залишаються саме традиціями, які у

певний момент зародились як новації у соціальному регулюванні і, закріпившись у суспільній практиці, набули характеру традицій. Інакше кажучи, у даному випадку відбувається не руйнація традиції як чинника легітимації влади, а заміна однієї традиції, у силу якої влада легітимується через свою багатовікову, божественну, звичаєву і т. п. встановленість, на іншу традицію, унаслідок якої влада легітимується через виборчі правові процедури, виявлення волі індивіда у демократичному суспільстві.

Остання традиція обумовлює готовність індивідів брати участь у політичному житті, їхню здатність робити вільний вибір (реалізовувати активне виборче право) та захищати його. І, більше того, саме такі процедури поза згаданою традицією (тобто не підкріплені власною історією розвитку, не занурені у неї) можуть призводити до маніпулювання вибором населення, спотворення процесу легітимації політичної влади, вихолощування його змісту, що досить яскраво помітно у державах так званих «молодих» демократій.

Говорячи про правову традицію як носія історичної пам'яті, слід також враховувати і те, що вона має свою специфіку. З цього приводу А. Ассман зазначає, що пам'ять «звернена в минуле, ...йде забутими слідами й реконструює свідчення, важливі для сучасності» [15, с. 234]. Зв'язок традиції з пам'яттю не викликає заперечень, однак їх ототожнення виглядає не зовсім коректним.

По-перше, зверненість у минуле сама по собі не становить традицію. Вона є радше однією з передумов, чому розвиток людини або будь-яких людських (соціальних) інститутів є історичним, а на більш конкретному рівні таким, що пронизується традиціями. Через пригадування минулого досягається ситуація, коли воно (минуле) творить сьогодення.

По-друге, очевидно дуже важко виокремити саме історичну пам'ять суспільства чи індивіда. Наприклад, велика дискреційність повноважень органів державної (зокрема, виконавчої) влади у правовій системі Китаю очевидно

спирається не на особливості історичного розвитку права цих держав, а на їхню політичну або швидше за все філософсько-етичну або релігійну історію, де домінує конфуціанське уявлення про державну владу як продовження влади батька, якій потрібно коритися, а не розмірковувати щодо її доцільності чи корисності. Відповідно згадана правова традиція швидше апелює до політичної чи етичної, ніж історичної пам'яті.

По-третє, безпосередній процес пригадування, тобто звернення до минулого і його реконструкції, далеко не завжди має місце при відтворенні певної традиції. Наприклад, традиція правового регулювання країн Заходу, яка зумовлює високу значущість права, розвиненість правових інститутів, активне звернення суб'єктів до правових механізмів захисту прав, не відтворюється за допомогою пам'яті минулого, хоча, безсумнівно, пояснюється саме історією західного права і західного світу загалом.

Відповідно, правова традиція виражає не минуле права або пам'ять про це минуле, а його сьогодення, що розуміється у його зв'язках зі своїм минулим, з історією. Ключовим тут є слово «розуміється», адже говорячи про традиції, ми часто маємо на увазі не саме прийдешнє, а уявлення про нього. Можна сказати, що правова традиція виступає одночасно і «луною минулого» (так традицію визначав Г. Гадамер), і «зануренням у віковічну імлу» (порівняння Е. Гіденса), тобто традиція виражає зв'язок з минулим, відчутим і інтерпретованим певним суб'єктом сучасності [16, с. 32]. Я. Пелікан при описі християнської історичної традиції констатує, що він намагався осмислити не те, що відбувалося у минулому, а як минуле розумілось у наступних століттях, що, власне, і становить традицію. Щоб зрозуміти це, досить згадати, що традиційне для європейських країн визнання свободи совісті й автономності держави і церкви народжується із вельми суперечливих процесів, які аж ніяк не сприймалися їх учасниками як встановлення автономії і тим більше релігійної свободи (папська революція Григорія VII, секуляризація церковного майна, Реформація тощо) і

такими по суті не були [17]. Так само, говорячи про традицію римського приватного права у сучасному праві, ми маємо на увазі не так власне норми і доктрину, які діяли у Стародавньому Римі, як інтерпретації римського права у *Corpus juris civilis*, а ще більше – у працях глосаторів, постглосаторів та гуманістів.

У контексті розуміння правової традиції важливим також є її зв'язок із наступністю у праві. Остання полягає у збереженні і відтворенні у праві нормативних, ідеологічних, поведінкових, інституційних компонентів, що виникли на попередніх етапах розвитку правової системи. Той факт, що право вбудоване у свою історію, розвивається, спираючись або відштовхуючись від свого минулого (історичність права, яка виявляється у вигляді правових традицій), тягне за собою постійне або досить тривале збереження у праві певних нормативних конструкцій, властивостей правосвідомості, моделей поведінки тощо, які сформувалися раніше, а отже, зумовлює наступність як характеристику правової системи.

Яскравим прикладом такого збереження є правові системи пострадянських країн Центральної Азії. Після розпаду СРСР та проголошення незалежності перед країнами цього регіону постало завдання побудови власної моделі суспільно-політичного та державно-правового розвитку. Історичний досвід попереднього розвитку зазначених країн показує, що вибір у новоутворених державах регіону моделей подальшого розвитку загалом зводився до двох шляхів, а саме ісламізації усіх сторін суспільно-політичного життя за зразком Ісламської Республіки Іран, або побудови світських республік з ісламською специфікою за турецькою моделлю розвитку.

Сучасний дослідник культури Центральної Азії Т. Габітов виокремлює наступні основні чинники, які вплинули на формування правових традицій народів цього регіону. По-перше, визначається вплив ісламської історико-культурної традиції на державно-правовий розвиток народів Центральної Азії.

По-друге, звертається увага на прогресивну роль ісламу у розвитку культури і правової свідомості цих народів. По-третє, відзначається роль ісламу як етнозберігача національних культурних традицій народів регіону у протистоянні з російською та китайською спробами асиміляції цих народів [18, с. 156-157].

Таким чином, підсумовуючи все сказане, можна зробити висновок, що історична пам'ять має визначальний вплив на розвиток правових традицій народів і тим самим дозволяє зберегти їхню культурно-духовну і державно-правову самобутність. Своєю чергою, як історико-філософська і соціально-правова категорія, правова традиція прямо впливає на формування суспільно-правової організації сучасних держав. Поряд із цим, слід відзначити, що у межах статті ми не змогли охопити всю проблематику дослідження правової традиції, зокрема, поза нашою увагою залишилися питання впливу історичної пам'яті на структури правової традиції, її прояви у повсякденному житті тощо. Усі ці питання можуть бути предметом подальших наукових пошуків, зокрема з використанням наведеного розуміння правової традиції та її співвідношення з історичною пам'яттю.

Джерела та література:

1. Оборотов Ю. М. Традиції і новації у правовому розвитку: монографія. О.: Юрид. літ., 2001. 160 с.
2. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Л.: Світ, 2009. 280 с.
3. Glenn H. P. Doin' the Transsystemic: Legal Systems and Legal Traditions. McGill L. J., 2005. Vol. 50. P. 863-898.
4. Турен А. Повернення дієвця / пер. з фр. О. Гуджен, О. Полемченко, Т. Шваб. Київ: Альтерпрес, 2003. 320 с.
5. Фромм Е. Мати чи бути / пер. з англ. О. Михайлової та А. Буряка. Київ: Укр. письм., 2010. 235 с.
6. Вовк Д. Правова традиція: розуміння у категорії співвідношення з правовою системою і правовою культурою. Вісник Юридичної академії імені Я. Мудрого, 2012. № 2. С. 42-52.

- 7.Прангишвили И. Системный подход и общесистемные закономерности. Москва: СИНТЕК, 2000. 244 с.
8. Хёйзинга Й. Тени завтрашнего дня. Человек и культура. Затемненный мир : эссе / сост., пер. с нидерл. и предисл. Д. Сильвестрова; коммент. Д. Харитоновича. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. 456 с.
9. Арендт Х. Скрытая традиция: эссе / пер. с нем. и англ. Т. Набатниковой, А. Шибаровой, Т. Мовниной. Москва: Текст, 2008. С. 57-91.
10. Бондырева С. Традиции: стабильность и преемственность в жизни общества: учеб. пособ. Москва: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. 280 с.
11. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. Київ: МАУП, 2005. 576 с.
12. Мамардашвили М. Сознание и цивилизация. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 288 с.
13. Берк Э. Правление, политика и общество: сб. / пер. с англ., сост. Л. Полякова. Москва: КАНОН-пресс-Ц, «Кучково поле», 2001. 432 с.
14. Башлер Ж. Нарис загальної історії / пер. з фр. Є. Марічева. Київ: Ніка-Центр, 2005. 345 с.
15. Павлов С. Правові традиції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень. О., 2010. 23 с.
16. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / пер. з англ. Н. П. Поліщук. Київ: Альтерпрес, 2004. 100 с.
17. Пеликан Я. Христианская традиция: история развития вероучения. Т. 2 : Дух восточного христианства (600-1700) ; пер. с англ.; под ред. А. Кырлежева. Москва: Культ. центр «Духовная библиотека», 2009. С. IX.
- 18.Габитов Т. Казахская культура в контексте традиционных цивилизаций Азии. Центральная Азия и Кавказ. Журнал социально-политических исследований. 2013. Т. 16. Вып. 2. С. 154-164.

Відомості про автора: Цапко Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Наукове видання

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Збірник наукових праць

За загальною редакцією доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України
Кудряченка А.І.

Відповідальний редактор: Вознюк П.Ф.
Технічний редактор: Мудрієвська І.І.

Формат 60х84/16
Ум. друк. арк. 12,55.
Тираж 100 прим. Зам. №19-249.

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.

03067, м. Київ, вул. Шутова, 136

www.fenixprint.com.ua